

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Галина Онуфрієнко

НАУКОВИЙ СТИЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

2-ге видання
перероблене та доповнене

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
З АЛГОРИТМІЧНИМИ ПРИПИСАМИ

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2009

ББК 81.2 Укр-7я73
УДК 811.161.2(075.8)
О-59

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 14/18.2-2364 від 26.10.2005)*

Рецензенти:

Горпинич В. О. — доктор філологічних наук, професор;

Дубічинський В. В. — доктор філологічних наук, професор;

Пристаїко Т. С. — доктор філологічних наук, професор;

Симоненко Л. О. — кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник, завідувач відділу наукової термінології Інституту української мови НАН України, заступник голови комітету наукової термінології України, професор.

Онуфрієнко Г. С.

О-59 Науковий стиль української мови: Навчальний посібник з алгоритмічними приписами. — 2-ге вид. перероб. та доп. — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 392 с.

ISBN 978-966-364-940-5

В основу навчального посібника покладено науково обґрунтовану та методично апробовану ідею навчання української наукової мови в контексті прогресивної концепції діяльнісного підходу та в умовах Болонського процесу. Організація самостійної роботи запропонованими алгоритмічними приписами, що раціонально й оптимально скеровують мисленнєво-мовленнєву діяльність при опрацюванні різноманітних наукових джерел як з метою “згортання” їх змісту до рівня плану, конспекту, анотації, реферату, рецензії, так і для підготовки українською мовою наукової доповіді, виступу в дискусії, статті, суттєво підвищує ефективність інтелектуальної праці та забезпечує перспективи самоосвіти у подальшому професійному зростанні.

Для студентів закладів вищої освіти, а також для магістрантів, аспірантів, викладачів і всіх, хто цікавиться механізмами функціонування сучасної наукової мови та прагне сформувати й вдосконалити індивідуальну програму пізнавальної діяльності через самостійну роботу з різними джерелами наукової інформації.

ББК 81.2 Укр-7я73
УДК 811.161.2(075.8)

ISBN 978-966-364-940-5

© Онуфрієнко Г. С., 2009
© Центр учбової літератури, 2009

*Disce libens: quid dulcius est
quam discere multa?**
*Paulatim summa petuntur***

Учімося вчитися!

Знання є великою і нездоланною силою, якщо їх здобуто зусиллями власного мислення, а не тільки можливостями хорошої пам'яті. Фахові знання — гарант професійного успіху, авторитету та подальших наукових перспектив особистості. І кожен спеціаліст уміє стільки, скільки знає. Отож, треба вчитися систематично і все життя, щоб, проаналізувавши й усвідомивши минуле, вдосконалити теперішнє та передбачити (й забезпечити належним чином!) майбутнє.

Набуті у закладі вищої освіти знання й уміння — це лише той фундамент, на якому кожний окремо і самостійно зводитиме храм індивідуальної професійної майстерності та інтелектуальних досягнень, храм, який розбудовуватиме впродовж усього життя за умови творчого й постійного пошуку та застосування нових знань і перетворення їх у сталі навички та вміння.

Зрозуміло, що в процесі навчання кожному предмету “знання має бути представлене у такій формі, що відповідає тому, як воно використовуватиметься подалі”¹. Відтак, набуття фахових знань неможливе без належного засвоєння мови навчання. Здобуття вищої освіти в Україні передбачає високий рівень володіння українською літературною мовою, насамперед таким її розгалуженим функційним різновидом, як науковий стиль. При цьому якість опрацювання

* *Вчиться охоче: що може бути приємнішим за можливість багато вчитися?!* (лат.).

** *Вершин досягають не відразу; майстерність набувають поступово* (лат.).

¹ Норман Д. Память и научение: Пер. с англ. — М., 1985. — С. 130.

наукової літератури прямо пропорційно залежить від ступеня розвиненості інтелектуальних умінь та навичок, зокрема з усіх видів читання наукових джерел, а також з усного й писемного наукового мовлення. Роботу цю найчастіше доводиться виконувати і самостійно, і у великих обсягах, і з різною метою, і за обмежений час, що вимагає неабияких інтелектуальних зусиль, прозорої мотивації, відповідних знань, сформованих умінь та розвинених навичок самоорганізації роботової праці.

Як можна швидко та якісно навчитись учитися? У який найоптимальніший спосіб треба скеровувати процес мислення, щоб з успіхом реалізовувати поставлені навчальні та професійні цілі? Які існують ефективні орієнтири мисленневих пошуків? Як самостійно й активно здобувати необхідні фахові знання з різножанрових наукових джерел та як найдоцільніше структурувати при цьому свою навчальну діяльність, аби закласти *фундамент діяльнісного* (найефективнішого і найраціональнішого!) *підходу в самоосвіті*? Розв'язати ці та інші споріднені проблеми, що турбують кожного, хто прагне набути високого професіоналізму в обраній сфері діяльності, активно допомагають прийоми керування навчальною діяльністю.

Ідея управління системами в усіх сферах науково-практичних розробок набула широкомасштабного розвою в другій половині двадцятого століття. Період активних пошуків у дидактиці, зокрема дидактичних підходів, засобів, прийомів, що гарантуватимуть кероване формування та вдосконалення навчальної діяльності, позначився розробкою пам'яток, інструкцій, регламентованих схем, побудованих за суворо логізованими "кроками" розумової діяльності при здобутті знань (а не засвоєнні "готових", відчужених від активної самостійної навчальної діяльності індивідуума), тобто спеціалізованих (прикладних) алгоритмічних приписів. Саме вони допомагають установити та усвідомити структуру понять. При цьому самостійна пізнавальна діяльність відбувається тим успішніше, чим упевненішим є володіння прийомами керування розумовими діями при розв'язанні певних пізнавальних завдань. У такий спосіб накопичуються ресурси не тільки професійних знань, але й формується і збагачується фонд розумових прийомів та операцій як інтелектуальних умінь.

У пропонованому навчальному посібнику реалізовано науково обґрунтовану й апробовану в різних закладах вищої освіти III та IV рівнів акредитації *прогресивну ідею діяльнісного навчання україн-*

ської наукової мови студентів таких актуалізованих часом і потребами держави спеціальностей, як переклад, менеджмент організацій, маркетинг, міжнародні економічні відносини, правознавство. Організація самостійної роботи за алгоритмічними приписами суттєво підвищує якість і ефективність інтелектуальної праці, оптимізує та забезпечує перспективність самоосвіти у подальшому науковому й професійному зростанні.

Цей навчальний посібник і ставить за мету *практично допомогти студентам* (певною мірою магістрантам та аспірантам), які володіють українською мовою в обсязі шкільної програми, *в опануванні технологією роботи з сучасним українським науковим текстом та активно сприяти адекватній трансформації набутих ними знань в уміння аналітико-синтетичної переробки тексту-оригіналу*, що дозволить сформувати необхідні навички писемного наукового мовлення, розвинути їх у професійній діяльності та вдосконалити вміння створювати власні наукові тексти.

Для досягнення цієї мети *пропонуються алгоритмічні приписи*, за якими організовується навчальна мисленнєво-мовленнєва діяльність, пов'язана зі смисловим "згортанням" і мовною компресією та узагальненням інформаційного змісту наукового тексту (*складання планів різних типів, тез, конспекту, анотації, реферату, рецензії*) і підготовкою наукової доповіді, виступу, статті. При цьому алгоритмічні приписи як регламентовані схеми мисленнєво-мовленнєвих операцій ефективно й диференційовано допомагають кожному у формуванні, коригуванні та вдосконаленні внутрішньої (індивідуальної) програми пізнавальної діяльності через усвідомлення й засвоєння її логічної моделі: знайомство → спостереження → вивчення → копіювання → відтворення → тренінг → творче застосування.

Коректне користування алгоритмічними приписами при самостійному опрацюванні змісту наукових джерел за фахом забезпечує правильне й адекватне засвоєння логіко-поняттєвого апарату обраної спеціальності, накопичення і систематизацію професійних знань, набуття і вдосконалення не тільки автоматизованих дій за аналогією, але й розвиток прогностичних умінь та навичок, що в комплексі сприяє ефективності й оптимізації навчального процесу взагалі при істотному скороченні часу, заощадженні зусиль і засобів навчання.

Структурна організація посібника проектує логічний взаємозв'язок між різними формами відтворення інформативного змісту

наукового тексту та видами мовленнєвої діяльності. Цільовою установкою посібника обумовлено як його зміст, так і структуру. Головною структурною одиницею посібника є розділ, де логічно поєднано теоретичні положення з алгоритмічними приписами та практичними завданнями, у тому числі творчого характеру і на матеріалі навчальних текстів.

Система завдань до кожної із засвоюваних тем є поліфункційною, що надає реальних та широких можливостей здійснювати в комплексі й окремо і навчальну, і тренувальну, і контролюючу, і діагностичну, і коригувальну, і дослідну діяльність. Завдання для само- та взаємоконтролю мають проблемний характер і розраховані на свідомий, творчий підхід до навчального матеріалу, на логічне його засвоєння та якісне і довгочасне утримання в пам'яті. До багатьох тем наведено для унаочнення таблиці, до найскладніших завдань — ключі (⌘). Тестові та репродуктивні завдання креативного спрямування, а також завдання з перекладу українською мовою науково-популярних текстів, аналітичного опрацювання інформації сучасних наукових джерел, усного мовлення за актуальною в науковій сфері проблематикою виконують у ВНЗ функцію підсумкового модульного контролю в умовах активно впроваджуваної кредитно-модульної системи.

Текстовий матеріал ілюструє різними жанрами науковий стиль сучасної української мови, зокрема такі його актуальні для студентської молоді підстилі, як навчально-науковий, власне науковий, науково-методичний, науково-популярний, з урахуванням гуманітарних та економічних спеціальностей користувачів посібника. Посібник є логічним компонентом авторського комплексу новачі-й-них навчальних матеріалів із сучасної української мови для студентів-гуманітаріїв.

Автор складає глибоку подяку шанованим офіційним рецензентам за цінні рекомендації та слушні пропозиції, врахування яких сприяло вдосконаленню навчального посібника і визначенню перспектив дослідження діяльнісної теорії навчання в рамках Болонського процесу та в організації професійної самоосвіти у царині гуманітарних знань.

РОЗДІЛ 1. АЛГОРИТМІЧНІ ПРИПИСИ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНІСНОЇ ТЕОРІЇ НАВЧАННЯ НАУКОВОЇ МОВИ

1.1. Мовна/мовленнєва компетентність як невід’ємна складова й обов’язкова ознака освіченості та професіоналізму

Мова являє собою специфічну поліфункційну природну знакову систему, складний вербальний код, який обслуговує соціум для здійснення, насамперед, основних операцій з інформацією: її створенням, зберіганням, трансляцією, опрацюванням, трансформацією тощо. Наскільки ми знаємо цей код, настільки ми ясно, точно, нормативно формуємо й передаємо свої думки та адекватно розуміємо інформацію інших. Завдання кожного — досконало володіти цим кодом, і в першу чергу в обраній галузі професійних знань, щоб вільно мислити засобами рідної мови (й обов’язково інших, спорідненої та міжнародної), працюючи з різними поняттями та джерелами наукового простору своєї спеціальності, і вміти створювати власні тексти як вербальні носії фахової інформації або суми інформацій.

Кожен народ репрезентує свої досягнення в науці, освіті, техніці, культурі через мову — споконвічне явище суспільного життя. Державний статус мови юридично забезпечує її функціонування в усіх сферах соціального простору, виступаючи таким чином важливим і обов’язковим державотворчим чинником.

Мова фіксує і зберігає результати пізнавальної діяльності: “вона відноситься до всіх інших засобів прогресу, як перше й основне”¹.

¹ Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М., 1976. — С. 211.

Засвоюючи мову, людина оволодіває її основними формами та законами мислення. *Вся діяльність людини “перебуває під знаком Слова: навіть якщо слово не вимовляється людиною вголос, навіть якщо воно не промовляється нею і про себе, діяльність націлена на нього й відбувається в світі усвідомлюваному та названому”².*

Рівнем розвитку рідної мови відображається рівень розвитку інтелекту нації — носія цієї мови: словниковий запас — це те, що знає нація про себе і про світ; граматична система мови — це те, як вона про себе і цей світ говорить. Значення української мови як рідної в системі інших навчальних предметів, безперечно, є винятковим: вона є не лише предметом навчання, а передусім засобом пізнання світу, інтелектуально-культурних цінностей нації та всього світу, засобом навчання фаху, самопізнання, розвитку, самоактуалізації і самовдосконалення.

Важливою справою національного відродження України є піднесення мовної/мовленнєвої культури суспільства, озброєння знаннями стилістичних багатств рідної мови насамперед молоді, яка здобуває вищу освіту й використовуватиме слово як знаряддя праці, носій інформації, професійну вербальну зброю та засіб духовного впливу і в такий спосіб сприятиме піднесенню культури й духовності народу. В першу чергу це стосується майбутніх гуманітаріїв — філологів, перекладачів, журналістів, педагогів, менеджерів, юристів, економістів-міжнародників, політологів, соціологів, які мають стати провідниками і професійної, і загальної, і мовної культури, втілювати в життя декларовану десятою статтею Конституції України (1996 р.) державність української мови, сприяти функціонуванню української мови в усіх сферах суспільного життя і на всій території України, пам'ятаючи, що “єдиною прикметою, за якою визнаємо народ, і разом з тим єдиною, незамінною нічим і обов’язковою умовою існування народу є єдність мови”³.

Доленосного значення набула проблема державної мови як могутнього засобу самозбереження нації, її цивілізованого існування в час активної розбудови української держави. Україна творить своє майбутнє через усебічний розвиток особистості, ґрунтовну професійну орієнтацію молоді та активне сприяння нарощенню її духовно-

² Хайдеггер М. Гельдерлин и сущность поэзии // Работы и размышления разных лет. — М., 1991. — С. 27.

³ Потєбня А. А. Мысль и язык. — К., 1993. — С. 187.

інтелектуального потенціалу. Держава, дбаючи про освіченість своїх громадян як джерело їхнього ж блага, утверджує і забезпечує через їх освіту свою державність у сучасному й майбутньому. Отже, саме освіта може і має сприяти реальному закріпленню державності України, а наука — підвищенню інтелектуалізму суспільства і мови, вдосконаленню поняттєвої сфери духовності, що разом доводить: “чим вищим є рівень національного мовлення як першоознаки інтелектуально-духовної атмосфери, тим вищий рівень свідомості людей”⁴. І саме “*ступінь влади над мовою*” (О. Потебня) стає дуже важливим і суттєвим, хоча, безумовно, не єдиним, показником інтелектуального рівня та загальної культури сьогодишнього студента — застрашнього бакалавра, магістра, аспіранта. Відтак, *мовна/мовленнєва культура — один “з основних критеріїв оцінки професійної придатності працівників у державних інституціях”*⁵.

Що означає *знати мову*? Чи є рівнозначними поширені в наш час поняття *вивчити мову* й *опанувати мову*?

Ці актуальні поняття науковці не випадково розмежовують: порівняймо англ. *knowledge* і *proficiency*. Відомо, що можна якісно завчити правила і навіть свідомо застосовувати багато граматичних правил, проте не бути здатним вільно, легко, влучно, доцільно, досконало й оперативно користуватися цими знаннями за різних комунікативних ситуацій та цілей поза навчальним середовищем, тобто не досягти функційної грамотності. *Опанувати мову — це не просто її розуміти і знати, це здатність мобілізувати набуті мовні знання для розв’язання певних комунікативних завдань* за різних контекстів, ситуацій, сфер навчальної, наукової та професійної діяльності, бо ж “знання про те, що треба робити, і саме діяння мають різні механізми, і одне не перекриває інше”⁶. До того ж не кожне знання логічно трансформується у *навик*, проте останній зазвичай формується через знання.

⁴ Панько Т. І. Індивідуальне й соціальне у виробленні українського інтелегентного мовлення // Українська мова та література в школі. — 1992. — № 1. — С. 3.

⁵ Звернення Всеукраїнської науково-практичної конференції “Мовленнєва культура у професійних навчальних закладах” (27–28 січня 1998 р., м. Львів) // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 1998. — № 4. — С. 7–8.

⁶ Самарин Ю. А. Очерки психологии ума. — М., 1962. — С. 357.

Отже, володіння мовою виступає багатокомпонентним, складним, комплексним поняттям, яке передбачає й індивідуальне багатство словникового запасу носія мови, і чистоту, ясність, точність, виразність, нормативність його мовлення, і розуміння нюансів значеннєвого спектра слів, і розрізнення мовних засобів за їх стилістичним забарвленням, і досконале володіння способами побудови різноструктурних речень та текстів засобами цієї мови, і знання національних особливостей формо- та словотворення й мовленнєвого етикету, а також уміння надати фонетико-інтонаційної виразності своєму усному мовленню. *Мовна/мовленнєва компетентність стає потужним фактором у професійній підготовці національних кадрів*, бо ж представники наукової й технічної еліти народу, його найосвіченіші верстви і мають стати носіями зразкової літературної мови в обох формах її функціонування.

Дослідниками семиотики доведено, що “... вивчення науки може бути цілком включене до вивчення мови, оскільки вивчення мови науки передбачає не просте усвідомлення її формальної структури, але й вивчення її відношення до позначуваних об’єктів, а також до людей, які використовують цю мову”⁷. Кожна держава прагне до зміцнення наукового інтелекту своїх громадян, який вербально відбивається і зберігається національною науковою мовою. Завдяки науковій мові як важливій складовій частині національної літературної мови, що виступає обов’язковим атрибутом держави та її ознакою, підтримуються національна гідність, духовність народу і передаються у світовий інформаційний простір національні досягнення з різних галузей знань.

Вища освіта скерована на формування фахової культури, важливими складовими якої, безумовно, є мовна компетентність та комунікативна досконалість. Здобуття вищої освіти передбачає *необхідність опанування поняттєвою сферою обраної спеціальності, вербально представленою засобами національної термінології* (системою термінів у двох взаємопов’язаних сферах її існування: фіксації та функціонування) і діловою фразеологією професійного спілкування у її парадигматичних й синтагматичних зв’язках. Таким чином, два функційні стилі національної літературної мови — науковий та офіційно-діловий — у їх сучасному стані і складають *предмет навчання мови спеціальності* у закладах вищої освіти.

⁷ Моррис Ч. У. Основания теории знаков // Семиотика. — М., 1983. — С. 52.

Гуманітарні професії потребують від студента глибокої лінгвістичної освіченості, оскільки мовлення у їх подальшій практичній діяльності виступатиме джерелом і носієм інформації, засобом впливу й переконання, а тому обов'язково має бути нормативним і досконалим. *Мовленнєва компетентність фахівця* виявляється у різних формах спілкування: усне й писемне мовлення, внутрішнє і зовнішнє, діалогічне, монологічне й полілогічне, повсякденне (побутове) і професійне, підготовлене й непідготовлене (спонтанне) тощо. Так, зокрема перекладачі, менеджери, юристи, працюючи з різними джерелами професійної інформації та складаючи різноманітні тексти й документи, шукають і мають віднайти нормативні та найдоцільніші мовні засоби для адекватного вираження результатів свого мислення, надання рекомендацій та пропозицій. Писемне мовлення фахівця має відповідати всім сучасним чинним нормам і, як правило, передавати знання, сприяючи переходу їх у переконання. Відтак, кожному студентові конче необхідно досягти високої і мисленнєвої, і загальної, і фахової, і комунікативної, і мовної/мовленнєвої культури. Усне і писемне мовлення фахівця за змістом має бути науковим, об'єктивним, переконливим, а за формою — логічним, цивілізованим, яскравим, відповідним до чинних норм національної мови. Переконливості (а саме ця ознака мови фахівця є однією з найголовніших!) можна досягти завдяки бездоганному володінню насамперед мовою спеціальності, що неможливе без знання фаху та мовних норм на всіх рівнях її ієрархічної системи.

Мовна/мовленнєва культура студента формується за різних взаємозв'язаних умов, як-от: шанування державної мови; читання різних джерел, якими репрезентоване стилістичне розмаїття рідної мови (наукова, художня, публіцистична, офіційно-ділова, юридична література); стеження за змінами норм української літературної мови, які фіксуються новими редакціями правопису та лексикографічними виданнями; усвідомлення специфічності національних норм у фаховій термінології кожної з мов, якими він послуговується, з метою уникнення інтерференційних помилок на тлі аналогій та подібностей у фактах рідної й нерідної/іноземної мов; критично-творче ставлення до написаного і вимовленого, вироблення навичок самоконтролю й самокорекції з опорою на мовні/мовленнєві норми та практику визнаного зразка.

Теперішнім етапом підготовки фахівців в Україні і для потреб та майбутнього України об'єктивно актуалізовано проблему філологічної

парадигми у вищій освіті, чим сфокусовано увагу філологів і освітян, науковців і практиків на питаннях мети, ролі, функцій, завдань, змісту, структури та специфіки лінгвокультурологічного компонента саме в професіограмах гуманітаріїв, в їх інтелектуально-креативній діяльності. Розв'язанням цих проблем, по-перше, проектується *гармонізація професійних знань та належної мовної/мовленнєвої освіченості як фундаментальної засади професіоналізму* у гуманітарній галузі комунікативно-діяльній сфери. По-друге, модернізація освітньої діяльності в Україні у контексті європейських вимог передбачає у спектрі визначальних критеріїв її в рамках Болонського процесу насамперед *піднесення якості підготовки і конкурентоспроможності фахівців, відповідність європейському ринку праці*, створення умов для вільного переміщення студентів на теренах України і Європи. Відтак, актуалізована завданнями часу, державною мовною політикою в Україні та процесами європейської інтеграції проблема якості професіоналізованої мовної/ мовленнєвої освіченості студентської молоді, зокрема тієї, що здобуває гуманітарний фах, потребує нагального конструктивного розв'язання як на рівні змісту, кінцевої мети й квантитативних характеристик її, так і пріоритетних та перспективних стратегій лінгводидактики і прикладної лінгвістики.

Останніми роками у фахових статтях посилено акцентується увага практиків та викладачів вищої школи на важливості ґрунтовної філологічної підготовки студентів економіко-гуманітарних спеціальностей. Будучи складним поняттям і очевидно вагомим, актуальним, гнучким та динамічним компонентом професійної компетентності, *філологічна освіченість гуманітарія*, і зокрема перекладача, менеджера, економіста-міжнародника, історика, дипломата, філософа, юриста, ґрунтується на гармонійній, збалансованій, узгодженій взаємодії, як мінімум, п'ятох ключових складових (мовна → мовленнєва → термінологічна → комунікативна → риторична компетентність), послідовність яких визначається кінцевою метою навчально-пізнавальної діяльності, виявляючись у здатності фахівця мобілізувати в синтезі та на якісному рівні засвоєні знання для розв'язання професійних завдань у різних контекстах чи ситуаціях.

Проблема навчання мов упродовж XX століття набувала очевидної та об'єктивної актуалізації завдяки інтенсивному розвитку і масштабним досягненням психології, нейрофізіології, фізіології нервової діяльності, соціології, кібернетики, теорії комунікації та по-

яві нових інтердисциплінарних галузей прикладних наук, передусім психолінгвістики, соціолінгвістики, комунікативістики, математичної лінгвістики, інженерної лінгвістики, комунікативної лінгвістики, комп'ютерної лінгвістики, прикладної лінгвістики, юридичної лінгвістики тощо. Процесом інтегрування різноманітної наукової інформації, на засадах якої окреслилися вимоги до інтелектуально-професійного рівня фахівця, імпульсувалася поява та введення в науковий обіг таких нових понять, як *комунікативна компетентність*, *лінгвістична компетентність*, *філологічна компетентність**. Саме з цими видами компетентності найчастіше пов'язують надто складний феномен *опанувати мову спеціальності*, враховуючи дихотомію *мова/мовлення* та теоретичні лінгводидактичні засади навчання спілкуванню рідною та/або нерідною мовою професійного спрямування в обох (усній та письмовій) її формах.

Розробкою тлумачення феномену *мовна компетентність* традиційно опікуються психолінгвістика, лінгводидактика, загальне, порівняльне і прикладне мовознавство. У сенсі, зокрема, навчання другої/нерідної мови їх нараховується чимало у проєкціях різних лінгвістичних напрямів та шкіл. Так, на думку прихильників *структурної лінгвістики*, володіння мовою є питанням суто практичного її використання, бо ж навіть знання механізмів мови без тривалого тренування не дозволяє засвоїти форми цієї мови у тих кількісних параметрах і на такому якісному рівні, щоб вільно та швидко до автоматизму їх відтворювати.

Іншу, на відміну від структуралістів, точку зору, хоча теж односторонню, знаходимо в твердженні засновника *генеративної лінгвістики* Н. Хомського: “*Мовна компетенція засвоюється завдяки існуванню вродженої, генетично успадкованої універсальної граматики, єдиної для всіх мов*”⁸, а звідси опанувати мову — це засвоїти систему певних правил, які керують мовною поведінкою. Цю тезу явно позбавлено належних соціокультурних та психологічних чинників, котрими детермінується реальна мовленнєва комунікація. Втім, уже в сімдесяті

* У загальному розумінні компетентністю визначається “особливий тип організації предметно-специфічних знань, який дозволяє приймати ефективні рішення у відповідній галузі знань” (Холодная М.А. Психология интеллекта. — 2-е изд., перераб. и доп. — С.-Пб., 2002. — С. 244).

⁸ Див. за: Семчинський С. В. Загальне мовознавство. — Вид. друге, перероб. і доп. — К., 1996. — С.15.

роки ХХ ст. було експериментально доведено, що рівня досконалого користування мовою не можна досягти лише заучуванням зразків і знанням правил формального маніпулювання її одиницями, оскільки це не розкриває механізмів опановуваної мови, а відтак, не забезпечує шляхів до реальної і спонтанної комунікації.

Прихильники *граматико-перекладного методу*, який домінував у методиці на початку і майже до середини минулого століття, вважали, що опанування мовою досягається знанням історії її розвитку, граматичних правил та вмінням ілюструвати останні і перекладати іншою мовою та/або з іншої мови на цю. З аналізованого поняття, таким чином, фактично вилучалася усна форма мовлення.

Суттєвий вплив на розробку тлумачуваного поняття мали неолінгвістичні та психолінгвістичні наукові теорії, завдяки чому *“опанувати мову” почало означати й обов’язкову інтелектуальну та творчу діяльність*.

У світлі зазначеного зміст поняття *оволодівати мовою* формується усвідомленим, коректним, вільним і адекватним здійсненням ефективної комунікативної діяльності певною мовою. Отже, вагомою складовою комунікативної компетентності фахівця і, зокрема, гуманітарія є лінгвістична (мовна) компетентність, визначення котрої як комплексного поняття ще і досі не набуло єдиного та достатньо коректного вербального формулювання ані у вітчизняній, ані в зарубіжній лінгвістиці. Більшість дослідників кваліфікує її як сукупність знань про систему мови, котрі дозволяють конструювати та аналізувати речення (*Н. Хомський*); як уміння послуговуватися мовною системою для комунікативних цілей, досягати вербальними засобами невербальних поведінкових ідей (*Меленк*); як знання правил аналізу й синтезу мовних одиниць (*А. Арутюнов*); як потенціал лінгвістичних (мовознавчих) знань людини, її здатність спілкуватися (*В. Костомаров, О. Митрофанова*), бо зазвичай людина знає значно більше того обсягу, яким користується в комунікації, а відтак, мовна компетентність ширша за традиційне розуміння граматики мови і невіддільна від інших інтелектуальних здібностей людини; як знання мови, тобто правил, за якими породжуються правильні мовні конструкції та речення (*І. Штерн*).

Від яких же чинників залежать якість та квантитативні (кількісні) параметри компетентності з нерідної/опановуваної фахової мови? Безумовно, від ступеня володіння взагалі цією мовою, але в першу

чергу від рівня компетентності особистості з рідної мови, оскільки в аналізованому понятті завжди виокремлюється *універсальна частина мовних знань* як обов'язковий компонент не однієї і навіть не кількох, а абсолютної більшості мов світу.

Мовна компетентність (linguistic competence) студента як його здобуток, що обумовлює і користування мовою, і формується через неї, виявляється у засвоєнні ним категорій та одиниць відповідної мови/мов і їх функцій, в усвідомленні закономірностей та правил, що відносяться до категорій і функцій, системно-структурних утворень семантичного, синтаксичного, морфологічного і фонологічного характеру, необхідних не тільки для сприйняття, але й побудови адекватного мовлення спеціального призначення, у здатності розуміти і реалізовувати граматичну природу висловлювань, у тому числі тих, що раніше не зустрічалися. При цьому, завдяки мовній компетентності, складається і вдосконалюється програма мовленнєвої поведінки, через що мовну компетентність В. Костомаров та О. Митрофанова визначають ще як “особливу граматику сподівання, ймовірностей”.

З поняттям мовної компетентності логічно, в сенсі причинно-наслідкової парадигми та діалектичного зв'язку між загальним й окремим, теорією й практикою пов'язане поняття *мовленнєвої компетентності (linguistic performance)*, оскільки природною в лінгвістиці є дихотомія *мова/мовлення*. Засвоєння мовної системи як певної множини мовних структур не є кінцевою метою. Студентові потрібно опанувати закономірності і функціонування мовних форм у конкретних мовленнєвих ситуаціях, і використання їх у різних продуктивних видах фахової мовленнєвої діяльності в сенсі ідей Л. Щерби, тобто при аудіюванні, читанні, говорінні, письмі, оскільки мовне повідомлення як складова мовного спілкування “є не лише індивідуальним явищем, а водночас і явищем суспільним, соціальним”⁹.

У наукових дослідженнях останніх десятиліть (А. Бондарко, С. Кацнельсон, О. Леонтьєв, В. Ярцева та ін.) обґрунтовано доведено, що *специфічні риси мов якнайбільше та якнайяскравіше виявляються у сфері їх функціонування*, коли мовні структури трансформуються у відповідні мовленнєві форми, що обумовлене і внутрішніми процесами внаслідок дії внутрішньосистемних чинників, і екстралінгвістичними,

⁹ Див. за: Семчинський С. В. Загальне мовознавство. — Вид. друге, перероб. і доп. — К., 1996. — С. 16.

зокрема культурно-історичними, соціальними тощо. Пригадаємо зауваження Г. Винокура, що “мова взагалі є тільки тоді, коли вона використовується, тобто в реальній дійсності будова мови виявляється тільки в тих чи інших формах її використання, ... коли, з огляду на усталені в цьому суспільстві мовні звички та норми, з наявного запасу мовних засобів здійснюється певний відбір, не однаковий для різних умов мовного спілкування”¹⁰.

Наступний крок у набутті студентами-гуманітаріями філологічної освіченості пов’язаний із формуванням ключової *компетентності* для фахової діяльності — *термінологічної*. Суттєво поглиблені загальномовні знання та скориговані й професійно скеровані мовленнєві навички під час опанування дисциплін екстраполюються на мову фаху, передусім на її термінологічну систему.

Підпорядковуючи собі мовну, мовленнєву і термінологічну компетентності, узгоджуючись із знанням та функціонуванням системи мови взагалі й системи мови для спеціального призначення зокрема, *комунікативна компетентність* набуває ознак провідної, вищої за рівнем і статусом, а відтак, акумулює ключове поняття у навчанні мови спеціальності. *Комунікативною компетентністю* традиційно називають суспільно й історично детерміновану соціальну поведінку, яка реалізовується у мовленнєвих діях і слугує цілям взаєморозуміння, взаємовпливу та самореалізації, бо ж мовлення і є вербальним способом досягнення певного немовленнєвого результату. *Сдме з практичною, професіоналізованою метою*, а не задля самоцілі *вивчається мова у вищій школі*. Втім і саме навчання мови є навчанням спілкування, оскільки ситуативний контекст — це внутрішня характеристика комунікації, а ситуаційна маркованість — одна з якостей мовленнєвого навику. Кожен акт комунікації детермінується сферою, темою, ситуаціями й учасниками спілкування та спектром комунікативних завдань і залежить ще від багатьох інших чинників, таких, як соціальний статус, життєвий і попередній лінгвістичний досвід, ступінь креативності особистості тощо. Отже, *зміст комунікативної компетентності формують знання, вміння, навички, необхідні для розуміння інших/чужих і формування власних програм мовленнєвої поведінки*. Недооцінюванням комунікативного аспекту в опануванні мовою спеціальності спричиняється недостатній рівень володіння різними

¹⁰ Винокур Г. О. О задачах истории языка // Избр. работы по русскому языку. — М., 1959. — С. 221.

професійно актуальними видами мовленнєвої діяльності, що призводить до ситуації, коли є знання про мову та окремі її факти, проте відсутнє вміння повноцінно, нормативно та ефективно спілкуватися цією мовою.

Подальшою логічною ланкою у філологічній парадигмі фахової освіти в сучасній Україні маємо назвати *риторичну (лінгвокультурологічну) компетентність*, яку є достатні підстави розглядати як *вторинну граматику з культурологічною функцією*. Цей статус із усією очевидністю підтверджується і тим, що *функція риторики є саме тією частиною загального комунікативного коду (або субкоду), яка відповідає за побудову комунікативних стратегій і ситуацій з естетичною домінантою*. Разом із тим ціннісна парадигма риторики (риторичний логос, риторичний пафос, риторичний етос), обумовлена культурним контекстом, певною національною культурою, її естетичними цінностями, набуває того авторитету, який дозволяє їй знайти шлях у всі європейські культури в результаті своєї надуніверсальної значущості. Саме цим імпulсовано розробку новаційної та цілісної гуманістичної концепції як загальної, так і прикладної навчальної риторики для студентів¹¹.

Відсутність/недостатність риторичної культури помітно знижує рейтинг фахівця, позбавляючи його професійної перспективи, бо знання з риторики як лінгвокультурологічної науки й мистецтва ефективної усної переконуючої комунікації (пригадаємо, що основним завданням професійного діалогу/полілогу є переконання, котре досягається завдяки аргументації), безперечно, становить фундамент освіченості та професіоналізму.

Набута студентами-гуманітаріями під час навчання у ВНЗ філологічна освіченість уможливлуватиме високий рівень подальшої професійної самоосвіти, сприятиме реалізації фахових знань у продуктивні й цивілізовані способи мисленнєво-мовленнєвої діяльності і, відтак, результуватиме подальшій комунікативною та риторичною культурою наукової і професійної еліти та суспільства в цілому.

Отже, *опанування у ВНЗ мовою спеціальності* — це засвоєння передусім наукового стилю як функційного різновиду національної літературної мови в межах обраної галузі знань, зокрема нормативних зразків наукових текстів на всіх рівнях їх ієрархічної організації, а також формування навиків й умінь з таких актуальних видів професійної

¹¹ Онуфрієнко Г. С. Риторика: Навч. посібник. — К., 2008. — 592 с.

мовленнєвої діяльності, як продукування та компресія наукової інформації за фахом у вигляді плану, тез, конспекту, анотації, реферату, рецензії, повідомлення, доповіді, курсової роботи, наукової роботи, статті тощо. А оскільки *термінологія — найголовніший, постійний і визначальний компонент наукового стилю мови*, то саме стан розвитку національної літературної мови визначає нормативність сучасної термінології як найрухомішої, найдинамічнішої і найінформативнішої частини лексики мови спеціальності. При цьому “нормативність як суттєва риса літературної мови у сфері використання виявляється в тому, що на перше місце, поряд із загальноприйнятністю використання, висувається *кодифікація — письмові приписи, правила, вказівки до застосування, зафіксовані спеціальними довідниками, посібниками, словниками*”¹².

1.2. Наукова література як основне джерело фахових знань

Сучасна українська мова, як природний вербальний резервуар інформації, має розгалужену систему функційних різновидів — стилів, які обслуговують різні потреби комунікації: повідомлення, інструктаж, з’ясування, пояснення, обґрунтування, переконання, обговорення, пропаганда, діяння, вплив тощо. Функції мови виявляють її сутність, призначення, дію. *Комунікативна* (мова як засіб спілкування) і *когнітивна* (мова як засіб мислення і пізнання) *функції мови* є найголовнішими (базовими).

Національна наукова мова забезпечує зв’язок між концептуальною (логічною) і вербальною (мовною) картинами світу під час пізнання. Відомо, що власне лінгвістичне вивчення мови науки почалося з часу виходу в світ (середина XX ст.) книги англійського вченого Т. Сейворі “Мова науки”.

Творення української наукової мови відбувалося за нелегких умов як через необхідність розв’язання внутрішньомовних термінологічних проблем, так і через вплив екстралінгвальних (позамовних) факторів, що виявлялися в постійній боротьбі українців за права рідної мови. Вийшовши на орбіту науки, українська мова наочно оживи-

¹² Крыжановская А. В. Сопоставительное исследование терминологии современных русского и украинского языков. Проблемы унификации и интеграции. — К., 1985. — С. 6.

ла запрограмований у ній раціоналізм як високу здатність до вербалізації логічних категорій мислення і пізнання.

Науковий стиль української мови має свої особливості. Його *основна функція* — *інформативна* (повідомлення, пояснення, з'ясування, обґрунтування, роз'яснення, класифікація понять, систематизація знань, аргументований доказ); *завдання* — передавання наукової інформації; *обставини мовлення* — офіційні. Досить широким є діапазон його використання — наукові праці (дисертації, монографії, статті, доповіді, реферати, рецензії, анотації, тези), підручники і навчальні посібники для ВНЗ, науково-популярні журнали тощо. *Загальні ознаки наукового стилю мови* — поняттєвість, об'єктивність, точність, логічність, доказовість, аргументованість, переконливість, узагальнення, абстрагованість, висновки; *мовні ознаки* — усна і писемна форми, широке використання термінів та іншомовної лексики, номенклатурних назв, символів, таблиць, діаграм, схем, графіків, цитат, переважання складних речень; форма тексту — монологічна (опис, міркування). Як функційний різновид високорозвиненої літературної мови, науковий стиль репрезентує багатство виражальних можливостей української мови, забезпечуючи спілкування у важливих сферах суспільного життя.

Активно функціонуючи в різних формах вираження наукової думки (найчастіше — у письмовій, рідше — в усній), науковий стиль розгалужується, за традиційною класифікацією, на чотири *основні різновиди*: власне науковий, науково-навчальний, науково-популярний, науково-публіцистичний¹³.

Кожний із цих різновидів має специфічні номінативно-виражальні засоби поряд із засобами, спільними для наукового стилю в цілому. Так, *суто науковий текст* містить інформацію, призначену для фахівців певної галузі знань; *науково-навчальним стилем* подають лекційний матеріал, готують підручники, навчальні посібники, довідники та іншу літературу, призначену для закладів освіти; *науково-популярний стиль* представлений у наукових статтях, брошурах, мета яких — зацікавити новою науковою інформацією широке коло читачів незалежно від їх фахової підготовки; *науково-публіцистичний стиль* широко репрезентований у газетах і журналах, де наукова проблема

¹³ Деякими джерелами виокремлюються як різновиди наукового стилю науково-методичний і виробничо-технічний (див.: Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови: Підручник. — К., 1993. — С. 12.).

висвітлюється з погляду публіциста і з метою активізації інтелекту читачів та формування масової свідомості при обговоренні нових досягнень науки й техніки або гострих, дискусійних проблем.

В інтелектуальному житті фахівця і, безумовно, того, хто здобуває вищу гуманітарну освіту, чільне місце посідає самостійна робота з науковими джерелами, представленими різними як формами (письмовою й усною), так і жанрами (наукова доповідь, повідомлення, стаття, фахова інструкція, науковий огляд, проспект наукової роботи, план, анотація, рецензія, відзив, реферат, автореферат, дисертація, монографія, підручник, посібник, науковий коментар тощо). Кожен із наукових жанрів, поряд зі спільними (загальними) стильовими рисами, виявляє й індивідуальні. Так, зокрема, у рефераті спосіб викладу матеріалу, як і в іншому жанрі наукової літератури, є формально-логічним, але, на відміну від, скажімо, жанру статті, в ньому немає тієї наукової ґрунтовності викладу, що є обов'язковою ознакою наукової статті.

Основні функції наукового стилю мови — повідомлення і переконання. Вони реалізуються у формі обґрунтування концепції, гіпотези, доведення істинності теорії, узагальненої інформації про результати дослідження, класифікацій, пояснення явищ, систематизованого викладу певних знань, досягнень, висновків, рекомендацій, пропозицій тощо.

Специфіка наукової мови обумовлена відмінністю науки від мистецтва, що виявляється навіть “не в змісті, а виключно у способі обробляти цей зміст...”: і вчений, і поет “переконують, тільки один — логічними доводами, інший — образами”¹⁴. Відтак, спосіб викладення матеріалу в науковій літературі визначають як формально-логічний (колективний)¹⁵. І саме він обумовлює вибір системи мовних (лексичних, граматичних) засобів для створення наукового тексту як завершеного комунікативного акту, організованого за законами і чинними нормами цієї мови.

Робота з навчальним текстом, який разом з лекціями є основним джерелом науково-професійної інформації, дозволяє самостійно здобувати, систематизовувати й структурувати знання та вдосконалювати навички зі смислового аналізу тексту засобами різних видів читання (суцільного, оглядового, пошукового, реферативного).

¹⁴ Белинский В. Г. Полн. собр. соч. — М.; Л., 1950. — Т. 10. — С. 311.

¹⁵ Див.: Пумпянский А. Л. Введение в практику перевода научной и технической литературы на английский язык. — М., 1965. — С. 11.

Навчальним називають такий науковий текст, який узято для розв'язання певного освітянського завдання. Текст являє собою один із тих об'єктів дослідження, який допускає можливість роботи з ним у різних ракурсах. *Науковий текст*, наочно демонструючи застосування морфолого-синтаксичних та лексико-граматичних конструкцій у їх “природному” оточенні для опису наукових концептів, є взірцем монологічного наукового мовлення та тією базою, на якій ґрунтується власне наукове висловлювання. У цих функціях на заняттях з мовних дисциплін *науковий текст* виступає і як *засіб навчання мови*, і як *об'єкт вивчення*. В останньому випадку предмет розгляду становлять такі особливості тексту: структурно-змістова організація, комунікативна скерованість, композиційна завершеність, різні типи лексичного, граматичного, логічного й стилістичного зв'язку між елементами тексту, інформаційна достатність і насиченість, різні способи подання наукової думки тощо. Специфіка навчального закладу накладає відбиток на тематику та зміст навчальних наукових текстів: вони відповідають принципу фаховості, містять нові для користувачів знання, є інформаційно актуальними й достатніми, пізнавально цінними, доступними за змістом та обсягами інформації, обов'язково зразковими прикладами наукового стилю сучасної української мови.

Навчальний науковий текст розглядають як єдиний комунікативний блок, що має чітку, логізовану структурну організацію, яка формується під впливом двох основних факторів: характеру висвітлюваного змісту (тема → підтема → комбінація підтем) та способу його презентації. Комунікативними блоками є і його складові частини (компоненти), розташовані у певній послідовності. Кожний із компонентів тексту є функційно значущою одиницею, тобто може виконувати функції роз'яснення, обґрунтування, уточнення, доповнення, унаочнення тощо. Визначення цих функцій сприяє адекватному розумінню тексту. Нарешті, навчальний науковий текст обов'язково характеризується певною внутрішньою організацією, тобто має такі лексико-граматичні та структурні засоби, які роблять його доступним для розуміння при читанні, усвідомлення й запам'ятовування інформації і подальшої її репрезентації та використання.

Систематична робота з науково-навчальною літературою відшліфовує вміння щодо сприйняття, утримання й поновлення інформації, змістової і мовної компресії тексту джерела та активно розвиває навички писемного мовлення. Здобуття знань шляхом самостійного

опрацювання текстів (а це і є основний чинник самоосвіти!) ґрунтується на комплексі взаємопов'язаних умінь: визначати і формулювати основну проблематику текста-джерела, здійснювати смисловий і структурний аналіз тексту, стисло подавати інформацію тексту за деталізованим планом, знаходити додаткову, побіжну інформацію і відмежовувати її від головної, здійснювати поєднання інформації різних джерел (за допомогою порядку слів, фраз, абзаців і відповідних засобів зв'язку тексту), “згортати” (“пакувати”) інформацію тексту до рівня головної у різні способи (синтаксична конденсація, вилучення зайвої інформації та скорочення слів, речень, фраз, смислових фрагментів тощо); вводити елементи опису тексту-джерела до продюкованого тексту та об'єднувати в ньому всі його компоненти (основний матеріал джерела, додатковий матеріал, оцінка тощо).

Безперечно, що організація процесу самостійного здобуття знань залежатиме і від мети та видів читання. Наукою напрацьовано *загальні правила роботи з науковим текстом як правила його читання (розуміння)*:

- *ознайомтеся спочатку з бібліографічним описом тексту;*
- *переконайтеся, що розумієте всі слова, терміни, терміносполуки, фрази;*
- *читайте з олівцем в руках, робіть потрібні позначки (наприклад, різнокольорові у відповідності до характеру позначок);*
- *обміркуйте здобуту інформацію, осмисліть її, спираючись на свої знання і досвід; систематизуйте знання;*
- *доберіть самостійно приклади, що також ілюструють головні ідеї (думки) тексту;*
- *перечитайте ще раз найважливіші за змістом фрагменти тексту та ті, що ще не зовсім зрозумілі або ж викликають певний сумнів;*
- *письмово передайте основну інформацію;*
- *критично сприймайте прочитане, порівнюйте з інформацією інших джерел щодо висвітлюваного питання, знайомтеся з рецензіями на опрацьовані наукові джерела.*

Отже, специфіка роботи з науковим текстом впливає з об'єктивної потреби — здійснювати у найбільш ефективний спосіб аналітико-синтетичну переробку текстової інформації, що в свою чергу вимагає сформованості двох взаємопов'язаних умінь:

- 1) аналізувати текст за композиційно-смисловою структурою;

- 2) подавати здобуту інформацію у стислій формі різними жанрами писемної продукції.

Ці уміння можна якісно та швидко розвинути завдяки систематичній роботі за алгоритмічними приписами, що врешті-решт сприятиме формуванню і подальшому вдосконаленню творчих здібностей для виконання науково-дослідної роботи, яка повинна стати “невід’ємним компонентом підготовки спеціалістів з вищою освітою”¹⁶ в умовах Болонського процесу.

1.3. Алгоритмічні приписи як ефективний засіб керування процесом здобуття професійних знань

Термін *алгоритм*, *алгори́фм* (лат. *algorithmus*) походить від імені середньовічного узбецького математика Мухамеда-ібн-Суса (арабізований варіант аль-Хорезмі) і позначає сукупність дій (правил) для розв’язання даної задачі*. Ланцюжок алгоритмів (правил) називають алгоритмічним процесом, а кожну дію — його “кроком”. Основні вимоги до алгоритмів — визначеність, масовість, результативність — було сформульовано відомим ученим-математиком А. А. Марковим.

Абсолютні алгоритми та *алгоритмічні приписи* — це різні поняття; останні *передбачають дії, які залежать від розуміння їх людиною*. Внаслідок цього операції, з яких складаються такі приписи, можуть бути досить складними “блоками” розумових дій, аби виконавець міг без надмірного напруження та адекватно оперувати цими блоками. Найбільш раціональними є *узагальнені, нежорсткі приписи*, які *являють собою послідовні прийоми (методи, “кроки”) розв’язання ширшого класу завдань, — інструкції, пам’ятки, вказівки*. Навчання за допомогою алгоритмів керування є перспективним, оскільки завдяки приписам процес “технології” оволодіння навчальними дисциплінами та фахом відбувається усвідомлено, раціонально, ефективно.

¹⁶ Левківський К. М. Студентська наука як один із чинників якості підготовки фахівців у сучасних умовах / Науково-дослідна робота студентів: аспект формування особистості майбутнього вченого, фахівця високої кваліфікації: Зб. матеріалів Першої міжн. наук.-практ. конф. — Запоріжжя, 2002. — С. 3.

* Словник іншомовних слів / За ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. — К., 1977. — С. 34.

Під час опанування, зокрема мовою (і рідною, й іноземною), *алгоритмічні приписи як елементи перспективної технології розвиваючого навчання*, що регламентують дії, спрямовані на самостійне виконання завдань, доповнюють традиційні засоби, допомагаючи реалізувати творчий підхід до кожного студента як до особистості і в такий спосіб стимулювати навчальну діяльність усіх та кожного на свідомій основі. Процес здобуття якісних знань, скерований відповідними рекомендаціями, інструкціями, пам'ятками, вказівками у вигляді алгоритмічних приписів щодо мисленнєвих операцій при розв'язанні певних пізнавальних завдань, значною мірою інтенсифікується, скорочується, полегшується, стає якіснішим.

Алгоритмічні приписи, визначаючи систему орієнтирів, зокрема послідовність і зміст розумових дій ("кроки") для розв'язання навчального чи професійного завдання, реально допомагають користувачам сформулювати та вдосконалити навички з найраціональнішої організації мисленнєво-мовленнєвої діяльності, дозволяють зменшити ймовірність помилкових дій при досягненні мовних/мовленнєвих цілей, дають можливість оперативно і вчасно контролювати свої "мисленнєві" кроки, самостійно з'ясовувати помилки та, проаналізувавши їх, відповідно коригувати свою мовну/мовленнєву діяльність. *Приписи сприяють піднесенню якості знань, формують і розвивають навички раціональної організації навчальної праці*, дозволяють систематизувати та структурувати набуті знання й навички, *розвивають самостійність та інтелектуальну активність, логізують розумову діяльність, мовне мислення*, що все разом при навчанні мови спеціальності збагачує мовну/мовленнєву компетентність, яка є невід'ємною складовою і вагомим гарантом освіченості та професіоналізму.

Узагальнення, яке відбувається при розробці алгоритмічного припису, є необхідною умовою для застосування знань на практиці. З іншого боку, алгоритмічні приписи — це передумова самостійного розв'язання подібних завдань за нових навчальних та фахових ситуацій. При розв'язанні таких завдань виникає нове знання, яке віддзеркалюється в умінні враховувати ознаки поняття, визначати з-поміж них істотні, з'ясовувати послідовність операцій, що дозволяє дійти правильного рішення, зробити об'єктивний висновок, перевірити та, в разі потреби, скоригувати його.

Алгоритмічні приписи розробляються відразу після ознайомлення з поставленим завданням і правилом: останні є зрозумілими,

але ще не засвоєними. *Робота за приписом активно сприяє якісному засвоєнню правила.* Іноді доцільно перед роботою за приписом здійснити тренінг однієї (або кількох) операції (“кроку”), насамперед найскладнішої або найважливішої з усіх, щоб забезпечити надалі якість навчальної діяльності. Після засвоєння всіх операцій (“кроків”) припису, усвідомлення обов’язковості порядку їх слідування, самостійного досягнення їх реалізації на новому матеріалі виникає необхідність у найбільш швидкому, “згорнутому” виконанні дій, інакше гальмуватиметься розвиток та автоматизування навику. У зв’язку з цим з’являється необхідність у таких тренувальних вправах, виконання яких потребує фіксації не всіх, а лише деяких, насамперед ключових операцій алгоритмічного припису.

Таким чином, відбиваючи визначену послідовність розумових дій, *алгоритмічні приписи являють собою своєрідну програму дій*, яка залучає до активної роботи для самостійної реалізації поставленої навчальної мети та забезпечує її успішне досягнення. Працюючи за алгоритмічними приписами, студент сам стає активним учасником процесу як здобуття знань, так і їх застосування в нових навчальних та професійних ситуаціях.

Актуальним завданням сучасної технології навчання мови спеціальності є підвищення ефективності самостійної роботи в науково-навчальній сфері, що і відповідає цілям та пріоритетам Болонського процесу. Розв’язанню його в оригінальний спосіб сприяють засоби керування пізнавальною діяльністю, якими і виступають алгоритмічні приписи, озброюючи прийомами змістово-мовної переробки інформації. Багатократне повторення навчальних дій за приписом сприяє мимовільному засвоєнню та довготривалому утриманню в пам’яті його змісту, що надає можливості після досягнення певного ступеня автоматизації перейти до самостійного розв’язання завдань без опори на нього.

Іншими словами, дії, виконувані спочатку за зовнішньо (зорово) розгорнутим планом (алгоритмізованою схемою мисленнєво-мовленнєвих дій), на завершальному етапі здійснюються за “згорнутою” внутрішньою програмою (тобто у внутрішній мові, без опори на припис), що, власне кажучи, і є метою навчання. На етапі сформованості навичок і вмінь в організації мисленнєво-мовленнєвої діяльності вступає в дію механізм самоконтролю і самокорекції (вміння локалізувати помилку, самостійно з’ясувати її та виправити). Саме

тоді студенти можуть братися за розробку алгоритму своєї самостійної роботи.

Отже, *робота за алгоритмічними приписами* має відбуватися кількома взаємообумовленими етапами:

- 1) *ознайомлення з системою регламентованих приписом орієнтирів для виконання поставленого завдання;*
- 2) *засвоєння (тренінг) часткових орієнтирів як проміжних форм системи мисленневих операцій, якою і виступає весь припис;*
- 3) *усвідомлення блоків і всіх кроків алгоритмічного припису;*
- 4) *засвоєння припису під керівництвом викладача та самостійне розв'язання завдань при опорі на алгоритмічний припис;*
- 5) *організація мисленнево-мовленнєвої діяльності за внутрішньою програмою без зорової опори на припис.*

1.4. Інтегральний алгоритм (золоті правила) швидкого читання

Навички швидкого читання, як і скоропису, суттєво впливають на якість і темп навчальної, наукової та професійної діяльності. Кожен має і може навчитися читати швидко (500 і більше слів за хвилину або 3000 і більше знаків за хвилину), якщо з'ясує причини свого повільного читання (наприклад, артикулювання під час читання “про себе”, затримування на одній фразі, відсутність уваги, невміння зосереджуватися, недостатність поля зору тощо) та усвідомить **сім золотих правил швидкого читання***:

-
1. Читати “про себе” без артикулювання.
 2. Читати “по вертикалі”.
 3. Читати за інтегральним алгоритмом, що визначає послідовність пошуку інформації і здобуття нових знань:
 - а) назва книги (статті);
 - б) автор;

* Див. докладніше: Андреев О., Хромов Л. *Техника быстрого чтения*. — Минск, 1987.

- в) вихідні дані джерела;
 - г) назви розділів, глав, параграфів, тем, підтем тощо;
 - д) фактаж;
 - е) незрозумілі, спірні місця тощо;
 - є) новизна інформації, можливості її використання у практичній діяльності.
4. Читати джерело перший раз повністю, без регресій. Повторне читання джерела здійснювати після осмислення його за першим разом читання.
 5. Читати за диференціальним алгоритмом, що допомагає визначити головну, важливу, потрібну інформацію:
 - а) ключові слова, терміни;
 - б) смислові ряди;
 - в) домінанту-значення.
 6. Вдосконалювати щодня увагу, короткочасну і довготривалу пам'ять, швидкість читання.
 7. Читати щодня обов'язковий для себе обсяг наукової літератури.
-
-

Завдання для само- та взаємоконтролю до розділу 1

Завдання 1. Прокоментуйте твердження М. Гайдеггера, що вся діяльність людини "перебуває під знаком Слова".

Завдання 2. Переконайте в тому, що мова відноситься до всіх інших засобів прогресу, як перше й основне.

Завдання 3. Поясніть сутність поняття **мовна компетентність студента (фахівця)** та проілюструйте його яскравими прикладами.

Завдання 4. З'ясуйте, за яких умов формується та вдосконалюється мовна/мовленнєва культура студента (фахівця).

Завдання 5. Обґрунтуйте, що і чому обумовлює специфіку наукової мови.

Завдання 6. Поясніть, у чому та як виявляються особливості наукового стилю мови. Проілюструйте переконливими прикладами свою відповідь.

Завдання 7. Доведіть, чому в джерелах наукової інформації спосіб викладення матеріалу є формально-логічним (колективним).

Завдання 8. Обґрунтуйте, що зумовлює в науковому стилі вибір мовних засобів.

Завдання 9. Простежте, яка лексика характеризує науковий стиль мови/мовлення. Проілюструйте відповідь конкретними прикладами.

Завдання 10. Обґрунтуйте, яке місце в науковій літературі посідають терміни та чим це обумовлено.

Завдання 11. Поясніть, яку роль відіграє порядок слів у писемній науковій мові та як ви розумієте **принцип “лінійної” презентації інформації** в науковій прозі. Проілюструйте свою відповідь переконливими прикладами.

Завдання 12. Здійсніть лексичний аналіз науково-навчального тексту за обраним фахом (обсяг до трьох сторінок), класифікувавши лексику наведеними групами: а) загальнонаукова; б) власне термінологічна; в) слова–організатори думки; г) слова–конкретизатори думки; д) слова–домінанти (ключові слова). Визначте функції кожної лексичної групи.

Завдання 13. Проаналізуйте науково-навчальний текст за ступенем уживаності іменників та дієслів. Сформулюйте аргументований висновок.

Завдання 14. З’ясуйте, який відмінок іменника та чому переважає в науковому тексті. Проілюструйте переконливими прикладами свою відповідь.

Завдання 15. Доведіть, якими частинами мови і чому найчастіше представлений підмет у науковому тексті. Проілюструйте свою відповідь прикладами.

Завдання 16. Визначте інформаційну роль порядку слів у науковому тексті, з'ясувавши, де і чому міститься основна інформація.

Завдання 17. З'ясуйте, які види простих і складних речень та чому домінують у науковій літературі. Наведіть переконливі приклади.

Завдання 18. Поясніть у загальному плані сутність і функції алгоритмічних приписів у розв'язанні навчальних та професійних завдань. Проілюструйте яскравими прикладами свою відповідь.

Завдання 19. З'ясуйте, яка роль належить алгоритмічним приписам у самоорганізації мисленнєво-мовленнєвої діяльності студента, наприклад, при опрацюванні численних джерел наукової інформації.

Завдання 20. Назвіть і лаконічно схарактеризуйте етапи самостійної роботи за алгоритмічними приписами.

Завдання 21. Наведіть та обґрунтуйте загальновизнані правила ефективного опрацювання (читання) наукового тексту.

Завдання 22. Хронометруйте темп читання (опрацювання) науково-навчальних текстів і порівняйте одержані результати із середньостатистичними нормами.

Завдання 23. Проаналізуйте свій темп читання/опрацювання науково-навчальних текстів з опановуваних дисциплін і знайдіть власні резерви його підвищення.

Завдання 24. Перекладіть українською мовою та прокоментуйте думку видатного філолога-славіста Олександра Потебні, ім'я якого присвоєне Інституту мовознавства НАН України.

Логические категории ... народных различий не имеют.

Завдання 25. Обґрунтуйте актуальність наведеного твердження англійського філософа, соціолога, культуролога Герберта Спенсера.

Основна мета навчання — це не стільки самі знання, скільки дії на засадах здобутих знань.

РОЗДІЛ 2. АЛГОРИТМІЧНІ ПРИПИСИ ЯК РЕГЛАМЕНТОВАНІ СХЕМИ НАВЧАЛЬНИХ ДІЙ ПРИ КОМПОЗИЦІЙНО-ЗМІСТОВОМУ АНАЛІЗІ НАУКОВОГО ДЖЕРЕЛА

Здобуття вищої освіти передбачає розвиненість навичок писемного мовлення — того виду мовленнєвої діяльності, який має на меті передавання інформації у письмовій формі за законами раціональної та ефективної організації мисленнєво-мовленнєвого процесу. Під час писемного мовлення в комплексі діють *певні психологічні механізми*:

- 1) *механізм осмислення (усвідомлення) прочитаної або сприйнятої на слух інформації* (встановлення смислових зв'язків між поняттями, встановлення логічних зв'язків також між *темою* (відомим) і *ремою* (новим));
- 2) *механізм випереджувального синтезу* (промовляння внутрішньою мовою кожного слова, яке записується; передбачення наступних слів і форм зв'язку між ними; уявлення подальшого розкриття змісту на рівні окремого речення, великих фрагментів висловлювання, а також у межах висловлювання (тексту) в цілому);
- 3) *механізми пам'яті* (насамперед оперативна пам'ять, оскільки при записуванні речень і тексту в цілому предмет висловлювання має постійно утримуватися в пам'яті), які служать засобом організації й збереження інформації.

Якість писемного мовлення безпосередньо залежить від ступеня сформованості зазначених вище психологічних механізмів, при цьому очевидною є тенденція: чим вищий ступінь сформованості цих

механізмів рідною мовою, тим легше і швидше вони спрацювуватимуть в умовах роботи з іншомовними науковими джерелами.

Отже, навчитися оптимально організовувати та скеровувати свою мисленнєво-мовленнєву діяльність при роботі з письмовим чи усним джерелом наукової інформації з метою подальшого її узагальнення та “згортання” до рівня плану, конспекту, анотації, реферату, доповіді, рецензії можна завдяки відповідним алгоритмічним приписам.

2.1. Узагальнення та “згортання” інформації наукового джерела до рівня плану (питального, тезового, номінативного)

Завдання 2.1.1. *Ознайомтеся з етимологічною довідкою та семантикою іншомовного слова “план”. Визначте, в якому термінологічному значенні вжите це слово у назві підрозділу 2.1., і складіть із ним словосполучення.*

*План** (від лат. *planit* — рівне місце, площа):

- 1) кресленик, що зображує на площині в умовних знаках і в певному масштабі частину земної поверхні (план топографічний); горизонтальний розріз або вид зверху будь-якої споруди чи предмета;
- 2) система взаємопов’язаних, об’єднаних загальною метою завдань, що визначають строки, порядок і послідовність виконання господарських програм, окремих робіт, операцій тощо;
- 3) порядок, послідовність викладання будь-якого матеріалу (доповіді, п’єси);
- 4) масштаб, положення в просторі або ступінь віддаленості предмета (великий план, передній план тощо).

Завдання 2.1.2. *Ознайомтеся з наведеним алгоритмічним приписом, звертаючи особливу увагу на коментарі в рубриках: **Пам’ятайте! Примітка.** Усвідомте кожен “крок” мисленнєво-мовленнєвих дій та їх послідовність при складанні різних видів плану наукового тексту.*

* Словник іншомовних слів / За ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. — К., 1977. — С. 525.

АЛГОРИТМІЧНИЙ ПРИПИС ДО СКЛАДАННЯ ПЛАНУ ДРУКОВАНОГО ДЖЕРЕЛА НАУКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

1. Прочитайте заголовок і спрогнозуйте за ним проблему (проблеми) тексту джерела наукової інформації.
2. Перевірте свій прогноз: переглядаючи текст, спробуйте зрозуміти його основні проблеми. Акцентуйте увагу на початковій і фінальній частинах абзаців та інформації, поданій курсивом.

Пам'ятайте! Початок і кінець абзаців у науковому тексті — це найбільш інформативні місця; інші речення тільки розкривають, деталізують, обґрунтовують, конкретизують головну думку або є сполучними елементами.

3. Читайте уважно весь текст, працюючи над кожним абзацем і визначаючи опорні (ключові) слова, словосполучення та речення, тобто ті, що містять основну інформацію.
4. Прочитайте текст швидко ще раз і розподіліть його на структурно-змістові частини (фрагменти).

Пам'ятайте! Структурно-змістова частина (фрагмент) може бути еквівалентною абзацу, кільком абзацам, частині абзацу, окремому реченню.

5. Вилучіть головну інформацію з кожного фрагмента тексту.
6. Сформулюйте запитання до головної інформації кожного фрагмента тексту.
7. Занотуйте питання, які виявляють проблематику тексту, за тим порядком, котрий відповідає логіці тексту, — і ви матимете орієнтовний питальний план тексту.
8. Перевірте, чи пов'язане кожне наступне запитання з попереднім. У разі необхідності уточніть питання — і ви матимете остаточний варіант питального плану тексту.
9. Сформулюйте відповіді на всі питання плану — і ви матимете варіант тезового плану тексту.

Пам'ятайте! Тези — це не план і не сам виклад тексту, а його стисло сформульовані положення, твердження, ідеї; зв'язок між тезами — лише логічний.

Складаючи тези, орієнтуйтеся на те, що тезовий план найчастіше містить 5–6 тез: 1 — вступна теза; 2–4 (5) — основний тезовий зміст джерела; 5 (6) — заключна теза.

10. Трансформуйте двоскладні (є склад підмета і склад присудка) речення тезового плану в односкладні номінативні (є склад підмета) — і ви матимете *номінативний план* тексту.

Пам'ятайте! У номінативних (називних) реченнях головний член (підмет) виражено іменником або субстантивованою частиною мови (прикметником, дієприкметником) тільки у формі називного відмінка.

11. Відредагуйте номінативний план. Перевірте:

а) чи всі пункти плану є рівнозначними за обсягом думки?

Примітка. Якщо один із пунктів плану є більшим за обсягом, поділіть його ще на кілька пунктів. Пункти з меншим обсягом думки об'єднайте так, щоб вони були майже рівнозначні за обсягом;

б) чи всі головні проблеми тексту джерела відбито у плані?

Примітка. Якщо ви вважаєте за необхідне виокремити додаткову інформацію, оформіть її у вигляді підпункту плану — і ви матимете складний (докладний, деталізований, розгорнутий) план;

в) чи відповідає логіка плану логіці тексту джерела?

г) чи немає граматичних, стилістичних та інших мовних помилок?

Пам'ятайте! Цінність плану полягає в тому, що він допомагає найбільш стисло відтворити в пам'яті зміст наукового джерела, зосереджуючи увагу лише на найголовнішій, найсуттєвішій його інформації.

Завдання 2.1.3. Прочитайте уважно наведені мікротексти та визначте їх проблеми, за якими спрогнозуйте та сформулюйте назви до кожного з них. Виберіть, обґрунтувавши, найточніші варіанти назв.

Тексти наукового стилю (НС) містять наукову інформацію, яка здобувається в результаті пошуку причинно-наслідкових зв'язків між об'єктами дослідження в ході цілеспрямованих експериментів. У лексичному плані НС використовує терміни відповідних наук, як природничих, технічних, так і гуманітарних.

Оскільки терміни мають переважно форму іменників, то в цьому стилі переважає іменний характер висловлювання і тексти насичені абстрактною лексикою. У цьому стилі широко вживаються дієслівно-іменникові конструкції, які є теж вираженням терміноло-

гічної функції дієслів як виразника процесуальної ознаки. Емоційна та експресивна лексика науковим текстам невластива (особливо для природничих наук); щодо гуманітарних наук, наприклад, літературознавства, то тут зустрічаються подекуди емоційно-експресивні елементи, які виконують функцію термінів і є формою вираження спеціальних понять. Для синтаксису НС характерне вживання ускладнених конструкцій, розгорнутих складних речень, активне функціонування дієприслівникових та порівняльних зворотів, вставних і вставлених конструкцій, відокремлених та однорідних членів речення. (М. Зарицький) ▮

* * *

Активний словник — це запас слів, які мовець активно використовує в усній та писемній мові. Слова активного словника не мають ознак застарілості чи незвичної новизни. Залежно від рівня освіченості, кола інтересів, роду занять люди послуговуються від 1000 до 5000 слів (пор.: тлумачний 11-томний “Словник української мови” містить близько 140 000 слів).

До активного словника належать: а) загальновживані слова, зрозумілі всім мовцям: *хліб, вода, білий, жити, добре, н'ять, ми*; б) широкоживані в різних галузях науки, мистецтва і техніки терміни й професіоналізми: *мартен, акварель, джинси, морфема та ін.*

Пасивна лексика — 1) слова зрозумілі, знайомі мовцю, але не вживані ним у звичному мовному спілкуванні.

До пасивної лексики належать здебільшого слова спеціального вжитку, архаїзми, діалектизми, запозичення, неологізми тощо; 2) словниковий запас у певний період її розвитку, який має відтінок застарілості або новизни. (С. Єрмоленко) ▮

* * *

Вивчення основ держави і права слід починати з усвідомлення того важливого факту, що ці два основні суспільні інститути не є зло, нав'язане суспільству панівними верствами, що держава і право закономірно виникли в результаті тривалого історичного розвитку цивілізації.

Для кожної нації чи народності поява власної держави і свого права — це свідчення і доказ переходу від первісного ладу до більш високого ступеня суспільного розвитку або від пригнобленого колоніального стану до справжньої самостійності й незалежності. Держава

і право — це альтернатива руїні, анархії, безладдю. Вони відіграють роль організаторів, диригентів спільної діяльності людей, засобів цивілізованого розв'язання соціальних протиріч і конфліктів. За допомогою державно-правових інститутів здійснюється захист суспільства і кожної особистості від зловживань з боку більш сильного, гарантуються життя та основні права. (В. Котюк)

Завдання 2.1.4. Прочитайте уважно тексти загальнонаукової тематики. З'ясуйте, які різновиди наукової літератури вони презентують. Складіть, зорово спираючись на алгоритмічний припис (див. 2.1.2), питальний і тезовий плани та визначте, аргументуючи, можливі сфери їх практичного використання.

Писемність і освіта

На етапі завершення формування державності Київської Русі її культура збагатилася новими елементами. Найважливішим серед них стала писемність, поширення якої в східнослов'янському світі передувало офіційному введенню на Русі християнства. Археологічні джерела дають можливість віднести час оволодіння неупорядкованим письмом до IX ст. Пізніше слов'яни отримали дві азбуки — глаголицю і кирилицю, одна з яких винайдена слов'янськими просвітителями Кирилом і Мефодієм. Більшість дослідників схиляється до думки, що це була глаголиця. Кирилиця, як вважали І. І. Срезневський і С. Георгієв, виникла на базі грецького уставу VI–VIII ст., доповненого слов'янськими буквами. В порівнянні з глаголичною азбукою, літери якої мали надто складне написання, кирилиця була простою й доступною і тому отримала офіційне поширення в Болгарії (кінець IX ст.) і на Русі (X ст.).

На користь порівняно раннього знайомства Русі з писемністю свідчить, очевидно, і літописне повідомлення про знахідку Кирилом у Корсуні (Херсонесі) Євангелія і Псалтиря, написаних “руськими письмены”, а також зустріч із чоловіком, який говорив цією мовою.

Ряд дослідників, зокрема Л. Мюллер, не згодні з тим, що в “Житті Костянтина” йдеться про слов'янську мову, оскільки “русами” в IX ст. греки начебто називали не слов'ян, а варягів. При такій інтерпретації житійного повідомлення виникають ще більші труднощі його розуміння. Коли б названі священні книги були написані однією

із германських мов (шведською або готсько-кримською), то як би Кирил, не обізнаний з ними, так швидко заговорив однією з них? Л. Мюллер пропонує читати не “руськими”, а “сурськими” письменами, тобто сирійськими. Довести це припущення, по суті, нічим.

Підтвердженням реальності “руських письмен” можуть бути договори Русі з греками, один із екземплярів яких призначався для Русі і був написаний слов’янською мовою. Договір 911 р. вказує на руський звичай писати духовні заповіді на випадок смерті, а одна із статей договору 944 р. вимагала, щоб посли або купці, які прибували з Русі до Царгорода, мали при собі не золоті і срібні печатки, як практикувалося раніше, а спеціальні грамоти, підписані князем. В ряду доказів раннього існування писемності на Русі може бути і знахідка в одному з гнздовських курганів корчаги другої чверті X ст. з написом “гороухща” або “гороушна”. На думку дослідників, напис засвідчував вміст посудини — гірчиці або гірчиного масла.

Особливий інтерес становить так звана “Софійська азбука”, виявлена С. О. Висоцьким на стіні Михайлівського вівтаря Софійського собору в Києві. Вона складалась із 27 літер: 23 — грецьких і 4 — слов’янських: Б, Ж, Ш, Щ. Найпростіше пояснення знахідки — перед нами невдала спроба відтворити кириличний алфавіт, до якого схилиються деякі вчені, — не може вважатися обґрунтованим. Хоча накреслення букв аналогічні кирилиці, але це не кириличний алфавіт, який складається із 43 літер. Не може він вважатись і азбукою із 38 букв, про яку говорить Чорноризець Храбр. Згідно з С. О. Висоцьким, “Софійська азбука” відображає *один із перехідних етапів східнослов’янської писемності*, коли до грецького алфавіту почали додавати букви для передачі фонетичних особливостей слов’янської мови¹. Ймовірно, що перед нами алфавіт, яким користувалися на Русі ще в часи Аскольда і Діра.

Після введення візантійського православ’я, яке стало “культурою” новонавернених, на Русі остаточно утверджується кирилична система письма. Вважається, що окремі літери, невідомі в грецькому алфавіті, внесені до неї під впливом глаголиці. *Кирилицею написані всі відомі нам твори XI і наступних століть*: “Остромирове Євангеліє”, “Ізборники” 1073 і 1076 рр., “Слово про закон і благодать”, “Мстиславове Євангеліє”, “Повість минулих літ” та ін.

¹ Висоцький С. О. Азбука з Софійського собору у Києві та деякі питання походження кирилиці // Мовознавство. — 1974. — № 4. — С. 74—83.

Названі твори — не єдині пам'ятки, на підставі яких можна скласти уявлення про характер і рівень поширення писемності на Русі. Великий додатковий матеріал для цього дають археологічні розкопки, які виявляють численні вироби з написами. Це шиферні прясла, керамічний і металевий посуд, ливарні формочки, плінфа. Зміст написів різний, але найчастіше вони засвідчують власника речі. Іноді написи вказують на вміст посудини.

Розкопки Новгород, інших міст Північної та Північно-Східної Русі (Псков, Стара Ладога, Стара Руса, Твер, Смоленськ) виявляють так звані берестяні грамоти, які датуються переважно XII–XIII і наступними століттями. Це листування жителів міст і їх сільськогосподарської округи з приводу різних господарських справ: купівлі землі, лихварських угод, боргових зобов'язань. Це духівниці на випадок смерті, повідомлення про врожай тощо. Як свідчить аналіз берестяних грамот Новгород (де їх знайдено вже близько 700), писемність відігравала помітну роль у житті не лише заможних, а й рядових міщан.

Виникає слушне запитання: чи мав феномен берестяних грамот поширення в Південній Русі? Безперечно, мав. Про це говорять знахідки кістяних стилів у Києві, виявлення перших грамот у Звенигороді. Напевно, зустрінуться вони і в інших південноруських містах, але сподіватись на масові їх знахідки не доводиться. Причиною цього є погана збереженість органічних решток у культурних шарах давньоруських міст території України.

Своєрідною компенсацією відсутності берестяних грамот в Південній Русі є написи XI–XIII ст., зроблені прихожанами і клирошанами на стінах культових споруд. Найбільше їх в Софійському соборі Києва. Виявлені й досліджені С. О. Висоцьким, вони значно поповнили коло писемних джерел про події давньоруської історії. Запис 1032 р. про народження у Ярослава Мудрого сина Всеволода проливає додаткове світло на проблему раннього заснування і побудови Софії. Під 1054 р. повідомляється про смерть “царя нашого” Ярослава Мудрого. Запис про мир на Желяні під Києвом представляє нам його учасників — великого київського князя Святополка Ізяславича, Володимира Мономаха, князя Переяславського, Олега Святославича, князя Чернігово-Сіверської землі. Окремий великий напис повідомляє про продаж Боянкової землі і внесення десятини до Софії. Можливо, що ця купча має якесь відношення до легендарного

Бояна, про якого згадує “Слово о полку Ігоревім”. Покаянний напис на стіні Михайлівського собору Видубицького монастиря — “господи, помози рабу своєму Стефану, грешившему паче всех и делом, и помышлением”, очевидно, пов’язаний з ігуменом Печерського і Кловського монастирів, пізніше єпископом Володимира-Волинського Стефаном.

Аналіз церковних графіті показує, що їх авторами були представники всіх соціальних верств населення — ченці, попи, купці, княжі люди, прочани, професійні писці. Разом із берестяними грамотами і написами на ужиткових речах настінні написи засвідчують досить *значне поширення грамотності на Русі*.

Піклування про освіту з часу введення християнства взяли на себе держава і церква. За князювання Володимира Святославича в Києві вже існує державна школа, в якій вчилися або, як пише літопис, “постигали учение книжное” діти “нарочитой чади” — найближчого оточення князя. “Учение книжное” — не просто грамотність, а навчання тодішнім наукам. Як вважав Б. Д. Греков, дітей “нарочитой чади”, тобто старших дружинників, князівської адміністрації, бояр брали в школи не для того, щоб із них зробити паламарів і священників, а для того, щоб виростити із них освічених людей і державних діячів, здатних підтримувати спілкування з Візантією й іншими країнами.

Школа для підготовки освіченого духовенства була відкрита Ярославом Володимировичем у Новгороді. “Повість минулих літ” повідомляє, що Ярослав “прииде к Новугороду, собра от старост і поповых детей 300 учитьи книгам”. У 1086 р., згідно з повідомленням літопису В.М.Татищева, дочка Всеволода Ярославича Янка заснувала при Андріївському монастирі школу для дівчат. “Собравши же младых девиц неколико, обучала писанию, такаж ремеслам, пению, швению и иным полезным знаниям”. У 1968 р. на схилах Старокиївської гори вдалося виявити невелике шиферне прясло з чітким і грамотним написом. Імовірно, що перед нами автограф Янки Всеволодівни, даний одній із своїх учениць.

Крім державних і церковних шкіл, існувало і приватне навчання. Так, Феодосій Печерський одержав освіту в невеличкому місті Курську, де він учився в “єдиного учителя” і, за словами літописця Нестора, досить швидко досягнув усі “граматикия”.

Про існування школи грамоти в Софійському соборі Києва свідчать численні графіті, нанесені в різних частинах будівлі її учнями.

Один із них увічнив своє ім'я: “Пищанъ писалъ в дяки ходилъ ученикомъ”. Новгородський хлопчик Онфим лишив для нащадків свої школярські вправи на бересті.

Для продовження і поглиблення освіти служили бібліотеки, що створювалися при монастирях і церквах. Великими любителями книг виступали також давньоруські князі. *Ярослав Мудрий заснував бібліотеку Софії Київської*; його син Святослав наповнив книгами кліті своїх палат; князь Миколай Святоша витратив на книги всю свою казну і подарував їх Печерському монастирю. Великим книжником літописи називають волинського князя XIII ст. Володимира Васильковича. Власні книжкові зібрання були також у деяких освічених ченців. Багато книг мав один із учнів Феодосія Печерського Григорій. Помітивши, що його книги почали красти, він, щоб не вводити злодіїв у спокусу, подарував частину свого зібрання “властелину града”, іншу продав. Згодом він почав збирати нову бібліотеку.

На Русі було багато бібліотек, але перша і найбільш значна знаходилась у Софії Київській. Заснування її в 1037 р. стало видатною подією в культурному житті Київської Русі, і не випадково вона так детально описана літописом. Складаючи похвалу Ярославу Мудрому за будівельну діяльність, поширення християнської віри, літопис особливо підкреслює його любов до книг.

За студійським монастирським статутом, бібліотека перебувала у віданні спеціального брата-бібліотекаря. Братія, згідно з його розпорядженням, повинна була приходити в певний час для читання книг. Частина братчиків займалася переписуванням книг. Про “книжное строение” дуже добре розповідається в “Печерському патерику”.

Найбільша книгописна майстерня, де трудилася велика кількість переписувачів, подібних печерському Іларіону, *знаходилась при Софії Київській*. Тут працювали писці як духовного звання, так і миряни. М.М. Розов, досліджуючи книги бібліотеки Софії Новгородської, встановив, що із понад 100 переписувачів, які лишили свої автографи на книгах, близько половини були писцями-ремесниками. За підрахунками вчених, *книжковий фонд Київської Русі становив щонайменше 130–140 тис. томів*. Крім Києва, центрами переписування книг були Новгород, Галич, Чернігів, Володимир-Волинський, Переяслав, Ростов, інші міста.

Повсюдна потреба в книгах викликала до життя своєрідну галузь ремесла, в якій працювало багато людей. Крім книгописців і

палітурників, над книгою трудилися редактори, перекладачі, художники, майстри, що виготовляли пергамент, ювеліри. *Книга на Русі, як і в усій середньовічній Європі, коштувала дуже дорого.* Як свідчать візантійські джерела, за одну книгу в XI–XIII ст. можна було купити великий міський будинок або 12 гектарів землі. Напевно, не меншою цінністю була книга і в Київській Русі. Автор приписки до знаменитого Мстиславового Євангелія (близько 1115 р.), переписаного поповичем Олексою і майстром Жадемом, зауважив, що “цену же Євангелія сего един Бог ведає”. Книга написана у два стовпці красивим уставом на 213 аркушах, початкові рядки тексту писані золотом, прикрашені великими мальованими ініціалами і художніми заставками. Крім того, її доповнюють чотири листові мініатюри євангелістів. Якщо додати до цього дорогоцінний оклад із срібла, оздоблений золотими кіютцями із зображеннями святих, виконаними в техніці перегородчастої емалі, то приписка не видається перебільшенням. Цікаво, що частину окладу Мстиславового Євангелія виготовляли в Царгороді, куди книгу возив княжий тіун Наслав, а завершувалась робота над ним у Києві. Волинський князь Володимир Василькович купив для побудованої ним у місті Любомлі церкви молитовник за 8 гривен кун. Цих грошей вистачило б для купівлі отари овець у 40 голів.

Які ж саме книги зберігались у бібліотеках Києва, Чернігова, Переяслава, Галича, Володимира або вийшли із книгописних майстерень? Літописи вказують на їх винятково церковний характер. Ними поучалися “верные люди” і “наслаждались ученьем божественным”. Хто часто читає книги, той бесідує з Богом. Кожний, хто почитає пророчі бесіди, євангельські й апостольські проповіді, життя святих отців, той велику користь має для душі.

Очевидно, *більшість перекладних книг були церковними.* Потреба в них зумовлювалась значним поширенням на Русі християнства. Одна за одною виникали нові єпископії, засновувалися монастирі, будувалися соборні і приходські храми, і навіть у найвіддаленіших землях Русі потрібні були “святі письмена”.

На час прийняття Руссю християнства вже існувала велика кількість перекладів богослужбових книг, богословських та історичних творів слов'янською мовою. Вони з'явилися завдяки кирило-мефодіївській місії в Моравії, а потім перейшли до Болгарії. Немає сумніву, що на Русі використовувалися слов'янські книги, але *робилися переклади і безпосередньо з грецької мови.* Церковний історик Іоанн

Мейєдорф, посилаючись на Початковий літопис, доводить, що переклади грецьких книг створювались у Києві. Серед них були: Новий і Старий завіти, візантійська гімнографія, богослужебна література.

Але поряд з церковними *перекладалися*, безперечно, *й інші книги*, які містили відомості зі світової історії, географії, астрономії, філософські та юридичні трактати, публіцистичні й розважальні твори. Це Хроніка Георгія Амартола, Хроніка Георгія Сінкелла, “Історія іудейської війни” Йосифа Флавія, “Християнська топографія” Козьми Індікоплова, “Джерело знання” Іоанна Дамаскіна, “Повість про Акіра Премудрого” та ін. Не пізніше ХІст. на Русь потрапив оригінальний твір болгарського екзарха Іоанна “Шестоднев”, у якому подані тлумачення біблійних оповідей про шість днів творення світу. Серед перекладної літератури помітне місце на Русі посідав збірник “Бджола”, перекладений у ХІ–ХІІІ ст. з грецької мови на руську. Витяги з нього зустрічаються в літописних творах. “Повість про Акіра Премудрого”, як вважають дослідники, була перекладена безпосередньо з сирійської мови на руську. Отже, Київська Русь мала зв’язки з країнами Сходу, переймала східну мудрість і філософію. На наявність безпосередніх зв’язків Русі з Сирією вказує “Печерський патерик”. У ньому повідомляється, що при князі Святоші знаходився вчений лікар “сирієць”, або “сурянин”.

У давньоруських школах і бібліотеках виховалось багато видатних літописців і літераторів, богословів і філософів, публіцистів. Імена деяких із них за умов, коли авторству не надавалось такого значення, як пізніше, дивом збереглися до наших днів. Це літописці Никон Великий, Іоанн, Нестор, Сільвестр, митрополит-публіцист Іларіон, єпископ Кирило Туровський, митрополит-ідеаліст Клим Смолятич, Данило Заточник та ін. У “Посланні, написаному Климентом, митрополитом руським Фомі пресвітеру”, Клим Смолятич висловлює велику повагу до вчених людей Києва — “их же єсть самовидец”.

Одним із найвідоміших центрів культурного життя Київської Русі був *Софійський собор у Києві* — митрополича резиденція. В його стінах *укладено перший давньоруський літописний звід 1037–1039 рр.*; написано і проголошено митрополитом Іларіоном знамените “Слово про закон і благодать”, яке вражає глибиною національного самоусвідомлення і блиском ораторського хисту; розроблені основи першого збірника законів Київської Русі — “Руська Правда”; створено “Ізборник” Святослава 1073 р.; написано незвичайне за

свою ідеологічною спрямованістю послання митрополита Клима Смолятича до пресвітера смоленського Фоми і багато інших творів. *“Ізборник” 1073 р.*, переписаний із болгарського перекладу кінця IX — початку X ст., *став, по суті, першою руською енциклопедією*, яка охоплювала найширше коло питань, причому не тільки богословських і церковноканонічних, а й з ботаніки, зоології, медицини, астрономії, граматики, поетики, філософії. *“Ізборник” 1073 р.* переконував читачів, що душа і тіло є дві субстанції, котрі в поєднанні являють сутність людини. Душа — як вище начало в людині — дає життя тілу, одухотворює його.

У справі освіти на Русі роль Софії Київської важко переоцінити. Книги, які виходили з її стін, служили основою для створення нових бібліотек, у тому числі і великої бібліотеки Печерського монастиря. З кінця XI ст. він став найбільшим осередком культурного життя Київської Русі. Згодом у кожному єпископському місті, а також у великих монастирях за прикладом Софії Київської виникли свої майстерні по переписуванню книг, що разом з бібліотеками стали базою для розвитку давньоруського літописання *(за В. Толочком)*.

Мова науки і національна мова

Мовна політика у сфері наукової комунікації повинна враховувати як пріоритети розвитку самої науки, так і інтереси національно-культурного будівництва. Розвиток науки й культури — різноспрямовані процеси. Наука тяжіє до єдності попри мовні кордони і бар’єри ідеологій. Культура ж прагне неповторності, являє світові унікальний духовний портрет нації. І разом з тим це пов’язані між собою процеси: *наукова творчість є інтелектуальною вершиною національної культури*. Зв’язок цей забезпечується національною мовою, її текстами.

Якою ж повинна бути мова науки як інтеграл світового пізнання і водночас складова національних культур? Методологія у мові науки виділяє дві частини: природну мову й мову формалізовану, яка надбудовується над природною, увиразнюючи окремі її фрагменти. Дискусія розгорнулася навколо того, чи повинна ота, неформалізована частина наукової мови уніфікуватися або ж доцільно, щоб вона була виражена відповідними національними мовами. При цьому висловлювалися дві крайні думки. Перша: не треба наукову продукцію видавати національними мовами, це перешкоджає ефективній комунікації, до того ж економічно не вигідно, пов’язано з витратами на

переклад, папір. Інша думка: вилучаючи з науки національні мови, ми свідомо руйнуємо інтелектуальний потенціал нації, позбавляємо літературну мову наукового стилю, *тексти якого зберігають фундаментальні інтелектуальні та духовні цінності*. Соціальні, економічні та моральні наслідки цього зиску відчуваються вже зараз.

Обговоренню проблеми *мова науки у відношенні до національної мови*, на наш погляд, бракує важливої дихотомії: мова наукової творчості, тобто мова думання суб'єкта, який пізнає /мова наукової комунікації/. Прибічники уніфікації наукової мови враховують лише другу площину цього протиставлення. Справді, історично наука розвивалася в умовах білінгвізму, мала мову-посередницю, функції якої в різні часи виконувала то одна, то інша з розвинених мов. Загальновідома роль грецької, латинської мов в античному світі, старослов'янської — у слов'янському. Так, у XVI–XVII ст. словотворчі засоби російської та української мов були недостатньо розвиненими для забезпечення потреб величезних нововведень, здебільшого термінів, стимульованих петровськими реформами. У цей період *латина стає мовою комунікації Києво-Могилянської академії, братських шкіл*.

Чому латина у XIX ст. не виконувала вже тих функцій, хоча була відома, входила до програм гімназійного курсу? Очевидно, вона була витіснена об'єктивним процесом наукового пізнання. У період бурхливого розвитку науки відбулося “зіткнення” мови думання і мови комунікації. З ускладненням науки об'єкт, який пізнає, прагнув найкращої, оптимальної форми вираження пізнаного. Такою формою могла бути лише мова думання, рідна мова. Численні самоспостереження вчених — представників віддалених наук — над характером власної творчості підтверджують цю тезу: *мислення як частина внутрішньої наукової творчості оформлюється, вербалізується в них рідною мовою*.

...Мовна політика останніх десятиліть в Україні була спрямована на інтернаціоналізацію науки, створення умов для наукової комунікації і не враховувала, не стимулювала цей глибинний мовний момент наукової творчості. Наукова продукція математичних, природничих наук, тобто наук, які досягли значного ступеня формалізації, була перекладена на мову-посередницю: або російську, або англійську. Відтак, у науковому стилі української мови з'явилися лакуни, почалася девальвація наукового стилю, саме того зі стилів, яким мова зусиллями української інтелігенції розбудовувалася в пожовтневий період, можна сказати, відродила його у своїй системі.

Наслідки цієї ситуації настільки непересічні, що змушують не лише лінгвістів, взагалі науковців, а й викладачів навчальних закладів невідкладно з'ясувати їх через усебічний аналіз проблеми.

...Життя наукове повернулося “на круги своя”, і сьогодні обговорення мовної ситуації в національних республіках ставить питання про те, якою бути мові науки, чи буде далі розвиватися науковий стиль літературних мов. ...Семіологи вивели цікавий парадокс. У глобальному масштабі існування мовних бар'єрів у науці сприяє її розвитку; в мікромасштабі, відносно окремих учених, воно є гальмом, оскільки наукова робота вимагає знання іноземних мов, або хоча б перекладних праць.

...Зважаючи на сказане, мовна політика незалежно від “мовного котла” повинна стати більш гнучкою, враховувати об'єктивні фактори і творчої діяльності, і наукової комунікації. Якщо соціальні умови: кількість населення, що говорить національною мовою; кількість наукової інтелігенції, яка користується національною мовою в роботі; рівень розвитку літературної мови; стан термінологічної роботи — дозволяють, то і в гуманітарних науках, і в математичних, і в природничих, і в технічних науках функцію засобу наукової творчості й комунікації може виконувати національна літературна мова (за Л. Алексієнко).

Українська мова й наука: гармонія чи конфлікт?

Наука більше, ніж будь-яка інша сфера людської діяльності, потребувала й потребуватиме інтернаціональних мов, за допомогою яких учені всього світу могли б порозумітись один з одним. Такими мовами від раннього середньовіччя й по сьогодні були: латина (приблизно до кінця XVIII — першої половини XIX ст.), потім французька, а трохи згодом — німецька (до 30–40-х рр. XX ст.) і, нарешті, англійська, разом із численними формалізованими кібернетичними мовами, складеними на її основі. У нашій країні засобом міжнаціонального спілкування вчених стала, крім того, російська мова, яка перебирає почасти й функції міжнародної мови для вчених тих країн і особливо в тих галузях, де радянська наука утримує провідні позиції. Тому з першого погляду питання про функціонування в науці функціональних мов народів СРСР, зокрема української, взагалі позбавлене інтересу, і дальша інтеграція на основі російської (в перспективі — англійської) мови видається якщо й не до кінця обов'язковою, то принаймні дуже бажаною.

Чи так це насправді? Спробуємо відповісти на це питання дуже коротко, розглянувши *шлях розвитку української наукової мови й термінології за 125 років*. Відразу зазначимо, що йтиметься переважно про науки природничі й технічні, оскільки *науковці-гуманітарії за самою природою своєї діяльності тісніше пов'язані з національними традиціями, фольклором і літературою*, а для фізика чи математика такий зв'язок є дуже опосередкованим передусім наявністю кола потенційних читачів.

Тому початок творення української природознавчої термінології пов'язаний не з роботою світової слави вчених-українців за походженням (математикові Остроградському, попри його дружбу з Шевченком і гарячу любов до рідного слова, всі наукові праці доводилося писати французькою мовою), а насамперед із просвітницькою діяльністю демократичної інтелігенції, що прагнула дати народові зрозумілі популярні брошури. Цей рух у межах Російської імперії розвивався впродовж дуже вузького відтинку часу — від 1861 р. (скасування кріпацтва) до 1863 р. (заборона царським міністром внутрішніх справ Валуєвим усіх українських книжок навчального спрямування і всіх перекладів — аж до перекладу Євангелія).

Але й упродовж цих неповних трьох років зроблено було чимало. Вийшла низка науково-популярних книжок і статей у часописі “Основа”. Микола Костомаров видав на громадські кошти в друкарні Панька Куліша 1863 р. “Арифметику, або щотницю” Олександра Кониського, що була спробою загальноприступного українського підручника. Звісно, *не всі* тодішні *термінологічні нововведення витримали випробування часом*. Але поруч із доволі неорганічними запозиченнями (“*складаніє*”, “*ділитель*”, “*примір*” з “Арифметики, або щотниці”), з'явилися і терміни, якими ми користуємося по сьогодні: “*земна куля*”, “*екватор*”, “*меридіан*” (брошура 1863 р. “Дещо про світ Божий”); при чому два останні терміни мали там доволі зграбні українські відповідники: “*рівноденник*” і “*південник*”, створені за аналогією до польських “*rawnik*” та “*poludnik*”.

Дальший розвиток української наукової термінології пов'язаний із Галичиною, де 1868 р. було створено товариство “Просвіта”. Серед видань товариства знаходимо шкільні й гімназійні підручники, популярні брошури, що містили основи природничо-наукових знань для народу — переважно з рільництва, садівництва, медицини тощо.

Власне систематична робота українською мовою розпочала-ся у 1893 р. разом зі створенням у Львові Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ). Уже в 4-му томі “Записок” НТШ (1894 р.) з’явилася перша стаття з вищої математики “Про систематичне вираження вартостей функцій “mod-m” проф. Володимира Левицького. Поява кількості робіт, написаних українською, призвела до того, що математично-природно-лікарська секція НТШ стала в 1897 р. видавати власний окремий “Збірник” (редактори — І. Верхратський, В. Левицький).

Що спонукало науковців з європейським ім’ям, що вільно писали польською, німецькою й російською, друкувати свої праці насамперед українською мовою, хоча коло потенційних читачів нею було тоді страшенно вузьке? Відповідь на це питання міститься в передмові до першого тому “Збірника”: “Наш язык лише тоді зможе здобувати собі одвітного і гідного становища, коли розвинеться остільки, щоб міг стати поруч з образованими языками других народів європейських, яко довідний середник зв’язного і опрєдєленого вираження мислей на усіх полях людського умства. Мусить проте наш язык виробити одвітну термінологію в ріжних вітах людських знань, мусить одвітно використати все багатство рідної словні, а заразом прямувати до потрібної прецизії, яку стрічаємо в других языках, щастливіше развитих. Без тих підвалин і думати годі про широкий розвиток науки в рідній бесіді”.

Подвижництво галицьких учених (серед них не можна не назвати відомого фізика, професора Віденського університету Івана Пулюя, одного із співавторів українського перекладу “Біблії” Куліша, Пулюя і Нечуя-Левицького) спонукало до роботи і їх наддніпрянських колег, об’єднаних з 1907 р. в “Українське наукове товариство у Києві” (УНТ).

Революція 1905–1907 рр. призвела до скасування найбільш одіозних обмежень на українське слово. (Не можна принагідно не згадати ролі, яку відіграла в цій справі прогресивна російська інтелігенція. Так, ще 1904 р. при Російській Академії наук було створено спеціальну комісію в складі всесвітньовідомих учених-академіків О. Шахматова, Ф. Корша, А. Фамінцина, П. Фортунатова, В. Зеленського, О. Лаппо-Данилевського, С. Ольденбурга. 18 лютого 1905 р. комісія подала на схвалення загальних зборів Академії записку “Про скасування обмежень малоруського друкованого слова”. У записці, складеній в

основному О. Шахматовим та Ф. Коршем, доводилася неспроможність шовіністичних поглядів на українську мову як на “наріччя”, вказувалося на необхідність скасування перепон на шляху її вільного розвитку, в тому числі в науці та освіті. Своє клопотання Академія підтримала й практично, надрукувавши у своїх працях україномовні статті проф. М. С. Грушевського). В цих умовах знову постало *питання організації рідною мовою шкільної освіти*. Зокрема, з 1916 р. підготовку до цього розпочав гурток київських математиків, очолюваний до цього академіком АН УРСР Миколою Кравчуком.

По-справжньому широкий простір для розвою в усіх галузях суспільного життя українська мова дістала після 1917 року. На потужній хвилі національного піднесення 1918 р. було створено Українську (згодом — Всеукраїнську) Академію наук (ВУАН), з якою злилося УНТ у Києві. *З 1921 р. розпочав роботу Інститут української наукової мови (ІУНМ), що став осередком творення спеціальної термінології*. З метою забезпечити нормальне функціонування української мови в усіх сферах управління, освіти, науки й виробництва, ІУНМ підготував і видав низку найрізноманітніших термінологічних словників.

У 20-і роки українською мовою видаються численні наукові записки, збірники, монографії, підручники, що дозволяли забезпечити неперервність і взаємопов’язаність усіх ланок освіти й науки — від початкових шкіл та робітфаків до інститутів ВУАН. Про атмосферу тих років дає уявлення, наприклад, збірник “Українська математична наукова бібліографія (1894–1929)” (Одеса, 1931): “Щодо розподілу наукової продукції на різні мови, то треба сказати, що твердий український курс виявляє свої наслідки тільки в останні роки. Відкидаючи Галичину, де майже вся продукція йшла українською, бачимо на Радянщині перевагу української над російською тільки з 1925 року. У 1928 році російська знову бере гору, але останнього року її зовсім немає. Українські без виїмку були тільки менші центри: Житомир, Кам’янець та Полтава, а почасти Херсон. Із великих центрів найбільш українське обличчя має Київ, дякуючи ВУАН, яка у свої видання не помістила жодної російської статті. Правда, в перших випусках ВУАН маємо більшість чужомовних робіт, але вже з 1926 року цифри перехиляються на бік українщини. На другому місці Харків, який порівняно з Одесою щодо українізації, стоїть дуже позаду (несповна 15%), а немає її зовсім у Дніпропетровську”.

Попри видиму наявність такого аналізу, в ньому відбилося прагнення не на словах, а на ділі зробити українську мову, яка “протягом віків придушувалася царизмом і експлуататорськими класами Росії”, робочою мовою у сфері найпередовіших досягнень людської думки.

Але згодом... у країні створюється атмосфера нетерпимості, ворожнечі, підозрілості. Один із перших ударів сталінщини було скеровано саме проти політики українізації. Серед сфабрикованих 30-го року масштабних політичних процесів був і процес у справі так званої Спілки визволення України, по якому серед інших визначних представників науки й літератури проходили й майже всі співробітники ІУНМ, звинувачені в “націоналістичному словниковому шкідництві”. Призначений громадським звинувачем академік М. Кравчук від участі в спектаклі відмовився, пославшись на стан здоров’я. Це стало однією з причин, через яку всесвітньовідомого математика було репресовано 1938 р. Після XX з’їзду партії М. Кравчук був помертно реабілітований.

Репресії 30-х років завдали українській науці непоправних утрат. Позначилися вони й на термінотворчій роботі, яку в директивному порядку було зведено до простого калькування відповідних російських термінів. Але..., попри небезпеку одного з найпоширеніших тоді звинувачень у “буржуазному націоналізмі”, *українська мова все ж таки лишалася робочою мовою науки й освіти*. З’являються нові періодичні видання (з січня 1939 р. видається журнал “Доповіді АН УРСР”, де вміщуються короткі повідомлення про найважливіші досягнення в галузі природних і технічних наук), українською мовою видаються спеціальні монографії й підручники, пишуться й захищаються дисертації, читається більшість вузівських курсів.

Нове піднесення термінотворчої роботи збігається з роками суспільного оновлення в країні після XX з’їзду КПРС. Наприкінці 50-х років Термінологічна комісія АН УРСР на чолі з академіком Й. З. Штокалом, до складу якої ввійшли найвидатніші члени республіки, підготувала серію російсько-українських термінологічних словників з різних галузей знань.

Завдання, що постало перед комісією, було чітко окреслене в передмові до словників: “...Одним із актуальних завдань для нашої країни є створення російсько-українських та українсько-російських термінологічних словників. Вони необхідні як науковим працівникам, так

і робітникам, інженерам та технікам різних галузей промисловості, трудівникам сільського господарства, діячам культури”.

Видані в ті роки словники й досі лишаються, попри їхній поважний вік, найповнішим зведенням української наукової і технічної термінології. Але, на жаль, роботу над ними не пощастило довести до кінця. Зокрема, так і не було видано українсько-російські термінологічні словники. Причиною стало катастрофічне згортання виробленої раніше системи функціонування української мови в науці та освіті в роки 70-і. Аналізуючи взаємодію української науки з духовним життям народу, відомий дослідник І. Дзюба писав: “Загалом високий рівень української науки впливає на інтелектуальний рівень суспільства, на поняттєву сферу нашої духовності, почасти — і на розвиток української мови. Але, на жаль, цей вплив обмежують деякі прикрі обставини, що особливо розвинулися в останні десятиліття й відчутно звузили національно-культурний аспект української науки...”

... Життєво необхідною є така перебудова системи вищої освіти та науки, при якій розвиток науки працював би на ствердження соціального статусу національної мови й культури, а національна мова, в свою чергу, могла б повноцінно обслуговувати найновіші напрями наукового пошуку. Досвід багатьох зарубіжних країн, де на практиці досягнуто гармонійного взаємодоповнення в науці функцій національної та міжнародної мови, стверджує — така перебудова можлива. Досвід наших власних утрат переконує — така перебудова неминуха (за М.Стріхою).

Завдання 2.1.5. *Складіть, зорозумівшись на алгоритмічний припис (див. 2.1.2), плани всіх видів до наведених за вашим фахом текстів науково-навчальної літератури гуманітарної тематики. З’ясуйте, які “кроки” в процесі складання плану вам найважче долати і чому.*

Роль термінології у формуванні мовно-професійної компетентності фахівців економічного профілю*

Формування мовно-професійної компетентності фахівців будь-якого профілю при їх підготовці у неспеціальних вищих навчальних

* Див.: Українська термінологія і сучасність: Зб. наук.праць. — Вип. IV / Відп. ред. Л. О. Симоненко. — К.: КНЕУ, 2001. — С.15–19.

закладах України й визначення ролі термінології в цьому процесі становить одну з важливих проблем сучасної професійної освіти.

Це зумовлене кількома чинниками: по-перше, значно підвищеними вимогами до якісної підготовки спеціалістів різного профілю у наш час; по-друге, ринковими умовами в Україні, які поставили перед вищою школою конкретне завдання дати усім сферам діяльності українського суспільства, зокрема виробничо-професійній сфері, фахівців нової генерації: висококваліфікованих, мовно компетентних у своїй професійній діяльності, конкурентноздатних, грамотних, з належним інтелектуальним потенціалом, з глибокими знаннями української мови, необхідної для задоволення професійних потреб, і, по-третє, необхідністю забезпечити майбутнім фахівцям із різних галузей знань та виробничих сфер належну культуру загальнонавчаної та професійної мов і досконале володіння своєю професійною термінологією.

Проблема професійного спрямування навчального процесу при вивченні мови у неспеціальних вищих навчальних закладах не є новою. Лінгводидакти давно звернули увагу на необхідність наблизити викладання мови у цих закладах до професійних потреб тих, хто її вивчає [1]. У сучасних умовах розвитку суспільства ця проблема з вказаних вище причин значно актуалізувалася.

Питання фахової мови, яке безпосередньо пов'язане з викладанням мовознавчих дисциплін у неспеціальних вищих навчальних закладах, останнім часом викликають значний інтерес у мовознавців різних країн світу, зокрема Росії, Польщі, Естонії, України, Німеччини та ін. Вони були предметом обговорення на міжнародних мовознавчих конференціях у Варшаві, Щецині, Познані, Зелений Гурі, Києві та інших містах. Їм присвячувалися (й присвячуються) теоретичні праці, навчальні посібники, методичні розробки, програми окремих курсів, що наочно свідчить про актуальність висвітлюваної теми й про творчі пошуки лінгводидактів, спрямовані на піднесення рівня ефективності навчального процесу при викладанні мов для студентів нефілологічних спеціальностей у вищих навчальних закладах і забезпечення їхнього професійного спрямування.

Необхідність підготовки висококваліфікованих фахівців в Україні, як і в інших державах світу, є фактом безсумнівним: цього вимагає саме життя. Звідси такий великий інтерес до питань, пов'язаних з удосконаленням сучасної професійної освіти. Незважаючи на те, що ця тема є актуальною, проте в лінгвометодичному плані вона

розроблена недостатньо. Саме тому вона й стала предметом нашого дослідження.

Проблему професійної мови й формування мовно-професійної компетентності майбутніх фахівців з економіки можна розглядати у двох аспектах: 1) у плані формування мовно-професійної компетентності у студентів-іноземців; 2) у плані навчання професійної мови й формування мовно-професійної компетентності в українських студентів. Кожен з аспектів має свою специфіку.

Формування мовно-професійної компетентності студентів-іноземців починається з опрацювання економічної термінології на підготовчому факультеті. Слухачам пропонується той мінімум економічних термінів (так званий “Професійний словник”), який необхідний їм для розуміння опрацьовуваного матеріалу з фахових дисциплін. Робота з економічною термінологією з кожним курсом ускладнюється, а кількість економічних термінів, які студенти в процесі навчання повинні засвоїти, збільшується.

На кафедрі української мови та літератури Київського національного економічного університету питання роботи з економічною термінологією (за профілем навчального закладу, оскільки це може бути термінологія й інших галузей знань, зокрема медична, технічна, фізична, геологічна та ін.) розроблені досить ґрунтовно.

Оскільки *термінологія становить основу професійної мови*, для студентів-іноземців усіх курсів, починаючи з підготовчого відділення, укладено професійні словники, які включають необхідну для засвоєння фахових дисциплін економічну термінологію; проводиться робота з економічними текстами, в яких виділяють економічні терміни, пояснюють їхнє значення, з’ясовують сферу використання; готуються навчальні словники професійного спрямування тощо.

Опрацювання економічної термінології систематично проводиться і на заняттях з української мови як іноземної, і на заняттях з наукового стилю мови. Словники незрозумілих економічних термінів, почутих на лекціях із фахових дисциплін, укладають самі студенти. З’ясування значень таких термінів на заняттях з української мови як іноземної допомагає студентам-іноземцям краще засвоювати фахові навчальні дисципліни, краще розуміти почуте на лекціях, семінарах тощо.

Не зупиняючись докладно на методах і прийомах опрацювання студентами-іноземцями економічної термінології, зазначимо, що саме термінологія, як основа професійної мови, відіграє важливу роль у

формуванні мовно-професійної компетентності іноземних студентів, допомагаючи їм здобути кваліфікацію економіста належного рівня.

Пристаючи до питання про формування мовно-професійної компетентності в українських студентів, зазначимо, що в останні десятиріччя ХХ ст. в центрі уваги багатьох учених нашої планети перебуває проблема гуманізації освіти вищої школи, одним із важливих завдань якої є підвищення фахової компетентності випускників різнопрофільних вищих навчальних закладів України, а отже, й Київського національного економічного університету.

Ця проблема може бути вирішена лише за умови чіткого професійного спрямування всього комплексу навчальних дисциплін, які викладаються у цих навчальних закладах, особливо в університетах. Важливу роль у цьому процесі покликана відігравати мова, зокрема така важлива її галузь, як термінологія. Відомо, що *термінологічна лексика* посідає важливе місце у словниковому складі української літературної мови. Саме вона є *показником рівня розвитку наукової мови в суспільстві* і, отже, *науки загалом*. Термінологічна лексика є тим своєрідним барометром, який визначає й рівень професійної освіти, оскільки багата й розгалужена термінологія, безсумнівно, є одним із важливих показників рівня професійної освіти в державі.

Визначення ролі термінології у формуванні мовно-професійної компетентності фахівців будь-якої галузі знань є центральною проблемою у сучасній професійній освіті. Вона безпосередньо пов'язана з іншою актуальною у наш час проблемою — становленням, нормалізацією і кодифікацією української національної термінології, яка після проголошення незалежності України та змін у статусі української мови, розширення її функцій у державі вступила в новий етап свого розвитку. Це знайшло якнайширше відображення в професійній освіті, коли виникла потреба активного використання української термінологічної лексики в навчальній сфері, в якій раніше функціонувала термінологія російська, оскільки навчання у всіх державних вищих навчальних закладах України (крім приватних) здійснюється українською мовою. Це поставило перед науковцями й викладачами різних навчальних, у тому числі й фахових, дисциплін вищої школи цілий ряд проблем, що стосуються нормалізації й кодифікації української національної термінології, визначення джерел, з яких вона поповнюється, функціонування термінів, вибору найбільш відповідного з-поміж тих, що вживаються в мові, тощо.

Усе вищезазначене має безпосереднє відношення до формування мовно-професійної компетентності у майбутніх фахівців з економіки, оскільки викладач у процесі роботи з економічною термінологією на заняттях з української чи української ділової мови повинен ознайомити студентів з тими процесами й змінами, які відбуваються в національній термінології під впливом лінгвістичних й екстралінгвальних чинників.

Так, викладач має з'ясувати у студентській аудиторії, якому з двох відомих в українській мові термінів слід надати перевагу: *відсоток* чи *процент*, *промисловість* чи *індустрія*, *всесвіт* чи *космос*, *ухвала* чи *резолюція*, *фотографія* чи *світлина*, *кореспондент* чи *дописувач*, *концепція* чи *світогляд*, *корпорація* чи *об'єднання*, *чинник* чи *фактор* та ін. Він має пояснити студентам, як їм ставитися до запозичених термінів в українській мові, адже *проблема нормалізації української національної термінології насамперед ставить на порядок денний питання про співвідношення в ній національного та інтернаціонального*. При сучасному активному припливі іншомовних термінів в український словник (до речі, не завжди виправданому!) це питання є винятково актуальним: підхід до його вирішення має бути розумним і зваженим.

На заняттях з української мови слід підкреслити, що *не варто зловживати іншомовними термінами, але й недоцільно замінювати їх не зовсім вдалими українськими*, наприклад, *неділка* замість *атом*, *звучик* замість *фонетика*, *летовище* замість *аеродром*, *руханка* замість *гімнастика*, *вагадло* замість *маятник* та ін., або *вилучати з активного мовного обігу інтернаціоналізми, вживані у більшості розвинених мов світу*. Маємо на увазі термін *процент*, який, на наш погляд, неправомірно в усіх мовних ситуаціях замінюється терміном *відсоток*, до речі, теж запозиченим, оскільки слово *відсоток* утворене з латинізованого вислову *від ста*. Обидва слова мають право на паралельне вживання (термінові *процент* доцільно надавати перевагу в наукових текстах). Це підтверджує й найбільший та найавторитетніший з українських словників — “Словник української мови” [5, I, 640], в якому обидва слова подаються паралельно.

Щодо іншомовних слів, і зокрема інтернаціоналізмів, які в наш час активно поповнюють український термінологічний словник, особливо в галузі економіки, політики й техніки, то *досить сильний струмінь інтернаціональної лексики в сучасній українській літературній мові є характерною ознакою нашої епохи, даниною часові*.

Інтернаціоналізми не порушують внутрішньої структури української мови, а забезпечують контакти з іншими мовами світу й указують на досить високий рівень української літературної мови загалом і української національної термінології зокрема, хоча й на сьогодні в ній чимало проблем.

Водночас на заняттях з української мови в КНЕУ при опрацюванні економічної термінології *значна увага приділяється власне українським термінам, які й визначають національну специфіку української мови* (напр.: *споживач, виробник, підприємець, виробництво, підприємство, кошти, кошторис, вартість, купівля, продаж* та ін.), їх утворенню й правильному вживанню в професійній мові.

Як приклад недоречного використання власне українського терміна наведемо слово *випробування*, яке в документах стосовно вступних іспитів, що надсилалися Міністерством освіти і науки України у вищі навчальні заклади, подавалося як синонім до слів *іспит* та *екзамен*. З таким значенням воно й потрапило в документацію вищих навчальних закладів щодо вступних іспитів і в мовний обіг. Незрозуміло, чим керувався автор такого “неологізму”, оскільки сучасні українські словники такого значення у цього слова не фіксують [5, I, 461]. Випробовувати можна машину (*випробування трактора*), якість предмета (*випробування сталі на твердість* та ін.), проте людину випробовувати (в плані виявлення рівня її знань з певної навчальної дисципліни) не можна. Отже, до використання термінів, іншомовних і власне українських, слід ставитись з особливою увагою.

Формуванню мовно-професійної компетентності студентів, майбутніх економістів, сприяє також *ознайомлення їх з новими економічними термінами*, що насамперед з’являються в пресі й на телебаченні, і з *тими змінами, які відбуваються з часом у значенні окремих термінів*, що зумовлене екстралінгвістичними чинниками. Це добре можна проілюструвати, розглянувши термін *спекуляція*, який після зміни політичного устрою в Україні переосмислився. Цю думку підтверджують словники різних років видання, в яких слово *спекуляція* по-різному (неоднаково) тлумачиться. Так, “Словник іншомовних слів” (1974) фіксує два значення цього слова: 1) торгівля, біржова угода, розрахована на легку і швидку наживу; 2) в СРСР — злочин, що полягає в скуповуванні та перепродажу товарів або інших предметів з метою наживи [4]. У “Словнику іншомовних слів” (2000) слово *спекуляція* трактується: “купівля-продаж біржових цінностей (акцій,

облігацій, валюти тощо) з метою одержання прибутку від різниці між купівельною ціною і ціною продажу під час перепродавання цих цінностей...” [2]. Отже, у новому словнику слово *спекуляція* втрачає негативне забарвлення й переходить до розряду економічних термінів, тобто набуває нової якості. Так само втрачає негативне забарвлення й слово *спекулянт*, яке в сучасних словниках подається як “юридична або фізична особа, що укладає угоди з метою одержання прибутку тільки від зміни цін” [3].

Вивчення української економічної термінології — неодмінний складовий елемент кожного заняття. Це передбачено програмою з української ділової мови. Робота з економічною термінологією починається з укладання професійного словника (за спеціальностями), яку студенти виконують з великим інтересом. Вони вчать працювати зі словниками, знаходити в них потрібні терміни, з’ясовувати їх походження й різні значення, які розкриваються в контексті тощо. *Професійні словники за спеціальностями включають перелік найуживаніших і вузькофахових економічних термінів*, значення яких вони повинні засвоїти. Студенти знайомляться з буквальним значенням слова і значенням терміна, спостерігають, як слово набуває статусу терміна в мові, в якій сфері переважно функціонує тощо. Так, студенти дізнаються, що італійське за походженням слово *банк*, первісне значення якого “лава, конторка, стіл мініяйла”, з часом набуло статусу економічного терміна і почало означати “особливий економічний інститут, що акумулює тимчасово вільні кошти, надає кредит, здійснює грошові розрахунки, випускає в обіг гроші, цінні папери” [4]. З цим значенням слово *банк* закріпилося в українській фінансовій термінології. Проте зв’язок первісного значення цього слова з новим термінологічним простежується досить виразно.

Мовно-професійна компетентність студентів економічних спеціальностей формується й при роботі з економічними текстами, при складанні анотацій праць економічного змісту, при написанні рефератів з термінології, при виконанні лабораторних робіт, так чи інакше пов’язаних з термінологією. Ефективне навчання української мови в сучасних умовах передбачає наявність навчальних матеріалів і посібників, зорієнтованих на формування у студентів умінь і навичок професійного спілкування, які б сприяли оволодінню фаховою мовою. З огляду на це всі навчальні посібники й матеріали, підготовлені кафедрою для студентів першого курсу всіх спеціальностей КНЕУ, мають

виразне професійне спрямування. Вони вчать професійної мови й сприяють формуванню у студентів, майбутніх фахівців економічного профілю, мовно-професійної компетентності, необхідної їм у подальшій професійній діяльності.

Роль термінології у цьому процесі, безсумнівно, надзвичайно важлива, оскільки саме з *опанування економічної термінології й починається професійна освіта майбутнього економіста. (Я. Януш)*

Література

1. Губаева Т. В. Практический курс русского языка для юристов. — Казань, 1986.
2. Пустоеж Л. О., Скопненко О. І. та ін. Словник іншомовних слів. — К., 2000.
3. Словарь делового человека. — М., 1992.
4. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. — К., 1977.
5. Словник української мови: В 11-ти т. — К., 1970–1980.

Історія українського термінотворення

Детальне дослідження історії формування української термінології — справа майбутнього. У нашому викладі подано лише основні ознаки цього багатовимірного процесу.

Першим періодом є формування зародків термінології з давнини до кінця XVII ст. Витоки термінології на базі власномовного матеріалу сягають тих часів, коли в межах побутово-повсякденного мислення формуються стихійні зародки наукового спостереження та експерименту.

Першим шаром примітивних термінів були назви об'єктів рослинного і тваринного походження (період збирання у первісному суспільстві). Сюди входять назви рослин, тварин. З виникненням ремесел розширюється набір назв засобів і продуктів матеріального виробництва.

Другим шаром первісної термінології була суспільно-політична і правнича. Така термінологія засвідчена у “Руській Правді” (XI–XII ст.). Тут знаходимо терміни: *закуп* — “хто попав у грошову кабалу”, *віра* — “подать”, *дика віра* — “продаж”, “вилучення майна”, *потоп* — “знищення майна”, *послухъ* — “свідок”, *судъ* — “суд, розгляд справи”, *правда* — “закон, збірник правил судового процесу”, *голова* — “вбивство”, *головъникъ* — “убивця”, *кметъ* — “дружинник”.

Третій шар становила дипломатична термінологія. Приклади її знаходимо у договорах київських князів з греками 907, 911, 947, 972 років. Тут ужито такі назви: *толковин* — “перекладач, товмач”, *пленникъ* — “полонені”, *гость* — “посол”, також “купецъ”, *советъ* — “договір, угода”, *рота* — “присягання, клятва”, *дань* — “данина”, *сотворити миръ* — “укласти мирну угоду”, *солъ* — “посол”.

Значний шар військової термінології знаходимо в козацьких літописах. В осередках Київської писемної школи XI–XII ст. — Софійському соборі, Печерському та Видубицькому монастирях, братських школах при них і Києво-Могилянській академії — закла-далися підвалини термінотворення.

Основи богословських термінів створювалися під впливом поширення перекладної літератури, наприклад, “Шестоднева” Іоанна, екзарха болгарського, оригінальних творів — “Слово про закон і благодать” Іларіона, “Повчання” Володимира Мономаха та ін.

Значне місце у фіксації терміноназв посідає “Лексикон словенороский і імен толкованіє”, виданий 1627 р. друкарем Київської Печерської лаври Памвою Бериндою. Тут вміщені, зокрема, назви знарядь праці — *орудіє, сіть* та ін.

Цей *перший період можна кваліфікувати як донауковий*, у ньому лише започатковується українська термінологія.

У *другому періоді*, що триває впродовж XVIII ст., виникають початки нового опрацювання термінології, наприклад, у творчості архієпископа Г. Кониського. Саме він створив основу філософської концепції українського термінознавства, його ознаки. Погляди Г. Кониського будувались на ґрунті європейської, Віденської школи. Чимало в галузі філософської термінології зробив Григорій Сковорода: *лѣжа* — “неправда”, *крамола* — “бунтарство”, *нелюбіє* — “невдоволення”, *натура тварна* — “земна, реальна дійсність”, *натура невидима* — “уявна, духовна дійсність”, *сродна праця* — “діяльність, що відповідає індивідуальним нахилам людини”. Формуються основи і виробничої термінології.

Третім є період з початку XIX ст. до 1919 р. Цей період характеризується двома обставинами, що визначали умови, у яких перебувала українська культура. Як відомо, українська нація була розділена. Одна частина, західна (Галичина та Буковина), перебувала під владою Австрії. Друга частина, східна, входила до складу Російської імперії як Малоросійський край, або Малоросія.

У підросійській Україні самодержавство, остерігаючись сепаратистських настроїв, що загрожували розколом імперії, вдавалося до репресивних заходів, які були спрямовані на придушення визвольного руху українського народу. Серед цих акцій — розгром у 1847 р. Кирило-Мефодіївського братства, заслання Т. Шевченка, покарання М. Куліша, М. Костомарова, таємний циркуляр міністра внутрішніх справ Росії Валуєва про заборону україномовних книжок для народу (1863 р.). Але вступають у дію молоді українські сили. У 1872 р. виникає об'єднання українських науковців, працювала етнографічна експедиція П. Чубинського, були видані В. Антоновичем і М. Драгомановим “Исторические песни малорусского народа”. Формується об'єднання “Київська громада”, що видає, всупереч Валуєвському циркуляру, популярні книжки для народу.

У роки послаблення цензури (1874–1875 рр.) вийшло 23% українських книжок від загальної кількості видань. Самодержавство завдало українській культурі нового удару, коли 1876 р. вийшов Емський указ царя, у якому заборонялись видання українською мовою, не дозволялось доставляти з-за кордону україномовну друковану продукцію, були заборонені вистави українською мовою, українські тексти під нотами, заперечувався український правопис. Було закрито центр української наукової роботи — “Південно-Західний відділ Географічного товариства” в Києві. Його діячі — П. Чубинський, П. Житецький та інші — вислані за межі України, а деякі, наприклад М. Драгоманов, Ф. Вовк, емігрували за кордон, бо не бачили перспектив для легальної роботи в Україні. Українська граматика зустріла присуд цензора: “Наивно было бы надеяться на дозволение печатать грамматику того языка, который не должен существовать”.

Формально Емський указ було скасовано лише у 1905 р. Сім академіків Імператорської Академії наук на чолі із О. Шахматовим дійшли висновку, що “малоруська людність повинна мати також право, як і великоруська, говорити публічно і друкувати своєю рідною мовою”. Таке рішення Академії було обумовлено, крім іншого, і тим, що в Галичині відбувся “неприродний зріст малоруської літератури, яка значною мірою була ворожою Росії”.

Певну діяльність у галузі термінознавства вели культурно-просвітницькі організації — Громади, що існували у 60–90-х рр. XIX ст. у Києві, Харкові, Одесі, Полтаві та в інших містах. Вони

видавали літературу українською мовою, вели недільні школи, гуртки з вивчення історії й літератури, збирали український фольклор, етнографічні матеріали. Після 1876 р. Громади були розігнані, а їх учасники заслані.

Організатор Київської “Старої громади” приват-доцент університету М. Драгоманов змушений був виїхати до Женеви, де впродовж 1889–1893 рр. видавав українські збірники під назвою “Громада”. У цих збірниках, де публікувались статті на історичну, літературознавчу, публіцистичну, наукову тематику за участі членів забороненої Київської “Громади” С. Подолинського, М. Павлика, приділялась увага термінологічним розвідкам.

У 1861–1862 рр. видавався у Петербурзі щомісячний журнал “Основа”, єдине періодичне видання в Росії, що обстоювало право на розвиток української національної культури. У цьому журналі, крім публікацій творів Т. Шевченка, Л. Глібова, С. Руданського та ін., друкувались і праці термінологічної тематики. Такою була, наприклад, стаття М. Левченка “Заметки о русинской терминологии”. Автор її, обстоюючи створення україномовної термінології, проаналізував переклад 128-ми іншомовних термінів і запропонував до них відповідники із живої народної мови. Наприклад: *алкоголь* — *винець*, *полюс* — *бігун*, *фабрика* — *виробня*, *граматика* — *мовниця*, *математика* — *численниця*, *квадрат* — *двукрат*, *куб* — *трикрат*, *астрономія* — *зірниця*, *орбіта* — *обіжниця*.

За основу перекладу автор брав первинне значення терміна у мові-донаторі, наприклад: *орфографія* (від грец. правопис) — *писовня*, тобто автор дбав про те, щоб наблизити термінологію до розуміння широкими колами споживачів, у тому числі й неосвічених. Це, звичайно, позитивна сторона намагань автора. Але при цьому українська наукова мова втрачала зв'язок із науковими мовами інших розвинених культур — німецькою, французькою, англійською, тобто прирікалась на *автаркію* — замкненість, окремішність розвитку. А це може зашкодити входженню україномовних дослідників у культурний простір інших країн.

Другий недолік пропонованих автором відповідників-термінів полягає у недостатньому врахуванні їхніх мовних властивостей. Наприклад, *зірниця*, що, на думку М. Левченка, є відповідником до терміна *астрономія*, є невдалим через його омонімічність до загальноновживаного слова, що має три значення: 1. Ранішня чи вечірня зір-

ка (поет.). 2. Зоря (Уже зірниця на небі ясно зайнялась — Шевч.). 3. Відсвіт блискавки (Спалахнула далека зірниця — Леся Українка).

У 1862 р. у журналі “Основа” опубліковано статтю П.Єфименка “По поводу заметки г. Левченка о русинской терминологии”, який підтримав М. Левченка і подав власні українські відповідники до іншомовних термінів. Серед них: автограф — *самопис*, аксіома — *само-правда*, аналогія — *подобенство* (тут вжито калькування з грецьких слів), алея (фр. *aller* — іти) — *хідник*. У цей період друкуються термінологічні словники.

У 1902 р. В. Василенко у Харкові видає словник “Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии”. У цей словник вміщено назви виробів з дерева, обробки волосся, шкіри, рогу, ткацтва, гончарства, рибальства, сільськогосподарського виробництва. Терміни у цьому словнику тлумачаться російською мовою. Цьому ж авторові належить стаття “К вопросу о толковом словаре украинской народной терминологии” (1902 р.), у якій він намагався сформулювати принципи відбору термінів і тлумачення їх.

Такими були спроби східноукраїнської громадськості, науковців і публіцистів у закладанні основ наукового термінознавства.

Інша ситуація у розробці термінологічної проблематики створилась у західному регіоні українства у складі Австро-Угорщини, де влада вдавалась до політики пряника на відміну від політики батога, що її застосовувало російське самодержавство. На заході не було таких утисків щодо української мови. Із прийняттям конституції 1867 р. австрійський уряд надав певну можливість для створення українських культурних центрів, розраховуючи, крім іншого, на їхню протиросійську орієнтацію.

У Відні було створено урядову Комісію, завданням якої стало укладання німецько-українського правничо-політичного термінологічного словника. Значна термінологічна робота була здійснена І. Верхратським. Його праця “Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної” вийшла шістьма випусками у Львові (1864 р. — перший, 1869 р. — другий і третій, 1872 р. — четвертий і п'ятий, 1879 р. — шостий). Цьому ж авторові належать й інші праці з української термінології, а саме: “Виразня (тобто термінологія, за І. Верхратським) мінералогічна” (1908 р.), “Ботанічна термінологія” (1892 р.).

В. Левицький досліджував математичні терміни (1895 р.), фізичні, хімічні. Правничу термінологію вивчав І. Зацерковний (1902 р.), економічні та географічні терміни опрацьовував С. Рудницький (1908 р.). Створювалися перекладні словники термінів для шкіл різних рівнів. Значну роботу з упорядкування української термінології здійснювала Драгоманівська “Громада” (Женева, 1878–1882 рр.). Все публікувалося українською мовою. Виявлялась чітка тенденція — обов’язкова заміна іншомовізмів українськими відповідниками. Наприклад: національний — *людська природа*; ініціатива — *почин*. Найскладніше при цьому — формування науково-технічного, ділового і військового стилів. І це зрозуміло, оскільки в цих сферах не знаходила застосування україномовна термінологія.

З 1892 р. у Львові починає діяти НТШ (Наукове товариство ім. Т. Шевченка). Цей осередок українського культурництва збирає значні інтелектуальні та мистецькі сили. У НТШ співпрацювали І. Франко, М. Грушевський, І. Горбачевський, Є. Озаркевич, В. Левицький та ін. *Значна роль у виробленні української термінології належить І. Франкові*. Зокрема, значним є його внесок у розробку теоретичних засад. Він дбав про школу політичного мислення, про точне визначення поняття, про емоційну нейтральність. І. Франко був противником пуризму, бо це віддалювало одних слов’ян від інших. У збірці статей “В наймах у сусідів” Франко аналізує практичні аспекти опрацювання іншомовної термінології.

НТШ — це наукова інституція, де функціонували три секції: історико-філософська, філологічна, математично-природничо-медична. Головою НТШ був М. Грушевський. Починаючи з 1897 р., Товариство видавало “Записки НТШ”. *Мета НТШ — творити наукову українську мову*. Першочергова проблема — *створення національної термінології*. *Засадами такого творення стали: відповідність “духові мови”; термін власне український, короткий і вмотивований; синонімія небажана, хоч і можлива; орієнтація на всеукраїнське вживання; поєднання українського матеріалу з міжнародним; творення термінів не тільки для науки, але й для освіти*. Останнє зумовлювало необхідність творення глумачних словників термінології, які мали б доводити значення термінів до свідомості неспеціалістів.

У 1939 р. НТШ у Львові припинило свою діяльність. Філії його були в Австралії, Франції, США, Канаді. З 1988 р. поновлюється діяльність Товариства у Львові.

Після повалення царату стався рішучий поштовх у розвитку української термінології — почався *четвертий період*. Розглянемо кілька етапів.

Перший етап (1918–1920 рр.). У період існування УНР відбувається стихійне видання словників у регіонах східної України. Всі ці словники створювалися виключно з пуристичних поглядів. Особливо це стосується словника П. Адаменка, який пропонував такі заміни для іншомовних слів: артерія — *б'ючка*, екстракт — *витяг*, тиф — *глухачка*, бронхи — *душниці*, астма — *задих*, ванна — *купільник*, дифтерит — *обклад*, короста — *чухачка*.

Словник Дубняка подавав такі відповідники: гербарій — *зільник*, травник, резонатор — *голосник*, меридіан — *південник*, материк — *суходіл*, нуль — *оник* (заст.), гвоздика — *купчок* (діал.), алебастр — *лебастр* (зіпсов.), валер'яна — *овер'ян* (зіпсов.), тобто *спостерігається наближення наукової мови до живої української мови*. Ці словники, коли їх розглядати як тлумачні, безумовно, мають цінність, але, якщо вони претендують на цілковите витіснення усталених у практиці іншомовізмів, їхня роль значною мірою стає проблематичною.

У 1918 р. вийшло 18 українсько-російських словників. У них спостерігається та сама пуристична тенденція: ідеал — *правозір*, опера — *співозгра*, комета — *мітла*. Чимало тут і прикладів заміни одних іншомовних термінів іншими іншомовними. Наприклад: *афера* (фр.) — *гешефт* (нім.), *пароль* (фр.) — *гасло* (пол.).

Розглянемо докладніше один приклад. Іншомовне *дюйм* пропонується замінити на *цаль*. *Дюйм* — з англійської, а *цаль* — з німецької. Із німецької слово у цьому значенні запозичено польською мовою, як про це свідчить “*Slownik etymologiczny języka polskiego*” Олександра Брюкнера, виданий у Кракові у 1927 р. А потім з польської — в українську. Чим *цаль* кращий за *дюйм*? Тільки одним: *дюйм* вживається в російській мові. Отже, автор керувався не об'єктивними намаганнями українізувати іншомовну термінологію, а тільки бажанням вилучити те, що має подібну форму в російській мові.

За свідченням Михайла Жовтобрюха, видатного ученого-мовознавця, *серйозною вадою цих словників є тенденційна заміна інтернаціоналізмів, що мають однакову форму з російською мовою, штучними витворами, діалектизмами, застарілою лексикою*. Наприклад, у словнику фізичної термінології (О. Курило, Київ, 1918 р.) пропонуються

такі відповідники-заміни: аміак — *смородець*, дуюм — *цаль*, молекула — *дробина*, електрика — *грововина*.

У серпні 1918 р. при Київському науковому товаристві створено термінологічну Комісію. Ця установа налагодила зв'язки з НТШ у Львові. У 1919 р. створюється орфографічно-термінологічна комісія при УАН. Тут було кілька секцій, працювало 50 осіб. Отже, діяли дві термінологічні установи: одна — на громадських засадах, друга — офіційна, державна.

Другий етап (1921–1933 рр.) характеризується тією обставиною, що розширилися й ускладнилися суспільні функції української мови. *Упорядкування термінології виходить на одне із чільних місць культурного розвою*. Цей етап відзначається активним процесом українізації науки й органів державного управління на теренах Радянської України і продовженням зусиль НТШ у Львові та Української господарчої академії у чеському місті Подєбрадах.

За висловом Г. Холодного, у 20-х рр. ХХ ст. стався “термінологічний дощ”. На цьому етапі термінологічні словники часто додавалися до підручників та окремих наукових праць.

У 1921 р. на основі злиття двох термінологічних установ — громадської Комісії і державної — утворено Інститут української наукової мови (ІУНМ). Очолив цей інститут академік Агатангел Кримський (1871–1941 рр.). З 1927 р. створено філологічну колегію, яка займалася експертною діяльністю у сфері термінотворення. Було також створено арбітражну комісію, завдання якої полягало в тому, щоб погоджувати розбіжності.

Харківські термінознавці обстоювали поміркований пуризм, натомість київські були крайніми пуристами, особливо щодо російськомовної термінології. Співробітник ІУНМ Т. Секунда вважав, що технічна термінологія має базуватись виключно на народномовному (власномовному) матеріалі, наприклад: завод — *виробня*, температура — *теплотність*, манометр — *тискомір*. Він вимагав уникати таких інтернаціоналізмів, які вживаються в російській: *ватерлінія, гудрон, картон, ресора, танк, шлак*. Важливими є *вимоги*, які Т. Секунда висував до терміна: 1) *прозорість* — *легкість для розуміння його*; 2) *точність* — *відповідність суті об'єкта*; 3) *однозначність*; 4) *гнучкість* — *здатність утворювати похідні термінологічні одиниці*; 5) *милослухність* — *відповідність фонетичним нормам українського мовлення*.

Співробітники ІУНМ З. Висоцький, О. Яната, М. Левченко та інші відстоювали принцип віддаленості від російської термінології. Заміна термінів, що збігалися з російськими, здійснювалася двома способами. Один із них — уживання власномовних утворень, наприклад: гайка — *крутень, закріпень*, множитель — *множак*, делитель — *діляч*, допрос — *допит*, приговор — *вирок*, очная ставка — *зводи*, делопроизводство — *справування, діловодство*, підшипник — *валниця*, вентилятор — *вітрогон*. У словнику цукрової промисловості І. Кухаренка (1930 р.) терміну *фільтр* пропонувався відповідник *цідило*. Другий спосіб звільнення від термінів, однакових або співзвучних із російськими, — заміна запозиченнями з інших мов: дюйм (англ.) — *цаль* (нім.-пол.), гайка — *мутра* (пол.-нім.), арматура (лат.) — *риштунок* (нім.-пол.). А. Семенцов посідав помірковані пуристичні позиції у хімічній термінології, заміняв *елемент* на *червень*, *алотропію* на *іновидність*. У галузі правничої термінології Н. Максименко вважав необхідним використовувати лексику староукраїнських юридичних документів.

За 1921–1932 рр. видано 60 термінологічних словників, у тому числі 16 — Інститутом української наукової мови та ще 15 підготовлено Науково-дослідним інститутом мовознавства, створеним у 1930 р.

За висловом А. Вовка (США), 1922–1932 рр. — “золоте десятиріччя для українського мовознавства й української термінології” (1979, Нью-Йорк).

На думку М. Жовтобрюха, *причини розбіжностей у поглядах термінознавців* такі: 1) нагальна потреба у створенні україномовної термінології; 2) недостатня підготовленість термінознавців; 3) намагання наблизити науку до розуміння широких верств; 4) недостатнє усвідомлення того, що запозичення збагачують пізнавальні ресурси літературної мови.

Третій етап (1934–1941 рр.) позначений припиненням процесу українізації. Комісія Наркомату освіти на чолі з А. Хвилею, що перевіряла термінологічну діяльність, дала негативну оцінку методологічній спрямованості, що, на думку Комісії, полягала в “буржуазно-націоналістичній орієнтації на відмежування від російської мови”; термінологічне спотворення на українському мовному ґрунті розглядалось як “мовне шкідництво”. Це, безумовно, упереджена, хибна оцінка.

Новостворений Інститут мовознавства переглядає термінологічні словники, видані до 1933 р. При цьому вилучаються штучно

створені слова, вузькодіалектні та архаїчні. Для впорядкування термінології різних наук видаються термінологічні бюлетені: математичний, медичний (1934 р.), ботанічний, фізичний, виробничий (1935 р.). Створюються термінологічні словники для середніх шкіл. Нагромаджується словникова картотека, що має стати основою і для термінознавчої роботи.

Четвертий етап — час війни 1941–1945 рр., коли була припинена термінознавча діяльність, і час її поступового поновлення у 1946–1960 рр.

У 1957 р. створюється словникова комісія АН України на чолі з академіком Й. Штокалом. Завдяки зусиллям термінографів різних галузей створюються і видаються 40 словників з природничих наук. Слід указати на тенденцію до калькування термінів з російської мови, як семантичного, так і структурного.

П'ятий етап (1961–1990 рр.). Це був час, коли проголошувалася ненаукова ідея щодо злиття націй під назвою “советский народ”. Мовою міжнаціонального спілкування була російська.

Українські термінологи, проте, зосереджували увагу на дослідженні теоретичних засад термінотворення. Однією з праць такого типу є стаття професора І. Ковалика “Логіко-лінгвістична проблематика технічної термінології у слов'янських мовах”, у якій подано ґрунтовне наукове осмислення проблем формування та функціонування цього важливого складника української терміносистеми на тлі термінотворення в інших слов'янських мовах. Ця робота стала теоретичною основою для багатьох термінологічних досліджень. Автор дійшов висновку, що *термінологія має орієнтуватися на потреби націотворчого розвитку*. Разом із цим вона має задовольняти і міжнародне наукове контактування, що забезпечує збагачення наукового потенціалу з урахуванням міжнародних стандартів.

На цьому етапі пожвавлюється термінологічна діяльність, створюється низка словників. Важливою подією було видання першої у світі українськомовної двотомної енциклопедії кібернетики (1973 р.). У 80-х рр. XX ст. посилюється процес росіянізації. Підкреслюється роль російської мови як засобу міжнаціонального спілкування. Це відбивається і в термінографії. В Україні виходять російські термінологічні словники.

Із здобуттям Україною незалежності розпочинається нинішній, *п'ятий період* розвитку термінознавства. Відбувається активна

розробка теоретичних засад термінознавства та створення україномовних словників. Виходить колективна монографія Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк (1994 р.), проводяться міжнародні та всеукраїнські наукові конференції у Києві, Львові, Харкові, що спрямовані на вдосконалення термінознавчої роботи в нових умовах.

Семантичні та соціолінгвістичні аспекти основ термінотворення детально розглянуто в колективній монографії А. С. Д'якова, Т. Р. Кияка, З. Б. Куделько (2000 р.). Публікуються термінологічні словники: п'ятимовний з інформатики (1995 р.), з риторики (1997 р.), літературознавчий словник-довідник (1997 р.), юридичних термінів (1994 р.), чотиримовний словник термінів ринкової економіки (2001 р.), російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки (1994 р.).

Збільшилася кількість виданих термінологічних словників. Якщо у 1991 р. вийшло чотири словники, то у 1995 р. — двадцять один. Знаковим є те, що Верховна Рада вдосконалює законодавчу базу функціонування державної мови в Україні. Наслідком чергового слухання цього питання у 2003 р. є рекомендація Верховної Ради Президенту України створити у структурі центральних органів виконавчої влади Центральний орган з питань мовної політики та Консультативно-дорадчу комісію у складі провідних фахівців галузевих інститутів АН України.

У структурі Кабміну має бути створене Управління з питань мовної політики. У системі цих заходів знайде місце і вдосконалення управління термінотворчим процесом. Координаційну діяльність має здійснювати Інститут української мови НАН України з потужним термінологічним відділом, що має тісно співпрацювати з відповідним підрозділом — Держстандартом України.

Отже, є підстави сподіватись, що термінознавча робота набере тих темпів, яких вимагає розширення науково-інформаційного забезпечення суспільного виробництва. При цьому варто прислухатись до думки такого поважного авторитета, як М. Грушевський, який ще 1917 р. заявив, що у сфері термінологічної діяльності “принципу крайнього етнографізму, єдино правдивого в середині XIX ст., ми тепер повинні зректись” (за М. Зарицьким).

Виникнення і розвиток загальнотеоретичної юридичної науки в Україні

Виникнення і розвиток загальнотеоретичної юридичної науки в Україні — надто широка й об'ємна тема, тому, аби сформувані початкове уявлення про неї, необхідно проаналізувати одну з найважливіших її проблем, а саме, розвиток доктрини “правової держави” в юридичній думці України.

Історія розвитку правової державності у вітчизняній юридичній думці починається з розвитку ідеї обмеження верховної влади в державі, зафіксованої у перших, що дійшли до нас, пам'ятках давньоруської юридичної літератури. Осмислення державно-правових проблем в давньоруській юридичній думці проводилося на конкретному соціальному матеріалі. Верховна влада в державі з самого початку свого виникнення була обмежена владою боярської думи і народних зборів (віче).

На відміну від мислителів Київської Русі, які ставили питання про відповідальність князя тільки перед Богом, в період утворення Російської централізованої держави верховна влада вже обмежується як моральними, так і юридичними нормами, шляхом взаємних зобов'язань правителя й підданих, причому останні вважалися як вільні індивіди.

У середині XVI ст. у сфері юридичного мислення з'явилися висловлювання, засновані на ідеях природних прав особи і її відносної незалежності від верховної влади позитивним законом. *Ідеали природного права в Україні відстоював наприкінці XVI — на початку XVII століття І. Вишенський*. Вільнодумницькі ідеї тут розвивалися і зміцнювалися завдяки утворенню козацьких поселень, незалежних, у певному розумінні, від феодальної держави. Сама поява такої воєнізовано-владної структури, як Запорозька Січ, була викликана, в кінцевому підсумку, необхідністю захисту свободи тією мірою, як це визначали тодішні політичні й моральні інституції. Відповідно до питань державотворення та встановлення демократичних інститутів велике значення мали ідеї, що проголошувалися *Конституцією Пилипа Орлика*, повна назва якої була “Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького”, від 10 травня 1710 р. У ній визнавалося право українського народу на власну державу, у загальному плані обґрунтовувалася ідея поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, особливо підкреслювалася роль представницького

органу — Ради, членами якої були полковники зі своєю старшиною, сотники, “генеральні радники від всіх полків” та “посли від Низового Війська Запорозького”.

Принципи природно-правової теорії розвивали як російські, так і українські просвітителі (С. Десницький, Я. Козельський, М. Новиков, І. Третьяков, Д. Фонвізін, О. Куніцин та ін.), декабристи, демократи. Саме вони розробили два критерії щодо обмеження суб’єктивізму і сваволі у здійсненні верховної влади: нормативний і організаційний. Воля правителя обмежена, насамперед, законом, причому в це поняття вкладається найширший зміст (релігійний канон, моральна заборона, юридична настанова, звичай). Крім того, одноосібна воля правителя обмежена волею колегіального органу. На Русі воля князя чи царя практично завше певною мірою врівноважена волею радника, Думи, Соборів і т. ін. Таким чином, постійне протиборство одноосібного і колегіального начала у функціонуванні верховної влади вочевидь спостерігається і в сучасних державах.

У розвитку доктрини “правової держави” велику роль відіграли тогочасні вчення представників різних юридичних шкіл, що існували на той час (юридичного позитивізму — О. Градовського, О. Романовича-Славатинського, М. Ренненкампа, Ф. Тарановського та ін., соціологічного позитивізму — М. Капустіна, М. Коркунова, М. Ковалевського, О. Кістяківського та ін., психологічної школи — Л. Петражицького, синтетичних підходів — О. Алексєєва, С. Котляревського, П. Новгородцева, Б. Кістяківського, М. Палієнка та ін.).

Також варто визнати, що процес формування доктрини “правової держави” в Росії і в Україні відзначався великою суперечністю. З одного боку, в них були відсутні правові традиції, що створювало сприятливі умови для збереження самодержавних начал в управлінні країною. З іншого боку, після реформи 60–70-х років XIX ст. набув динамічного, хоч і не завжди послідовного, розвитку процес лібералізації у політичному житті країни, що не могло не позначитися на темпах розробки теоретичних і практичних проблем правової державності, які на рубежі XIX–XX ст. були досить високими і не поступалися зарубіжним. Так, без сумніву може ввійти до золотого фонду історичного політичного досвіду людства позиція вчених, які вважали, що державна влада обмежується конституцією (О. Градовський, В. Гессен, М. Малицький). Дійсно, у самому факті наявності конституції вже закладено визнання народом держави, як

можновладцями — своєї більшої чи меншої обмеженості у здійсненні влади.

На думку інших учених, державна влада обмежується встановленими законом конкретними напрямами і формами діяльності органів державної влади (О. Алексєєв, М. Палієнко, С. Котляревський, Б. Кістяківський, А. Жилін, Ф. Тарановський). Цілком логічна і позиція авторів, які вважали засобом обмеження органів державної влади межі, що визначаються закономірностями соціально-психологічного життя людей, а також системою моральних категорій (С. Котляревський, Б. Кістяківський, М. Лазаревський, П. Новгородцев, Є. Трубецької, М. Бердяєв). Вирішення питання зводилось до обґрунтування юридичного обмеження держави її власними законами, що є вираженням волі держави, і насамперед, правової ідеї як незалежної від держави психічної сили, яка є зовнішнім авторитетом для самої держави. На думку інших авторів (М. Коркунов, Ф. Кокошкін та ін.), державна влада має бути обмежена “правами громадянської свободи”.

Отже, можна резюмувати, що думки російських й українських дореволюційних юристів щодо основ і шляхів правової єдності державної влади не були одностайними, хоч ця ідея була присутня. Відмінність підходів можна пояснити, насамперед, відмінністю філософських поглядів учених і методологічних прийомів щодо пояснення суті держави і права. І як результат у різних аспектах, з тією чи іншою мірою конкретності, розроблялася загальна демократична ідея правової державності. Конкретно ж можна виділити *позитивістський, соціологічний, нормативно-соціологічний (як синтез юридичного позитивізму і неокантіанства), психологічні напрями*, а також *концепцію правової держави*, сконструйовану представниками *етичного нормативізму* (за В. Копєйчиковим).

Завдання 2.1.6. *Перекладіть українською мовою наведені плани до кожного науково-навчального тексту з риторики, знання якої є обов’язковою складовою освіченості та професіоналізму насамперед гуманітарія. Визначте особливості формулювання пунктів планів різних видів засобами української наукової мови.*

Софисты — учителя риторики

Вопросный план:

1. Где возникла риторика?
2. Кто такие софисты и как они понимали роль слова?
3. Что подтверждает популярность учителей-софистов?
4. В чем состояла задача софиста?

Тезисный план:

1. Риторика возникла в античной Греции в V–IV в. до н.э.
2. Софисты — платные учителя, которые в Древней Греции не только обучали практическому красноречию, но и составляли речи для нужд граждан. Софисты постоянно подчеркивали роль слова, считая его великим властелином, обладающим весьма малым и совершенно незаметным телом, но совершающим чудеснейшие дела.
3. Софисты ездили по всей Греции и помогали желающим овладеть красноречием, выполняя также дипломатические поручения (Горгий) и занимаясь государственной деятельностью (Продик, Протагор).
4. Задача софиста — научить “делать слабое мнение сильным”, заставить “малое казаться большим, а большое — малым, новое представить древним, а древнее — новым, сделать людей рабами своими по доброй воле, а не по принуждению”.

Номинативный (назывной) план:

1. Родина красноречия.
2. Роль софистов в развитии практического красноречия и теории ораторского искусства.
3. Популярность учителей-софистов в Древней Греции.
4. Задача софиста.

Сократ и Платон — создатели теории “подлинного красноречия”

Вопросный план:

1. Почему Сократ и Платон бросили вызов софистам?
2. Какова суть теории красноречия Сократа?
3. В чем ценность теории красноречия Платона?

Тезисный план:

1. Сократ и Платон осуждали ораторов-софистов за стремление к успеху, за их готовность силою красноречия убедить публику в чем угодно, за “продажу мудрости”.
2. Суть теории красноречия Сократа, изложенная в диалоге “Федр”, состоит в том, что требуется знать, что же именно подвергается обсуждению; изучить сущность предмета разговора; изложить свои мысли, соблюдая строгую последовательность: вступление, изложение, доказательство, правдоподобные выводы.
3. Ценное в теории красноречия Платона — идея воздействия речи на душу, поскольку подлинное красноречие основано на знании истины.

Номинативный (назывной) план:

1. Вызов Сократа и Платона софистам.
2. Суть теории красноречия Сократа.
3. Ценное в теории красноречия Платона.

Завдання 2.1.7. *Складіть українською мовою плани різних видів до наведених мовою оригіналу текстів з проблем риторики — актуальної для всіх студентів царини лінгвокультурологічних знань.*

Цицерон и его сочинения об ораторском мастерстве

Культура Древней Греции, в том числе и достижения в области риторики, была творчески воспринята Древним Римом. Расцвет римского красноречия приходится на I в. н.э., когда особенно возрастает роль Народного собрания и судов. Вершиной развития ораторского искусства является деятельность Цицерона.

Марк Туллий Цицерон (106–43 до н.э.) — крупнейший древнеримский оратор, политик, писатель. Его имя стало даже нарицательным. Из риторических сочинений Цицерона большое значение имеют прежде всего три книги: “Об ораторе”, в которой автор показывает идеального, всесторонне образованного оратора-философа; “Брут, или О знаменитых ораторах” — история красноречия; “Оратор” — произведение, в котором разрабатывается вопрос о лучшем стиле и теоретически обосновывается собственный идеал. Это памятники

античного гуманізму, имевшие огромное влияние на всю европейскую культуру.

Каковы же взгляды Цицерона на ораторское искусство? Автор сетует на то, что красноречие среди всех наук и искусств имеет меньше всего представителей. И это не случайно. По его мнению, *п о д л и н н о е к р а с н о р е ч и е* — нечто такое, что дается труднее, чем это кажется. Красноречие *р о ж д а е т с я* из *м н о г и х* знаний и умений. “В самом деле, — пишет он, — ведь здесь необходимо усвоить самые разнообразные познания, без которых беглость в словах бессмысленна и смешна; необходимо придать красоту самой речи, и не только отбором, но и расположением слов; и все движения души, которыми природа наделила род человеческий, необходимо изучить до тонкости, потому что вся мощь и искусство красноречия в том и должны проявляться, чтобы или успокаивать, или возбуждать души слушателей. Ко всему этому должны присоединиться юмор и остроумие, образование, достойное свободного человека, быстрота и краткость как в отражении, так и в нападении, проникнутые тонким изяществом и благовоспитанностью. Кроме того, необходимо знать всю историю, чтобы черпать из нее примеры; нельзя также упускать знакомства с законами и гражданскими правами. Нужно ли мне еще распространяться о самом исполнении, которое требует следить и за телодвижениями, и за жестиком, и за выражением лица, и за звуками и оттенками голоса?..” Это, собственно, программа подготовки оратора.

Цицерон считает, что основа ораторского искусства — прежде всего *г л у б о к о е з н а н и е п р е д м е т а*; если же за речью не стоит глубокое содержание, усвоенное и познанное оратором, то словесное выражение — пустая и ребяческая болтовня.

Так что же такое риторика, по мнению Цицерона? *Риторика — это наука об ораторском искусстве*. Во всех трех трактатах Цицерона постоянно звучит вопрос о взаимоотношении риторики и других наук, в частности философии. И всякий раз он неуклонно приходит к принципу подчинения всех наук главной ораторской цели.

Один вопрос разделял философов и риториков: является ли риторика наукой? Философы (вспомним Сократа и Платона) утверждали, что риторика не есть наука. Риторы утверждали обратное. Цицерон предлагает компромиссное решение: риторика не есть истинная, т.е. умозрительная, наука, но она представляет собой практически полезную систематизацию ораторского опыта. *Обязанности оратора*

закljučаються в наступному: 1) знайти що сказати; 2) знайденне розполюжити по порядку; 3) придати йому словесну форму; 4) утвердити все це в пам'яті; 5) произнести.

Цицерон придержується установившійся в античному мирі класическої схеми, согласно которой предлагалось пятичастное деление риторического процесса. *Риторический процесс — весь путь от мысли к звучащему публичному слову.* Кроме того, в задачу оратора входит расположить к себе слушателей; изложить сущность дела; установить спорный вопрос; подкрепить свое положение; опровергнуть мнение противника; в заключение придать блеск своим положениям и окончательно низвергнуть положения противника.

В чем видел Цицерон *красоту речи? В ее свежести, благородстве, страстности, логичности*, причем, по его мнению, “цветы слов и мыслей” должны распределяться в речи “с разбором”. Словесные нагромождения, расцветенная чрезмерно яркими красками речь не доставляют длительного удовольствия, пресыщают и раздражают слушателей.

Цицерон продемонстрировал глубокое проникновение в сущность ораторского искусства, создав ораторскую теорию на основе своего богатого опыта. Блестящий теоретик, он обобщил и осмыслил взгляды теоретиков и практиков красноречия.

Учение о красноречии М. В. Ломоносова

М. В. Ломоносов сыграл огромную роль в развитии учения о красноречии в России. Не случайно Н. М. Карамзин в “Пантеоне российских авторов” назвал Ломоносова “отцом российского красноречия”.

До риторики Ломоносова никаких правил для начинающего писателя, кроме схоластических рукописных курсов риторики, уже устаревших, не было.

Смелое новаторство проявилось в том, что это было первое русское общедоступное руководство по красноречию. Все доломоновские риторики, рассчитанные на узкий круг читателей, были или латиноязычными, или написаны на трудном для понимания церковнославянском языке. Впервые за всю историю появления риторик на Руси ее автором был не представитель духовенства, а ученый, находившийся в оппозиции к церкви и святейшему Синоду. Справедливо поэтому высказывание о том, что “появление “Риторики” Ломоносова освобождало тем самым теорию словесного искусства от церковной

опеки, тяготевшей над ней в течение многих веков и тормозившей ее развитие”.

Несмотря на множество противников, с которыми М. В. Ломоносову приходилось скрещивать копыя, они не могли помешать блестящему успеху “Риторики”, которая в XVIII в. выдержала семь изданий. В начале XIX в. “Риторика” переиздавалась дважды — в 1805–1810 гг.

Три вида риторики

Есть три вида риторики, потому что есть столько же родов слушателей. *Речь слагается из трех элементов: из самого оратора, из предмета, о котором он говорит, и из лица, к которому он обращается*; оно-то и есть конечная цель всего (я разумею слушателя). Слушатель непременно бывает или простым зрителем, или судьей, и притом судьей или того, что уже свершилось, или ж того, что может совершиться. Примером человека, рассуждающего о том, что имеет быть, может служить член народного собрания, а рассуждающего о том, что уже было, — член судилища; человек, обращающий внимание только на дарование оратора, есть простой зритель. Таким образом, естественно является *три рода риторических речей*: *с о в е щ а т е л ь н ы е, с у д е б н ы е и э п и д е й к т и ч е с к и е*. Дело речей *с о в е щ а т е л ь н ы х* — склонять или отклонять, потому что как люди, которым приходится совещаться в частной жизни, так и ораторы, произносящие речи публично, делают одно из двух: или склоняют, или отклоняют.

Что же касается *с у д е б н ы х* речей, то дело их — обвинять или оправдывать, потому что тяжущиеся всегда делают непременно одно что-нибудь из двух: или обвиняют, или оправдываются.

Дело *э п и д е й к т и ч е с к о й* речи — хвалить или порицать. Что касается времени, которое имеет в виду каждый из указанных родов речи, то человек, совещаясь, имеет в виду будущее: отклоняя от чего-нибудь или склоняя к чему-нибудь, он дает советы относительно будущего. Человек тяжущийся имеет дело с прошедшим временем, потому что всегда по поводу событий, уже свершившихся, один обвиняет, а другой защищается. Для эпидейктического оратора наиболее важным представляется настоящее время, потому что всякий произносит похвалу или хулу по поводу чего-нибудь существующего. <...> У каждого из этих родов речей различная цель, и так как есть три

рода речей, то существуют и три различные цели: у человека, дающего совет, цель — польза и вред: один дает совет, побуждая к лучшему, другой отговаривает, отклоняя от худшего; остальные соображения, как-то: справедливое и несправедливое, прекрасное и постыдное — здесь на втором плане. Для тяжущихся целью служит справедливое и несправедливое, но и они присоединяют к этому другие соображения. Для людей, произносящих хвалу или хулу, целью служит прекрасное и постыдное, но сюда также привносятся прочие соображения (*по Н. Кохтеву*).

Завдання 2.1.8. *Складіть, зорвово спираючись на алгоритмічний припис (див. 2.1.2), номінативні плани наведених наукових текстів, у яких висвітлено ключові проблеми історії української державності.*

Козацька держава

Завдяки перемогам Богдана Хмельницького, постала козацька держава. Організація її мала військовий характер — за тими зразками, які дало Запорозжя. Цілу країну спочатку звали просто *Запорозьким Військом*. Але серед народу скоро прийнялася назва “Україна”, яку здавна носила Південна Придніпрянщина як окраїнна земля на пограниччі з диким степом. Цю назву вживав деколи й козацький уряд, але не так консеквентно, щоб вона добула собі повне політичне громадянство. Зате київські книжники винайшли собі назву “*Малої Росії*”, яку колись уживав грецький патріархат на означення Галицької митрополії. Цей термін радісно прийняла Московщина, бо цим способом вона могла легше виказати право на верхність над Україною. Козацькі літописці радо вживали терміни “козако-руський”, “україно-козацький” або “український” народ.

Відзнаки державної і військової влади звалися *клейноди*. До них належали гетьманська булава, бунчук, печать, корогви, бубни й труби. Вони зберігалися з великою шанобою.

Герб козацької держави був козак у кунтуші, підперезаний поясом, із шаблею при лівому боці, у шапці; ліва рука підтримує рушницю, оперту на рам'я, права спирається о бік. Цей герб знаходився також на козацьких корогвах і на печатях.

Найвищою законодавчою установою вважалася *військова рада*, яку звали також *повною* або *генеральною*. Але від часів Хмельницького

рада втратила своє значення: найважливіші справи вирішував сам гетьман зі старшиною. Раду скликали тільки час від часу, в особливо важливі моменти, коли треба було всенародною постановою санкціонувати рішення старшини. Такий формальний характер мала також славна Переяславська рада 1654 р., на якій ухвалено союз із Московщиною: всі головні пункти склав заздалегідь гетьман зі старшиною, а зібрані на раді представники війська без дискусії прийняли їх до відома. Більший голос рада мала при виборі гетьмана, як це було на “чорній раді” під Ніжином 1663 р., де козацька чернь віддала гетьманську булаву своєму проводиреві Брюховецькому.

Рада відбувалася за давніми військовими звичаями. На раду скликали, б'ючи у бубни чи литаври або стріляючи з гармат. Військо уставлялося на майдані у велике коло або півколо, відповідно до місця. Посередині ставили корогви та інші військові клейноди. Тоді виходив гетьман з усією старшиною — всі з відзнаками влади у руках, з відкритими головами на знак пошани до війська.

Ради проводив гетьман, а коли гетьмана не було, заступав його один із генеральних старшин, найчастіше обозний. Голові зборів допомагали генеральні осавули, що були немов посередниками між старшиною та радою. Вони обходили козацьке “коло”, виясняли справу й питалися, які погляди війська. Деколи старшина добирала собі визначніших козаків і з ними обговорювала спірні питання. Рада заявляла свою згоду криком, кидаючи шапки догори. Перемагала та сторона, що мала за собою безсумнівну більшість. Коли партії були рівні, то не раз доходило до гострої боротьби, навіть на шаблях.

Генеральна рада втратила цілком значення при кінці XVII в., коли до вирішального голосу дійшла козацька старшина. Її місце зайняла *рада старшини*, до якої належала генеральна старшина, полковники, деколи також представники полкової й сотенної старшини. Ця рада збиралася звичайно на Різдво або Водохрещі та на Великдень і мала характер постійного парламенту. Тут вирішували всі справи внутрішньої й заграничної політики, організацію адміністрації, судівництва, податків, війська, воєнні походи — взагалі все, що торкалося державного життя Гетьманщини.

За народ і державу

Хоч *козацька держава* існувала недовго й посідала тільки частину української території, однак *мала вирішальний вплив на розвиток*

національної свідомості. Тодішнє покоління зрозуміло, що основою його політики повинна бути єдність українського народу й української землі. Гетьман Петро Дорошенко писав: “Хоч Божою волею український народ обох сторін Дніпра роздвоєний і видається собі ворогами, одначе ніхто чужий не є нам такий прихильний, як ми самі собі є приятелями”. Ця просто й сердечно висловлена думка була провідним гаслом найвизначніших діячів тієї доби. В ті часи українські політики вперше усвідомлюють суцільність української території.

Богдан Хмельницький у переяславських промовах визначив кордони своєї держави “по Львів, по Холм і Галич”. Виговський у переговорах зі шведськими послами рекламував “право старої України, або Русі, аж до Вісли”. Дорошенко жадав свободи для православної віри, “як далеко сягає мова українського народу”.

Але тодішнє громадянство злучували не тільки мова й віра. За найціннішу прикмету козацької держави вважали те, що в ній панує свобода. Коли московський уряд зажадав від Хмельницького, щоб він видав самозванця Акундінова, що шукав захисту в Україні, гетьман відповів: “У нас воля всім. Вільно людині звідки-небудь приїхати й жити безпечно, і видати її без дозволу війська не Вільно”. Цією атмосферою свободи надиханий був увесь український побут. Павло Алеппський, згадуваний вже вище східний подорожник, вертаючись із Московщини через Україну, говорить такі характеристичні слова: “Від тої хвилини, коли ми лише побачили Печерську лавру, що здалека виблискувала своїми банями, та як лише до нас донеслися премилі пахощі цих квітучих земель, наші душі затремтіли з радощів та втіхи, серця наші порозкривалися, і ми розливалися в подяках Богові. Цілих два роки печать лежала на наших серцях, а розум був стиснутий і придушений, бо в тій країні ніхто не може себе почувати хоч трохи свободним і задоволеним... Зате козацька країна була для нас наче наш власний рідний край, а її мешканці були нашими добрими приятелями та людьми, як ми самі”.

Простолюддя цінувало свою державу за те, що вона дала йому волю й землю й підняла вище його громадську гідність. Сотник Пилип Уманець 1653 р. писав до московського воєводи: “А що ваша милість писав до нас недавніми часами, що нам, простим людям, не годиться до воєвод листів писати, — то ми з ласкою Божою тепер не прості, а лицарі Запорозького Війська!.. Тепер у нас ні воєводи, ні старости, ні судді нема, — Боже дай, щоб здоров був Богдан Хмельницький, геть-

ман усього Війська Запорозького! У нас тепер пан полковник за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю...”. Цей невизначний старшина розумів, скільки дала українському народові козацька держава.

Свіжорозбуджені національні й державницькі почуття знаходили яскравий вислів у тодішній козацькій історіографії. Сторінки літописів Граб'янки, Величка й поменших козацьких хроністів переповнені словами подиву для лицарів, що обороняли права України. “Хай говорять про вашу лицарську хоробрість поля й долини, вертепи й гори, замки й гарматні пащі, — хай сповістять, з якою хоробрістю й героїською відвагою стояли ви за свої вольності проти ворогів, як визначилися ви на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Збаражем, Зборовом, Берестечком, Білою Церквою, Львовом, Замостям, Нестерваром, Баром, Кам'янцем, Батогом, Охматовом і на багатьох інших місцях”, — кличе Самійло Величко. А автор “Історії Русів”, дивлячись на поневолення України, в уста Богдана Хмельницького вкладає слова: “Ми підняли зброю не для якоїсь користі або пустої слави, а тільки в обороні нашої батьківщини, нашого життя й життя наших дітей... Всі народи, що живуть у світі, завжди боронили й вічно боронитимуть своє існування, свободу та власність — навіть звірі, худоба та птиці боронять свої леговища, свої гнізда і дітей своїх до останніх сил... Як же нам, браття, бути нечулими й волочити тяжкі кайдани неволі у дрімоті й соромному невілництві, до того ще на власній своїй землі?!...” (*Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича*)

Завдання 2.1.9. *Складіть, зорозумівши, не спираючись на алгоритмічний припис, тезові плани науково-навчальних текстів з актуальних проблем історії та загальної теорії конституційного права. Здійсніть самоконтроль та відповідне редагування виконаної роботи, зорозумівши, не спираючись на алгоритмічний припис.*

Поняття, суть і форма конституції

Термін “конституція” (від лат. *constitutio* — встановлення, устрій) перебуває в обігу вже багато віків — від часів Давньої Греції і Стародавнього Риму. Він зустрічався, зокрема, ще в актах, що видавалися римськими імператорами.

Проте в науковій літературі аж до XVIII століття цей термін вживався переважно як синонім форми держави, а точніше її устрою. Таке

розуміння конституції започатковане Арістотелем, який визначав її як устрій держави (полісу). Лише в епоху буржуазно-демократичних революцій поступово утверджується трактування конституції як сукупності правових норм.

Нині під конституцією розуміють систему загальнообов'язкових норм, що мають, як правило, вищу юридичну силу і регулюють основи відносин між людиною і суспільством, з одного боку, і державою — з другого, а також засади організації самої держави та її відносин зі світовим співтовариством.

Конституція в сучасному світі є невід'ємним атрибутом держави, ознакою її суверенності. Лише поодинокі держави, як правило, абсолютні монархії за формою правління, продовжують обходитись без конституцій.

У науці конституційного права прийнято розрізняти поняття конституції у матеріальному значенні й поняття конституції у формальному значенні.

Під конституцією в матеріальному значенні розуміється здебільшого сукупність юридичних норм, які закріплюють основні права і свободи людини і громадянина, визначають засади суспільного ладу, форми державного правління й державного устрою, основи організації центральних і місцевих органів державної влади, їх компетенцію та взаємовідносини, державні символи і столицю. Критерієм (підставою) для віднесення правових норм до норм конституції у матеріальному значенні є не стільки форма та юридична сила акта (актів), в якому (в яких) вони містяться, скільки характер відносин, які цими нормами регулюються. Назване вище коло відносин якраз і складає предмет конституційного регулювання.

Конституцією у формальному значенні іменується єдиний акт або ж кілька актів, що мають вищу юридичну силу стосовно всіх інших нормативних актів. Конституція в даному значенні — це свого роду закон законів. Вона може бути змінена тільки в особливому, встановленому, як правило, нею самою порядку; зміна конституції тягне за собою перегляд раніше прийнятих законів та інших нормативних актів на предмет їх відповідності зміненим положенням конституції.

У сучасній — як зарубіжній, так і вітчизняній — літературі існує й інший підхід до розуміння конституції у формальному і конституції в матеріальному значеннях. Якщо визначення конституції у формальному значенні згідно з цим підходом здебільшого не відріз-

няється від наведеного вище, то поняття конституції у матеріальному значенні трактується принципово по-іншому. Під нею розуміється не сукупність (система) правових норм, які регулюють певне коло суспільних відносин, що складають предмет конституційного регулювання, а фактичний порядок цих відносин, який існує в реальному житті. Він може як збігатися з порядком, встановленим конституцією у формальному значенні, так і розходитись з ним.

За такого підходу проблема розрізнення конституції у формальному значенні і конституції у матеріальному значенні переноситься з площини співвідношення форми і змісту конституції в іншу площину — співвідношення юридичної (формальної) і фактичної (реальної) конституції.

Як свідчить історичний досвід, зокрема вітчизняний, розрізнення юридичної і фактичної конституцій (очевидно, у відмінному від розрізнення конституції у формальному й матеріальному значеннях аспекті) має не тільки пізнавальне, а й практичне значення. Адже в сучасному світі знайдеться небагато навіть найреакційніших політичних режимів, які б повністю відмовились від прикриття своєї соціальної сутності більш-менш респектабельним конституційним фасадом.

Цілковите нехтування надбаннями людської цивілізації в галузі конституціоналізму неминуче призводить до ізоляції таких режимів, а зрештою, до їх політичного банкрутства. Тому характерною рисою сучасних авторитарних режимів (включаючи їх крайні прояви — тоталітарні режими) є не тільки наявність відверто антидемократичних юридичних конституцій, скільки їх фіктивність, тобто значне розходження між проголошеними в конституції положеннями і реальною практикою їх реалізації.

Яскравим прикладом у цьому плані може слугувати конституційна практика колишнього Радянського Союзу та його складових — радянських республік, у тому числі УРСР. Чинними в них конституціями проголошувалась, зокрема, влада народу, яка здійснюється через представницькі органи — Ради народних депутатів. У дійсності ж влада, як відомо, належала компартії. Нічого спільного з реальною дійсністю не мало також чимало конституційних положень про права і свободи громадян, демократичні засади суспільного ладу тощо.

Певне розходження між юридичною і фактичною конституціями має місце і в країнах з демократичними режимами, хоч ступінь такого розходження, як і чинники, що його обумовлюють (причини), у

різних країнах мають істотні відмінності. Суттєво впливають на розходження між юридичною і фактичною конституціями, зокрема, такі чинники, як “вік” юридичної конституції (чим вона “старша”, тим вірогідність розходження з фактичною конституцією у неї більша внаслідок змін у суспільних відносинах, які відбулися після прийняття юридичної конституції); співвідношення політичних сил; стан юридичних механізмів реалізації конституції; тип суспільної політичної і правової культури та ін.

За всієї неоднозначності поняття “конституція” все ж найпоширенішим (як у науці, так і в практиці) є його вживання у формально-юридичному значенні, тобто як Основного Закону, що має найвищу юридичну силу. Саме у цьому значенні поняття “конституція” вживатиметься переважно в даному підручнику.

Соціально-політична суть конституції. Поняття конституції неможливо розкрити повною мірою без з’ясування питання про її не тільки юридичну, а й соціально-політичну природу.

В основі її аналізу у вітчизняній літературі радянських часів традиційно лежав класовий підхід. Конституція, згідно з таким підходом, розглядалась як продукт класової боротьби, як форма вираження класових інтересів (панівного класу, блоку, коаліції, союзу класів). Такий односторонній підхід до з’ясування соціально-політичної природи (суті) конституції нині значною мірою подоланий, хоч рецидиви попереднього мислення все ще даються взнаки. Суть конституції і нині почасти трактується як форма вираження інтересів домінуючих у суспільстві політичних сил, інтересів народу тощо. Не заперечуючи впливу на соціальну сутність конституції політичних чинників, зокрема співвідношення політичних сил, разом із тим не слід, очевидно, зводити її до форми виразу інтересів певних сил чи навіть народу в цілому.

Як зарубіжна, так і наша власна новітня історія свідчить про те, що конституції приймаються в результаті компромісу між різними соціально-політичними силами з таких корінних питань, як межі втручання держави в життя суспільства й окремих індивідів, форми організації і здійснення державної влади, права і свободи людини. Як вираження такого компромісу слід розглядати також Конституцію України.

Форма конституції. Зміст конституції проявляється в її формі, тобто у способі організації і вираженні закладеного в ній нормативно-правового матеріалу.

Традиційно за формою вираження останнього конституції поділяються на писані й неписані. *До писаних відносять конституції, складені у вигляді єдиного нормативного акта (документа), побудованого за певною схемою, а до неписаних — конституції, які складаються з багатьох законів, судових прецедентів, правових звичаїв, конституційних угод тощо.*

Як приклади країн з неписаними конституціями наводяться здебільшого Велика Британія і Нова Зеландія. Дещо рідше до них відносять також Ізраїль. Проте конституційна практика Великої Британії і Нової Зеландії свідчить про те, що значна частина відносин, які складають предмет конституційного регулювання, в них регулюється законодавством (при всьому значенні конституційних звичаїв у цих країнах). Тому, якщо вже й удаватись до класифікації конституцій за вказаною ознакою, то Велику Британію і Нову Зеландію слід було б віднести до країн із так званими змішаними конституціями.

В Ізраїлі ж практично всі відносини, що складають предмет конституційного регулювання, регулюються окремими законами, які до того ж іменуються основними. Специфіка “основних законів” Ізраїлю (в порівнянні з іншими державами) полягає в тому, що вони приймаються і змінюються, як правило, у тому ж порядку, що й інші закони. Тому відносити Ізраїль до країн з неписаною (чи навіть змішаною) конституцією немає ніяких підстав. Його, як, до речі, Великобританію і Нову Зеландію, слід відносити до країн, в яких існують конституції не у формальному, а в матеріальному значенні, які принаймні в значній своїй частині є писаними. Повністю неписаних конституцій у сучасному світі не існує.

Звідси можна зробити висновок, що поділ конституцій за їх формою на писані і неписані є некоректним, оскільки він, по-перше, не відповідає сучасним конституційним реаліям, а по-друге, призводить до понятійної плутанини.

Набагато більше пізнавальне і практичне значення має класифікація конституцій (у формальному значенні) на *кодифіковані і некодифіковані*.

Кодифікована конституція являє собою єдиний нормативний акт, який комплексно регулює всі основні питання конституційного характеру і має найвищу юридичну силу.

Некодифікована конституція складається з кількох нормативних актів, які регулюють окремі сфери конституційних відносин і рівною мірою мають найвищу юридичну силу.

Конституція України відображає загальні, родові риси, властиві природі нормативно-правового акта даного виду. Вона являє собою єдиний кодифікований акт, що закріплює засади організації державної влади в Україні, регулює взаємовідносини цієї влади, суспільства та індивіда і має найвищу юридичну силу (ст.8 Конституції України).

На відміну від Конституції УРСР 1978 року в назві чинної Конституції України не використовується термін “Основний Закон”. Проте це зовсім не означає, що вона не є таким законом. Поняття “Конституція” і “Основний Закон” у сучасній юридичній науці та практиці вживаються як поняття тотожні. З цього виходить і Конституція України, фіксуючи цю тотожність не в назві (в силу очевидної тавтології), а в заключних рядках преамбули. Як *Основний Закон, Конституція України складає ядро національної правової системи*, є юридичною базою для розвитку всього українського законодавства.

Найвища юридична сила Конституції України проявляється в тому, що:

- по-перше, її норми мають пріоритет (верховенство) перед нормами інших (звичайних) законів, а тим більше перед актами виконавчої влади та іншими нормативним актами, що діють на території України. Верховенство Конституції поширюється також на міжнародні договори, про що свідчить положення статті 9 Конституції, згідно з яким “укладання міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України”;
- по-друге, норми інших законів та підзаконних актів мають прийматися на основі конституції і повинні відповідати їй (ст. 8 Конституції України). Будь-який акт, що суперечить Конституції (за змістом чи за формою), має бути визнаний недійсним.

Найвища юридична сила Конституції України забезпечується особливим порядком внесення змін до неї та особливою охороною Конституції, вирішальна роль у якій належить конституційному правосуддю. (*Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодику*)

Державно-конституційні традиції у козацьку добу

Український народ у перший державний період (княжа Україна-Русь, Галицько-Волинська та Литовсько-Руська держави) не мав власного писаного закону конституційно-державного характеру. Однак тоді були закладені певні передумови для дальшого розвитку політико-правових ідей в Україні. Тому перед аналізом державотворчої діяльності доби Козацької держави доцільно побіжно оглянути попередній історичний період.

Звичаєве право було єдиним джерелом правових норм у переддержавну епоху, а також упродовж першого періоду української державності. В часи княжої України-Русі найважливішою пам'яткою, що зберегла давні норми звичаєвого права, була “Руська Правда” (термін “*правда*” означає тут закон). Оригінал цього документа не зберігся, до наших днів дійшли його численні, близько 300, списки. За їх змістом дослідники вирізняють три основні редакції.

Коротка редакція “Руської Правди” з 43 артикулами є найстарішою. Її можна поділити на дві частини: перша, Ярославова, містить 17 артикулів, що створені ще в XI ст., а друга — решту артикулів, складених за Ярославових синів. У першій частині матеріал розміщено систематично, причому тут подано найстарішу норму ще з доісторичного періоду про порядок здійснення права кривавої помсти. У другій частині об'єднано пізніші норми звичаєвого карного права й процесу, княжі устави Ярослава та його синів.

Широка редакція також має дві частини: перша — з початку XII ст.; друга — з кінця XII ст. Найстаріший її список датується 70-ми роками XII ст.

Середня редакція (із XIV ст.) є скороченням широкої і тому не має самостійного значення. Вона була призначена для вжитку в церковних судах.

Крім звичаєвого права, у “Руській Правді” зібрані й “княжі уста-ви”. Але вони теж за змістом та формою ближчі до звичаєвого права, ніж до писаного закону. Власне законотворча діяльність органів державної влади була незначною і дуже обмеженою перевагою звичаєвого права. Серед таких документів можемо назвати княжі договори. Вони мають здебільшого форму писаного закону і вважаються найдавнішими. Договори, що дійшли до нас, можна поділити на міжнародні, договори князів між собою і договори князів із народом. Державний устрій України-Русі мав усі передумови для дальшого створення

представницьких структур. Тогочасне віче теж правомірно розглядати як орган прямого народоправства, який функціонував у вигляді зборів громадян міста, землі (князівства) і який розглядав та виносив ухвали у справах, що стосувалися цілого князівства чи землі. Такі вічеві зібрання були нерегулярними і не мали чіткого статусу. Однак слід відзначити, що в ряді випадків на вічах обиралися князі та уклалися договори з ними (так званий ряд), які й були зародком української конституції. У цьому плані Київська держава розвивалася в контексті становлення державних форм правління європейських держав.

Але із занепадом держави (кінець XIV–XV ст.) традиції демократизму та парламентаризму не дістали дальшого розвитку.

До нас дійшли різноманітні за змістом та значенням пам'ятки законотворчої діяльності державних органів влади за Литовсько-Руської доби. Найбільш суттєвим законом, який був систематизований як юридичний акт в єдиний документ і за яким жила держава, стала третя редакція Литовського статуту. Його ухвалено на сеймі 1588 р., надруковано роком пізніше, після чого він набув чинності в Литовсько-Руській державі, а також на українських землях, що відійшли до Польщі. Одним з основних джерел статуту була “Руська Правда”. На початку XVII ст. цей статут був перекладений польською мовою (до нього додано цитати з польських збірок звичаєвого права) і надрукований у Вільно 1614 р. Виданням Литовського статуту завершено процес уніфікації правових систем руських земель та литовського права. Замість різноманітних місцевих прав уперше було створено загальне “посполите право”, єдине для всієї Литовсько-Руської держави.

Соціальний зміст Литовського статуту відображав інтереси привілейованого шляхетського стану. За своїми правничими якостями статут перевищував багато тодішніх західноєвропейських кодексів і тому справляв істотний вплив на законодавства сусідніх держав. Він мав чинність як офіційна збірка законів і в Козацькій державі. Проте актами державно-конституційного характеру можна вважати лише договори доби становлення Гетьманської держави.

Богдан Хмельницький мав широку програму становлення української державності. З перших років свого гетьманування він порушує проблеми врегулювання відносин із сусідніми державами, а також контролю на Чорному морі. Хмельницький підписав договір з Османською Портою, складовою частиною якої була Українсько-

турецька морська конвенція (липень 1648 р.). Одним із найважливіших питань зовнішньої політики Козацької держави залишалися взаємини з Королівством Польським. За Зборівською угодою 1649 р. козаки здійснювали управління на території трьох воєводств: Київського, Брацлавського, Чернігівського. Королівські польські війська не мали права вільного проходу на цю територію. Реєстр Війська Запорозького визначено в 40 тисяч козаків. Державні посади могла обіймати лише православна шляхта, а київський митрополит мав увійти до складу сенату. Це сприяло закладенню фундаменту української автономії. Слід відзначити, що текст статей прийнятий в інтересах поваги й авторитету короля й Речі Посполитої та укладений у формі королівського маніфесту-акту королівської ласки. Важливим моментом є те, що виконання Декларації поставлено під контроль кримського хана, і це повинно було стати гарантією непорушення зобов'язань обох сторін.

Загострення відносин і воєнні дії з Польщею через порозуміння останньої з Кримом, вичікувальна політика Туреччини змусили Хмельницького шукати опори в інших держав — Молдавії, Швеції, і врешті вибір упав на Московщину. Історія українсько-російського договору веде початок з Переяслава. Головні принципи документа закладені під час розмов гетьмана й старшини з московським посольством Бутурліна. Основні умови були деталізовані під час нарад Хмельницького із старшиною в Корсуні й Чигирині та дістали остаточну редакцію в 23 статтях за підписом гетьмана. Згодом у Москві за наказом царя Олексія Михайловича і за участі думного дяка Алмаза Іванова сформовано 11 статей і передано послам Богдановичеві й Тетері. Крім того, підготовлені жалувані грамоти Б.Хмельницькому й Війську Запорозькому. Обидва документи були написані в Москві “білоруським письмом” і 27 березня 1654 р. вручені козацьким послом. Порівнюючи ці документи за їх змістом, можна зауважити, що пропозиції Хмельницького 17 лютого 1654 р., викладені в 23 статтях, цілком вичерпуються 11 статтями в редакції 27 березня та жалуваними грамотами, датованими цим самим днем. Таким чином, усі разом вони склали повний текст договору 1654 р. Документ (“березневі статті” та жалувані грамоти 27 березня 1654 р.) забезпечував Війську Запорозькому такі права: самостійність у діяльності адміністрації та судочинстві, відносинах з іноземними державами (із застереженням щодо Польщі й Туреччини), збиранні податків для українського

скарбу, утриманні 60-тисячного війська. Як засвідчила історія, цей договір не заважав Україні проводити незалежну політику й надалі, особливо в останні роки гетьманування Хмельницького. Аналізуючи історичні перипетії даного періоду, можна зробити висновок про номінальну васальну залежність від Москви, яку *de jure* встановлював договір 1654 р. і яка *de facto* ніколи не існувала.

Після смерті Богдана Хмельницького Іван Виговський продовжив державницьку політику щодо відновлення Великого Князівства Руського. Початок такої діяльності покладено Корсунським трактатом зі Швецією, а згодом закріплено в Гадяцькому трактаті. Одним із теоретиків цього договору був Юрко Немирич. Він обґрунтував ідею союзу трьох держав: Королівства Польського, Великого Князівства Литовського та Війська Запорозького. Однак попередньо узгоджені пункти були змінені королівською радою і ратифіковані у скороченому вигляді.

Перший варіант Гадяцького трактату 6 (16) вересня 1658 р. надзвичайно важливий з огляду розуміння устрою держави та міждержавних відносин. Головним його положенням є те, що “вся Річпосполита народу Польського, в. кн. Литовського і Руського і належних для них провінцій відновлюється непорушно, як були перед війною, в границях своїх і по свободах (своїх) згідно з законами — в радах, судах і вільні елекції панів своїх — королів польських, литовських і руських”. Гетьман як великий князь Русі був *de facto* володарем України. Крім того, він, митрополит та православні єпископи мають засідати у спільному сенаті. Слід назвати і метод нобілітації, право створення в Києві академії, гімназії, колегій, шкіл та друкарень без обмеження, право утримувати 60-тисячне військо та мати економічну автономію зі своєю монетою.

Ця програма не була реалізована переважно через “революцію чорні”, стимульовану Москвою. Однак самостійницька ідея не полишала українських державних діячів. Особливо це стосується Петра Дорошенка, Івана Мазепи, Пилипа Орлика. “*Пакти й конституції*”, написані гетьманом Війська Запорозького Пилипом Орликом та його сподвижниками Г. Герциком, А. Войнаровським, прийняті 5 квітня 1710 р. у Бендерах, і є *першою європейською конституцією в сучасному її розумінні*. “Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького” складені як угода між гетьманом та Військом Запорозьким (народом України), що було характерно для західної традиції і відрізнялося від ідей східного патримоніалізму.

Конституція складається з преамбули та 16 параграфів, де сформульовані головні принципи побудови держави. У преамбулі схематично викладено історію Війська Запорозького — всього малоросійського народу. Тут Пилип Орлик витворив історико-політичний міф про те, що першим прийняв християнство каган “хозарів-козаків”, а не князь Володимир Святославич. У такий спосіб документ заклав історичний пріоритет Української держави, першість у ній віддавалася козакам. Саме козаки, на думку Пилипа Орлика, були попередниками Володимира Великого в процесі прилучення українських земель до європейської цивілізації. Зазначена схема (хозари-козаки — оборонці народу на території України) стала підґрунтям ідеї окремішності русько-малоросійсько-українського народу та його природного права на власну державу. Ця ідея в більш розширеному, але завуальованому вигляді подана в “Історії Русів” (1818–1822 рр.).

У першому параграфі розглянуто питання віри, заявлено про православ’я як панівну релігію в державі, а також про відновлення автокефалії. Другий параграф важливий тим, що чітко означив кордони держави, визначені Зборівським договором 1649 р. Гетьман зобов’язаний оберігати територіальну цілісність країни.

Принциповий характер має шостий параграф, де закладені принципи управління та діяльності органів державної влади. *Конституція певною мірою ґрунтувалася на ідеї поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову.* Законодавча влада належить Раді, членами якої є полковники зі своєю старшиною, сотники, “генеральні радники від всіх полків” та “посли від Низового Війська Запорозького для слухання і обговорення справ, щоб взяти активну участь”. Рада повинна збиратися тричі на рік — на Різдво Христове, Свято Великодня та Покрови, а також за рішенням гетьмана. Всі важливі державні справи гетьман має попередньо узгоджувати, “на власний розсуд ніщо не повинно ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися”. Суд також мав діяти незалежно, оскільки гетьман “не повинен карати саме з власної ініціативи і помсти, але таке правопорушення — і умисне, й випадкове — має підлягати (розгляду) Генерального Суду, який і повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкоритися, як переможений законом”.

Конституція Пилипа Орлика діяла на Правобережній Україні до 1714 р. Текст був складений латинською і руською мовами.

“Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького” написані під значним впливом ідей західноєвропейського парламентаризму і закладали головні принципи республіканської форми правління. (*Історія української Конституції / Упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко*)

Завдання 2.1.10. Прочитайте наукову статтю “Законодавство України та зарубіжних країн щодо статусу державної мови (порівняльний аспект)”, опубліковану в юридичному журналі “Право України” (1999. — № 6). Складіть, зорозумівши, не спираючись на алгоритмічний припис, номінативний і тезовий плани статті та стисло відтворіть за ними її зміст.

Завдання 2.1.11. Уважно ознайомтеся з наведеною науковою інформацією. З’ясуйте, про які навчальні дисципліни і для яких гуманітарних спеціальностей ідеться.

Основна мета III — опанування основними поняттями перекладацької науки і закономірностями процесу перекладу, поглиблення лінгвістичної компетентності, підвищення мовної культури, оволодіння культурною та професійно-орієнтованою спадщиною країни, мова якої вивчається. Студенти знайомляться з особливостями роботи перекладача, засвоюють практичні навички та вміння у галузі перекладу, що охоплює сучасні політичні, економічні, науково-технічні відносини. ♪

* * *

Основна мета II — надання студентам знань про країнознавчі концепції, теорії та моделі, особливості різних регіонів і країн світу, а також практичних навичок прогнозування розвитку окремих регіонів та країн. ♪

* * *

Головна мета III — формування у студентів розуміння базових концепцій галузі міжнародних відносин, а також створення фундаменту для вивчення спеціалізованих курсів. ♪

* * *

Мета — всебічне висвітлення історії розвитку та сучасного стану системи міжнародної безпеки, вивчення діяльності таких міжнародних організацій, як ООН, ОБСЄ, НАТО. ♪

Завдання 2.1.12. Ознайомтеся з наведеними нижче блоками інформації. З'ясуйте, обгрунтовуючи, якою загальною назвою доцільно їх об'єднати та які слова є ключовими (опорними). Наведіть аналогічну науково-популярну інформацію в контексті обраної вами спеціальності та подайте її в письмовій формі.

Деякі поняття одержували свої назви на наших очах: спочатку виникло одне, потім друге, третє слово, аж поки відбиралося і закріплювалося те, яке здавалося найзручнішим у користуванні. Так, сучасний *кінотеатр* пройшов через такі, на сьогодні забуті назви: *синематограф*, *ілюзіон*, *кінематограф*. А *авторучка* мала цілий ряд строкатих назв: *стилограф*, *вічне перо*, *самописка*, *механічне перо*.

* * *

Чи знаєте ви, що основною грошовою одиницею в Київській Русі була *гривня*? Це не монета, а золотий або срібний злиток, який важив мало не півфунта (195 грамів). Зовсім інше значення мало слово *гривна*: металева прикраса у вигляді обруча, яку носили на шиї, або золотий обруч.

* * *

Винахідником *пістолета* вважається зброяр із міста Пістоля (Піза) в Італії, який жив у середині XVI ст. Система пістолетів *парабелум* дістала переносну назву. Був такий латинський вислів: “Si vis pacem, para bellum” (хочеш миру — готуйся до війни). З цього вислову взяли другу його частину й новоутвореним словом *парабелум* назвали різновид автоматичного швидкострільного пістолета.

* * *

Присяга — урочиста офіційна клятва захищати свою Батьківщину. Це слово, з походження слов'янське, має спільнокореневі слова *присягати*, *досягати*, *сягнути*. Корінь означає “торкнутись”, а раніше існував такий ритуал: коли людина клялася в чомусь, то при цьому торкалася /сягала/ на знак клятви якогось священного предмета — прапора або зброї.

* * *

Штаб — з німецької мови це “*налиця*” або “*жезл*”. Саме так називали “мозковий центр” військової частини, або будинок, де розміщувався штаб, який прикрашався яскравим жезлом — емблемою військової частини. У російській мові слово з'явилося в епоху Петра I.

2.2. Конспектування друкованого джерела наукової інформації

Конспектування наукового тексту — складний мисленнєво-мовленнєвий процес, мета якого — глибоко осмислити інформацію і подати її адекватно, точно, стисло та в зручній для подальшого використання письмовій формі конспекту.

*Конспект** (від лат. *conspectus* — огляд) складається з плану й тез, доповнених фактичним матеріалом, що в сукупності являє собою короткий письмовий виклад змісту книги, статті, лекції тощо.

Процес конспектування включає два етапи:

- 1) змістова орієнтація та планування:
 - а) структурно-змістовий аналіз тексту джерела;
 - б) визначення і фіксація на папері плану-програми розробленого конспекту;
- 2) реалізація розробленого плану-програми:
 - а) відбір інформації для конспекту в суворій відповідності до визначеного плану;
 - б) коректна компресія відібраної інформації;
 - в) запис опрацьованої інформації в лаконічний та зручній формі.

Завдання 2.2.1. *Ознайомтеся з наведеним алгоритмічним приписом, звертаючи особливу увагу на коментарі в рубриках **Пам'ятайте! Примітка.** Усвідомте кожен “крок” мисленнєво-мовленнєвих дій та їх послідовність при конспектуванні друкованого наукового тексту.*

АЛГОРИТМІЧНИЙ ПРИПИС ДО КОНСПЕКТУВАННЯ ДРУКОВАНОГО ДЖЕРЕЛА НАУКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

1. З'ясуйте для себе загальну мету конспектування, а саме: який конспект цього разу вам потрібний — стислий чи докладний (розгорнутий, деталізований)

* Словник іншомовних слів / За ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. — К., 1977. — С. 353.

Пам'ятайте! Стислий конспект передає в узагальненому вигляді найсуттєвішу інформацію тексту, а докладний (розгорнутий) конспект включає також відомості, які конкретизують, мотивують, деталізують основні положення тексту у вигляді доведень, пояснень, аргументів, ілюстрацій тощо.

2. Пригадайте, як ви починали роботу над складанням плану. Ці ж дії допоможуть вам зрозуміти основний зміст тексту і становитимуть підготовчий етап для складання конспекту:
 - а) прочитайте заголовки та спрогнозуйте за ним проблематику і ключові поняття тексту;
 - б) перевірте свій прогноз, прочитавши уважно та усвідомлено текст;
 - в) визначте основну інформацію абзаців: ключові слова, словосполучення, речення;
 - г) опрацюйте вдруге абзаци й вирішіть, як найдоцільніше скоротити речення з головною інформацією, і позначте у найзручніший для вас спосіб скорочений варіант абзаців;
 - д) розподіліть текст на структурно-змістові частини (фрагменти);
 - е) зазначте в кожному фрагменті головну й неголовну (додаткову) інформацію.
3. Складіть і запишіть план-програму розроблюваного конспекту.
4. Відберіть інформацію, звернувши увагу і на зазначену курсивом, дійсно необхідну для реалізації визначеного плану-програми.
5. Здійсніть, опрацювуючи відібрану інформацію, її комплексну компресію, паралельно використовуючи для цього різноманітні *прийоми концентрації змісту і мовних засобів тексту*:
 - визначте і розмежуйте в обраний спосіб ту інформацію, яку передаватимете дослівними формулюваннями з тексту, й ту, що трансформуєте у скорочений варіант;
 - об'єднайте прості речення у складні;
 - коректно спростіть складні (довгі) конструкції;
 - вилучіть з речень дієприкметникові та дієприслівникові звороти;
 - вилучіть речення з надлишковою інформацією, а також побіжні висловлювання та міркування;
 - передайте інформацію (де це є можливим і доцільним) у вигляді таблиць, діаграм, схем, графіків тощо.

6. Логічно об'єднавши відібраний і трансформований матеріал (за допомогою різних засобів організації зв'язного тексту), запишіть його і переконайтесь, що підготували саме конспект.

Примітка. Доцільно скористатися загальноприйнятим скороченням записом слів.

7. Зазначте в конспекті основну, найважливішу та найціннішу інформацію, використовуючи такі прийоми, як підкреслювання (у т.ч. різними кольорами), позначки (окличні й питальні знаки) на берегах (полях) тощо.
8. Здійсніть самоконтроль, з'ясувавши:
- а) чи всю головну інформацію тексту-джерела відбито в конспекті;
 - б) чи є логічним за побудовою конспект;
 - в) чи абсолютно точно наведено цитати, цифрові і фактичні дані;
 - г) чи є нормативним за мовним оформленням текст (відсутні орфографічні, лексичні, граматичні та стилістичні помилки).
9. Відредагуйте за результатами здійсненого самоконтролю зміст, структуру та мовне оформлення одержаного конспекту.

Пам'ятайте! При конспектуванні доцільно використовувати до-
статні береги в зошиті для фіксації власної думки з приводу
прочитаного, певних позначок, подальших міркувань, запи-
тань, зауважень тощо.

Завдання 2.2.2. Складіть, зорозумівшись на алгоритмічний при-
пис (див. 2.2.1), стислі конспекти наведених власне наукових і
науково-навчальних текстів актуальної термінознавчої про-
блематики. З'ясуйте, які "кроки" процесу конспектування вам
найважче долати і чому, а що в першоджерелі суттєво допо-
магає вам у конспектуванні.

Українська наукова термінологія: стан та перспективи розвитку*

Сукупність спеціальних найменувань різних галузей науки, тех-
ніки та мистецтва, які вживаються у сфері професійного спілкування
та втілюють результати теоретико-пізнавальної діяльності людини,

становлять термінологію. *Сучасна термінологія як галузь науки*, виходячи з основних властивостей терміна (співвіднесеність із поняттям, точність, лаконічність, однозначність, експресивна нейтральність), поєднує в собі фрагменти логіки, предметних знань, лінгвістики, філософії, концептології, інформатики, семіотики та елементи символіки. *Термінологія (сукупність термінів) існує у 2-ох вимірах: як результат фіксації наукового пізнання (термінологічні словники) та як функціонування у контексті наукової та навчальної літератури і в комунікативному аспекті.*

Українська наукова мова сьогодення сягає глибини віків, що підтверджують як найстаріші зразки актової мови та правничої термінології дохристиянської Русі [14, 207], так і теоретичні дослідження окремих терміносистем. Охарактеризувати сучасний стан та перспективи розвитку наукової термінології не можна, не торкнувшись бодай короткої історії її становлення. Науковій термінології передував період стихійного термінотворення, коли в окремих мовах накопичувався достатній арсенал тематично об'єднаних слів для позначення системи спеціальних понять. Вихідною базою будь-якої галузевої термінології є поняття природної (загальноновживаної) мови та її лексичні одиниці.

Обслуговувати нову сферу науки, людської діяльності починають слова, які є назвами побутових понять, що виникли у процесі практичного пізнання світу і стали на даному етапі представниками наукового поняття [8, 47].

На початковому етапі становлення тієї чи іншої науки загальний стан і розвиток пізнання був таким, що вимагав порівняння певних понять з відповідними співіснуючими предметами навколишньої дійсності за аналогією як одного із зовнішніх стимулів термінологізації загальноновживаних слів [6, 110]. До речі, терміносистеми нових галузей знань і сьогодні при найменуванні понять послугуються принципом аналогії, зокрема в терміносфері автоматизованих систем: *архітектура, захист, надійність, поштова скринька* тощо.

На відміну від загальноновживаних слів, *терміни є продуктом вторинної номінації понять*, що пов'язане передусім із подвійним баченням світу: загальним і науковим. Наукове бачення може ґрунтуватися

* Див.: *Українська термінологія і сучасність: Зб. наукових праць.* — Вип. IV / Відп. ред. Л. О. Симоненко. — К.: КНЕУ, 2001. — С. 3–8.

на загальному, як на своєрідних знаннях нижчого порядку. Таким чином, мова науки нашаровується на природну вже тоді, коли система звичайного, загального розуміння світу склалася і знайшла своє відображення в природній мові. *Мова науки, використовуючи загально-вживані слова, наповнює їх особливим науковим змістом, закріплює у дефініціях.* Звідси вторинність спеціальної лексики, провідне місце в якій належить термінам [11, 228].

Історія формування української наукової мови — це постійне переборювання політичних перешкод і заборон. Свої потенційні можливості вона розкриває при найменших послабленнях екстралінгвальних факторів, які тримали її в лабетах бездержавності впродовж століть [7, 5].

Заборона української мови як засобу літературного спілкування затримувала її стильову диференціацію, а водночас і формування термінологічного фонду. Розвиток української мови (а відповідно й термінології) на власній етнічно-мовній основі найбільше гальмували недержавний статус рідної мови та її територіальна роз'єднаність. У формуванні української наукової термінології умовно можна виділити кілька періодів.

Перший період (друга половина — кінець XIX ст.) пов'язаний із журналом “Основа” та діяльністю Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ) в Галичині, іменами І. Верхратського, М. Драгоманова, В. Левицького, М. Грушевського, І. Пулюя, П. Куліша [7]. У цей час українська мова збагачувалася “новими термінами та висловами, відповідними до прогресу сучасної цивілізації” [2, 78].

Особливістю українського термінотворення кінця XIX—початку XX ст. було вироблення принципу орієнтації на народну мову з широким використанням термінів і терміноелементів грецького та латинського походження, а також терміноелементів, прийнятих у міжнародній практиці.

Другий період (початок XX ст. до 20-х років) ознаменувався утворенням Наукових товариств у Східній Україні: “Просвіта” (у Києві), ім. Квітки-Основ'яненка (у Харкові) та інших термінологічних комісій, завданням яких був збір та впорядкування народної термінології з різних галузей знань. У цей час медична секція Київського товариства розпочинає роботу над укладанням медичного словника. Для розбудови української ботанічної, сільськогосподарської та науково-технічної термінології чимало зробив гурток нату-

ралістів при Київському політехнічному інституті, на думку членів якого, “не знаючи термінології, не можна ні науку вперед посувати, ні передавати її здобутки народові” [15, 11].

Третій етап у формуванні української наукової мови припадає на 20-ті — початок 30-х років ХХ ст. — час відновлення української державності, розширення суспільних функцій української мови. Майже після двохсотлітньої перерви українська мова стала мовою законодавства, адміністрації, армії, всіх сфер суспільного й політичного життя країни. Це спонукало до цілеспрямованої термінологічної роботи, яка була логічним продовженням термінологічної праці когорти діячів науки, техніки, лінгвістів, письменників у попередні десятиліття. У 1921 році утворився Інститут української наукової мови (ІУНМ), перед ученими якого ставилося завдання спрямовувати процес розвитку української наукової мови. Для цього необхідно було виробити наукові засади творення як окремих термінологічних одиниць, так і формування цілих терміносистем, заповнити прогалини, що закономірно в них з’явилися: виробити принципи й методи побудови нової лексики на позначення понять науки, політики, державності тощо, ще не названих українською мовою. Така ситуація, на думку Ю. Шевельова, типова для всіх мов у період, коли вони поширюють сферу вживання та мають задовольнити найрізноманітніші вимоги суспільства [16, 97]. Теоретичні засади термінотворення було чітко сформульовано в “Інструкції до укладання словників”.

Терміни виникали шляхом переосмислення загальноживаних слів, творення нових, запозичення готових лексем з інших мов. Різним був підхід до термінотворення, нерідко вдавалися навіть до крайніх заходів (від пуристичних до максимальної орієнтації на запозичення). О. Курило зазначала: “Саме життя покаже, який принцип у термінології та науковій мові може перемогти, а певніше, що вони обидва матимуть однакову рацію виживання” [4, 1]. Творчу працю вчених перервано звинуваченням українських філологів у народничстві та націоналізмі. Впродовж 1933–1935 рр. було випущено 5 бюлетнів під гаслом “Проти націоналізму в термінології”, які вилучили значну частину прийнятих у 20-ті роки термінів із різних галузей знань. Після цього праця на термінологічній ниві майже припинилася [9, 8].

Четвертий етап (50–80-ті рр. ХХ ст.) ознаменувався поживанням термінологічної праці у зв’язку зі створенням у 1957 році

Президією Академії наук України Словникової комісії, основним завданням якої було вироблення принципів укладання термінологічних словників. Зусиллям великого загону українських учених різних галузей знань упродовж наступних років було видано серію як перекладних, так і тлумачно-довідкових та енциклопедичних словників.

Поряд із лексикографічною роботою значна увага приділялася лінгвістичному дослідженню окремих терміносистем (політекономічної — Т. І. Панько, біологічної — Л. О. Симоненко, ботанічної — М. М. Фещенко, А. Й. Капська, юридичної — О. Сербенська, математичної — А. Крейтор та ін.). У кінці 70-х — на початку 80-х рр. теоретичне термінознавство, яке як самостійна наука постає з досвіду практичної термінознавчої роботи, остаточно набуло статусу сформованої науки зі своїм поняттєвим апаратом та методологією.

П'ятий етап (кінець ХХ — поч. ХХІ ст.) є найпродуктивнішим у розбудові як української наукової мови, так і її термінології. Українська мова поширюється в соціальному просторі. Визначальною характеристикою стає законодавче закріплення за нею статусу державної й у зв'язку з цим розширення поля її суспільного функціонування [1, 33–34].

Із становленням України як суверенної держави проблема національної термінології набирає державного значення. Робота в галузі наукової термінології цього періоду якісно відрізняється від роботи, проведеної в першій половині століття, коли основна увага дослідників зосереджувалася на збиранні термінів шляхом запису з уст народу та літературних джерел, на основі яких співробітники ІУНМ намагалися створити національну термінологію, якої бракувало в Україні.

Терміносистема сучасної української мови є потужною лінгвістичною базою, на основі якої формуються, усталюються і функціонують усі сфери науково-професійної діяльності. Основним завданням сучасного термінознавства є практичний аспект — систематизація, упорядкування та стандартизація наявної наукової термінології шляхом вилучення з неї невиправданих слів-покручів, відродження окремих забутих або несправедливо “репресованих” термінів, створення галузевих словників, україномовних підручників, посібників, довідників, військових статутів, Кодексів, державних стандартів на терміни та визначення, вироблення різних законодавчих актів державною мовою.

Українська наукова мова, її термінологія визначаються, з одного боку, особливостями мовної ситуації в Україні, з другого — станом

і тенденціями розвитку літературної мови, складовою частиною якої вона є. Розхитування мовностилістичних та правописних норм на лексичному, словотворчому, фонетичному рівнях у літературній мові виявляється і в термінології. Пор., наприклад: *магнет*, *хемія* замість *магніт*, *хімія*; *сотня*, *рій*, *курінь*, *сотник* замість відповідних *рота*, *відділення*, *батальйон*, *капітан*.

Процес систематизації та стандартизації терміносистем учені різних шкіл і регіонів вбачають по-різному. Одні намагаються повністю відновити термінологію 20-х років, інші — надто захоплюються запозиченнями з європейських мов. У одному й другому постулаті є як позитивні, так і негативні моменти. Відомо, що штучна реставрація, нав'язування діалектних, застарілих термінів, власних уподобань ведуть до самоізоляції не лише наукової мови, а й самої науки, з одного боку, а з другого — надмірне захоплення іншомовними термінами призведе до втрати національної мовної самобутності.

Прихильники першого напрямку забувають про те, що більшість словників, виданих у 20-ті роки, були і залишилися проектами, а вміщені в них терміни (часом цілі синонімічні ряди на позначення того самого поняття) були елементами пошуку терміна, який би відбивав зміст позначуваного поняття. З часу видання зазначених словників пройшли десятиліття, впродовж яких розширювався зміст старих понять, виникали нові, що потребували найменувань. Ніхто не заперечує того, що у своїй роботі фахівці мають використовувати досвід учених “золотого” десятиріччя, зберегти, відновити кращі українські терміни та позбутися тих, що суперечать лексичним та словотвірним нормам української мови. Але це не значить, що наявну й усталену в мові термінологію варто замінювати вузькорегіональними термінами, як спостерігаємо у “Словнику фізичної лексики українсько-англійсько-німецько-російському” В. Козирського та В. Шендеровського [3], де відомі всім зі шкільної лави терміни: *діаметр*, *елемент*, *мастило*, *маятник*, *нівелір*, *паралель*, *снаряд*, *трубопровід* замінено відповідно словами: *поперечник*, *первень*, *шмаровидло*, *вагадло/хитун*, *шмига*, *рівнолежник*, *стрільно/гарматень*, *руровід/рурогін* та багато інших.

Усе частіше лунають заклики повернути до життя питомі національні спортивні терміни, оскільки українська спортивна термінологія надто зрусіфікована. Чи зрозуміють наші терміни на зразок *руханка* — *гімнастика*, *ситківка* — *теніс*, *кошівка* — *баскетбол*, *копаний м'яч* — *футбол*, *наколесництво* — *велосипедний спорт*, *карний*

мет — *штрафний удар*, *скічня* — *трамплін* та багато інших на міжнародних змаганнях. “Революцію” в медичній термінології намагаються провести й деякі медики, пропонуючи нам повернути застарілі, регіональні назви *заштрик* (*укол*); *порскавка*, *впорсник*, *штрикалка* (*шприц*); *синьожилка* (*вена*); *дишниця*, *дишковиця*, *дишкозапал* (*бронхіт*) [5], *ушкодівник*, *ушкодознавець* (*травматолог*) та ін.

Спостерігається прагнення відмежуватися від російської мови, тобто диференціювати слова, що звучать однаково в українській та російській мовах, замінити їх питомими українськими словами на зразок: *ансамбль* — *гурт*, *штопор* — *коркотяг*, *нுவориш* — *скоробогатько* та ін.

Розвиток знань у різних країнах відбувається нерівномірно. Ця нерівномірність позначається і на розвитку термінології окремо взятих мов. Практично жодна природна мова при творенні термінів не може обійтися своїми власними ресурсами, тому термінологія багатьох галузей знань різних мов послуговується лексичними та словотворчими засобами високорозвинутих літературних мов, що робить її склад надто строкатим, поєднуючи в собі національні та міжнародні елементи. У період середньовіччя це були переважно класичні мови — давньогрецька та латинська, остання дала моделі для творення термінів, здебільшого одноосновних, та серію високопродуктивних суфіксів і префіксів, що використовуються у термінології багатьох мов. З грецької мови запозичено модель творення складних термінів (комполітів). Таким чином, латинські й грецькі основи термінів уже в епоху середньовіччя становили єдиний греко-латинський фонд, який запозичався багатьма мовами [12, 129]. Пізніше джерелом запозичень стали німецька, французька та англійська мови.

Прямі запозичення, з одного боку, формують спільний лексичний фонд у не обов’язково споріднених мовах, що сприяє взаєморозумінню фахівців, які розмовляють різними мовами [1, 109], а з другого — надмірне захоплення чужими термінами ускладнює спілкування між членами суспільства. Зокрема немає потреби користуватися іншомовною лексикою, якщо в мові існують питомі слова на зразок *бартер* (*обмін*), *брокер* (*посередник*), *копірайт* (*авторське право*), *слоган* (*рекламне гасло*), *субсидія* (*допомога, підтримка*), *рамбурсувати* (*повертати борг*) тощо.

Причини запозичень різні: відсутність у мові ціліснооформленого, непроникного терміна-однослова на позначення єдиного,

нерозчленованого поняття (*демаркетинг* — ліквідація ажіотажного попиту, *девальвація* — зниження офіційного курсу національної валюти, аналогічно: *емісія*, *авізо* та ін.); лаконічність терміна, від якого легко утворюються похідні форми (*аудит* — *аудитор*, *аудиторство*, *аудиторський*, *аудиторська служба*, *Аудиторська палата України*), зміна концептуальних орієнтирів (етнічних, національно-специфічних на “європеїзовані” або “американізовані”), що викликає декореляцію протопонять “свій” — “чужий” (*воратар* — *голкіпер*; *поза грою* — *офсайд*).

Останнім часом помітно зростає тенденція до гібридизації терміна, поєднання національних та міжнародних компонентів (*виробничий маркетинг*, *тендерне ціноутворення*).

У систематизації, нормалізації та стандартизації існуючих терміносистем значна роль належить галузевим словникам. *За останнє десятиріччя минулого століття побачило світ близько 300-т термінографічних праць, переважно перекладних*, різних за обсягом та якістю опрацьованого матеріалу, серед них пальма першості належить медицині — 40 словників, 20 — з економіко-фінансової сфери. Заслужують на увагу: поліфункціональний академічний “Російсько-український словник наукової термінології” у трьох книгах: Суспільні науки (1994); Біологія. Хімія. Медицина (1996); Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос (1998), кілька видань “Російсько-українського та українсько-російського словника (сфера ділового спілкування)” В. М. Брицина, О. О. Тараненка, три видання “Фінансового словника” А. Г. Загороднього, Г. Л. Вознюка, Т. С. Смовженко, “Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник” у 2-х томах науковців Львівського медичного університету, п’ятимовний тлумачний словник з інформатики Р. Іваницького та Т. Кияка (1995), щойно виданий “Українсько-російсько-англійсько-німецький тлумачний та перекладний словник термінів ринкової економіки” за ред. Т. Р. Кияка (2001).

Уперше в Україні створюються власні державні стандарти на терміни та визначення, де рекомендовано загальноприйняті їх визначення, які стають основою для розроблення стандартів на технічні умови, продукцію, методи випробовувань тощо. Як науково-технічний документ, стандарт є комплексом норм, правил, вимог щодо об’єкта стандартизації та обов’язкових для використання в усіх видах нормативної документації, у довідковій та навчально-методичній літературі

[10, 16]. Незважаючи на те, що в мові ДСТУ на терміни та визначення спостерігається порушення лексичної загальнолітературної норми, неточне лексичне позначення наукових понять, уживання слів, не властивих українській мові на зразок *злучення, злучник, розлучник, повід* замість усталених відповідних *з'єднання, з'єднувач, роз'єднувач, привод* та багато інших, вони сприятимуть розбудові та нормалізації галузевих терміносистем та впровадження їх у життя. Аналогічну роль виконують і україномовні законодавчі акти та Кодекси.

Оскільки терміни через загальні поняття пов'язуються зі спеціальними сферами знань та діяльності, вони є об'єктами всіх наук, що вивчають ці сфери. Для розв'язання термінологічних проблем потрібні висококваліфіковані спеціалісти, які б поєднували професійні знання з лінгвістичними. Таких спеціалістів треба готувати у вищих навчальних закладах, увівши до навчальних програм спецкурси з основ термінології та фахової мови. Названі спецкурси читаються в багатьох країнах світу, навіть у країнах Африки та Азії [112, 286–288]. На жаль, наше Міністерство освіти і науки ігнорує світовий досвід. Засвоєнню студентами фахової мови сприяють словнички термінів, наведених у підручниках та навчально-методичних посібниках з фінансів, маркетингу, фінансів підприємств та ін., виданих у Київському національному економічному університеті.

Підсумовуючи вищесказане, можна констатувати той факт, що *Україна має розвинуту кодифіковану термінологію майже з усіх галузей знань, здатну забезпечити практичні потреби суспільства*. Робота щодо її розбудови та кодифікації проводиться в кількох аспектах: дослідження процесів становлення окремих терміносистем, встановлення часу їхньої появи та визначення шляхів формування, співвідношення в них національних та інтернаціональних компонентів; вироблення основних моделей творення нових термінів; перегляд та нормалізація наявних у мові термінів; створення галузевих словників; розроблення державних стандартів на терміни та визначення, які б охопили всі сфери науково-технічної діяльності.

Незважаючи на величезну роботу, проведenu термінологами та фахівцями різних галузей знань, нерозв'язаною залишається ще низка як лінгвістичних проблем, пов'язаних із ототожненням або диференціацією понять, виробленням методологічних засад щодо уніфікації української наукової термінології та збагаченням її за рахунок власних мовних одиниць, так і екстралінгвістичних — забезпе-

чення повнокровного функціонування мови в державі, викладання у ВНЗ усіх предметів державною мовою, уведення в навчальні програми спецкурсів з основ термінології та фахової мови, видання україномовних підручників, тлумачних галузевих словників, створення навчальних посібників із загального термінознавства та терміносистем окремих галузей знань. Для здійснення окреслених проблем потрібне об'єднання зусиль учених різних сфер наукових знань, особливо мовознавців, що працюють над проблемами термінології, для створення єдиної термінологічної школи. (*Л. Симоненко*)

Література

1. *Д'яков А. С., Кияк Т. Г., Куделько З. Б.* Основи термінотворення: Семантичні та соціальні аспекти. — К., 2000.
2. *Драгоманов М.* Листи на Наддніпрянську Україну. — К., 1919.
3. *Козирський В., Шендеровський В.* Словник фізичної лексики українсько-англійсько-німецько-російський. — К., 1996.
4. *Курило О.* Словник хімічної термінології. — К., 1929.
5. *Нечай С.* Російсько-український медичний словник з іншомовними назвами. — К., 2000.
6. *Панько Т. І.* Від терміна до системи. — Львів, 1979.
7. *Панько Т. І.* Теоретичні засади українського термінотворення // Науково-технічне слово: Бюлетень видавничо-термінологічної комісії Львівського політехнічного інституту. — 1992. — № 1.
8. *Симоненко Л. О.* Формування української біологічної термінології. — К., 1991.
9. *Симоненко Л. О.* Роль Національної академії наук у розбудові української наукової термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. — К., 1998.
10. *Симоненко Л., Хойнацький М.* Мовні проблеми державних стандартів на терміни та визначення // Вісник книжкової палати. — К., 2000. — № 1.
11. *Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В.* Общая терминология. Вопросы теории. — М., 1989.
12. *Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В.* Общая терминология. Терминологическая деятельность. — М., 1993.
13. *Тараненко О. О.* Українська мова в сучасній Україні // Культура слова. — К., 2000. — Вип. 53–54.
14. *Франко І.* Літературна мова і діалекти // Твори: У 50-ти т. — К., 1982. — Т. 37.
15. *Холодний Г.* До історії організації термінологічної справи на Україні // Вісник Інституту української наукової мови. — К., 1928. — Число 1.
16. *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині XX ст.: стан і статус. — Торонто, 1987.

Роль греко-латинських запозичень у формуванні української економічної термінології*

Загальновідомо, що запозичення іншомовних слів є загальною рисою розвитку мови. У галузі термінології інтернаціоналізація словникового складу мови особливо помітна, бо *сама наука дедалі більше інтернаціоналізується*, і цей процес відбувається невинно: кожна наука постійно вдосконалює свою термінологію в міру розвитку й поглиблення наукових знань.

У системі сучасної української економічної термінології, що склалася на ґрунті широкого та всебічного використання всіх ресурсів загальнонаціональної мови, інтернаціональні терміни є її органічною частиною. Зафіксувати досягнення людської цивілізації, проаналізувати і узагальнити господарські явища та досягнення через появу нових понять допомагає досконала наукова термінологія, яка виходить за національні рамки. За традицією, *інтернаціоналізмами називаємо лексичні одиниці, що становлять фонеморфологічні варіанти слів або морфем, які поширюються із спільного джерела в неспоріднені мови й мають у цих мовах ідентичну або схожу семантику та графіку*. З цього приводу цілком слушно зазначає В. В. Акуленко: *“Створення міжмовних аналогів із подібною семантикою і мотивуванням (семантичним, морфологічним, а для сталих словосполучень семантично-граматичним) фактично є шляхом напівприхованої інтернаціоналізації лексики і термінології мов”*².

Аналіз інтернаціоналізмів у сучасній українській економічній термінології показав, що найчисленнішою групою термінів, що створювалися на основі запозичень з класичних мов — давньогрецької і латинської чи створені за допомогою грецько-латинських елементів і майже на 30–40 відсотків базуються на цих мовах.

Серед економічних термінів фіксуємо такі грецькі запозичення: **автаркія, іпотека, криза, економія, агрономія, монополія, олігополія, моносонія, хартія, поліполія, тезаврування**. Латинських запозичень на позначення економічних понять в українській мові значно більше, ніж грецьких, незважаючи на те, що проникли вони

* Див.: Українська термінологія і сучасність: Збірник наукових праць / НАН України, Інститут української мови, Комітет наукової термінології. — К., 1998. — С. 86–91.

² Акуленко В. В. Науково-технічний прогрес і мова// Тези доп. респ. наук. конф. — К., 1978. — С. 5.

у словниковий склад значно пізніше. “Словник іншомовних слів” фіксує понад 300 термінів латинського походження на позначення соціально-економічних понять, зокрема: **акція, актив, абсентеїзм, аукціон, бонус, віндикація, дебет, девальвація, декларація, дефіцит, дивіденд, дотація, інфляція, комерція, квота, конверсія, конкуренція, кооперація, компенсація, локо, латифундія, ліцензія, монетаризм, новація, номінал, негоція, облігація, оренда, пасив, посесія, продукція, пролонгація, реверс, ревізія, реінвестиції, рекламація, ремісія, санація, сервітут, суборенда, субституція, трансакція, фабрика́т, фідucia, фі́ск, флуктуа́ція, цесія** та ін.

На сьогодні важливо визначити роль цих запозичень у формуванні української економічної термінології, простежити початкові етапи входження їх до питомого словникового складу. Взаємодія грецької та української мов не припиняються упродовж віків, особливо після прийняття християнства, в епоху Київської Русі, коли вплив грецької мови відбувався як усно, так і через писемність, а з XVI ст. (із збільшенням в Україні мережі навчальних закладів, де вивчалася грецька мова) з’являється багато наукових понять, наукових термінів. Запозичення передавались уже не через грецькі писемні джерела, а найчастіше через латинську мову, з якої засвоювалися терміни грецького походження.

Проникнення латинських слів до української мови інтенсивно розпочинається з виділенням її в самостійну мову української народності (XIV–XV ст.). Поява термінів-латинізмів в українських писемних пам’ятках проходила двома шляхами. Один був пов’язаний з тим, що латинська мова стала в той час мовою науки й важливим навчальним предметом у братських школах та Києво-Могилянській академії, виконуючи роль посередника у запозиченні. Латиною були перекладені праці давньогрецьких філософів Ксенофонта, Платона, де зустрічаються міркування з економічних питань, зокрема в трактаті Арістотеля “Економіка”, описано організацію багатства в маєтку рабовласника. Латиною писали свої твори такі визначні діячі, як С. Яворський, Ф. Прокопович, а пізніше Г. Сковорода. Оскільки наука про народне господарство була невіддільна від філософії, то вже в працях Г. С. Сковороди ми зустрічаємо термін “**економія**”: “...узнал, що ми в економік крощечнаго мира нашого”³. Крім того, латинські терміни найширше були представлені в актових книгах української

³ Сковорода Г. С. Повне зібрання творів. — Т. 1. — С. 433.

мови, і потрапили вони в українські ділові документи через посередництво чеської та польської мов. Про це свідчать “Волинські грамоти” XVI ст., де зустрічаються латинські терміни на позначення майново-правових понять. Так, поняття “духовний заповіт” передавалося терміном **testamenta**; “застава” — **obligatio**; “посаг” — **dotallitium**; “спадщина” — **divisio**; “збір податків” — **exactio**; “дарчі записи” — **donatio** та ін.; “Словарь древнего актового языка северо-западного края и царства польского” М. Горбачевського (Вільно, 1874), а також “Малороссийско-червонорусский словарь живого й актового языка” Ф. Пискунова (К., 1882). Фіксує їх і “Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.”, наприклад: **ревізія**, лат. *revisio* “перегляд”; **контрактъ**, лат. *contractum*; **концесія**, лат. *concessio* “дозвіл, уступка” та ін.

Доба раннього капіталізму була й добою народження сучасних наук, зокрема політекономії, яка відчувала гостру потребу в науковій термінології. Особливо українській науковій мові бракувало абстрактної лексики, здатної обслуговувати різні сфери суспільного життя. На думку О. Г. Муромцевої, з 60-х років XIX ст. по перше десятиріччя XX ст. включно в українську літературну мову ввійшло понад 1000 лексем інтернаціонального походження для вираження понять суспільної, ідеологічної, економічної, філософської сфер. Найбільш повне уявлення про обсяг запозиченої лексики дають “Словарик (Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів” В. Долманицького (Київ, 1906) та “Словар чужих слів” З. Кузелі і М. Чайковського (Чернівці, 1910), де зафіксовано близько 200 тогочасних економічних термінів. Базові терміни-інтернаціоналізми, що стосувалися економіки, відображені також у працях І. Франка, М. Драгоманова, С. Подолинського, М. Грушевського, Лесі Українки, наприклад: **економіка**, **економічний**, **індемпнізація**, **криза** (у фонетичних варіантах **кризис**, **крізіс**), **конфіскація** (конфіска́та), **монополія** (монополь), **експропріація**, **латифундія**, **локація** та ін.

Разом з тим у цей же час відбуваються бурхливі дискусії щодо чистоти української літературної мови, в яких дуже гостро ставилось питання про вживання іншомовних слів. Пуристи-реформатори прагнули очистити українську термінологію від інтернаціоналізмів, замінивши їх питомими еквівалентами: **криза** — перелом; **дивіденд** — подільний бариш; **дебет** — довг, винне; **дамно** — збиток; **гарантія** — забезпечка; **конкуренція** — навперегінка; **кредит** — позичання; **функції** — відправи та ін. Частина іншомовних слів подавалася в народній

трансформації: **контрахти** замість **контракти**, **дзбанок (банк)**, **рандарство (орендарство)** та ін.

І. Франко виступив з гострою критикою пуристів, дотримуючись принципу поміркованого поєднання національних та інтернаціональних елементів. І. Франко заперечував як невмотивоване запозичення іншомовних номенів, так і діаметрально протилежне явище вузьконаціонального пуризму, вважаючи, що для всіх термінів (як власне українських, так і запозичених) необхідним є "...приноровлення їх до духу і звукових правил рідної мови"⁴, тобто її фонетичним, дериватологічним, морфологічним, синтаксичним, орфографічним і стилістичним нормам.

Ці міркування стосуються і української економічної термінології, яка, формуючись на національній основі, постійно поповнюється й іншомовними запозиченнями, що органічно ввійшли до її складу. Зокрема:

1. У системі економічної термінології спостерігаємо випадки паралельного вживання термінів-інтернаціоналізмів та суто українських термінів: **економіка** — **господарство**, **акумуляція** — **нагромадження**, **індустрія** — **промисловість**, **аукціон** — **торги**, **експлуатація** — **визискування**, **репродукція** — **відтворення**.
2. Українські відповідники, що мають латинську основу без флексії: **бонус**, **інвентар**, **номінал**, **актив**, **абсекиєзм**, **дефіцит**, **дивіденд** і т. п.
3. Грецькі та латинські терміни, що мають українізовану граматичну форму: **економіка**, **іпотека**, **емісія**, **індексація**, **контрибуція**, **оренда**, **квота** і т. п.
4. Чимало термінів латинського походження потрапило до української економічної термінології через німецьку, французьку, італійську, англійську мови, наприклад: **капітал** (нім. *Kapital*, лат. *capitalis*); **інвестиція** (нім. *Investition*, від лат. *investio*); **акциз** (франц. *accise*, від лат. *accisia*); **акредитив** (франц. *accreditif*, лат. *accrediter*); **валюта** (італ. *valuta*, лат. *valete*); **експорт** (англ. *export*, лат. *exportare*); **імпорт** (англ. *import*, лат. *importare*); **каса** (італ. *cassa*, лат. *capsa*).
5. Наявність термінологічних одиниць змішаного типу: **мікроекономіка**, **макроекономіка**, **суборенда**, **квазігроші** та ін.

⁴ Франко І. Я. Повне зібрання творів. — Т. 29. — С. 72.

Основну масу термінів цього розряду становлять терміни-слово-сполучення, що з'явилися в українській економічній термінології переважно на сучасному етапі і свідчать про усталеність в українській мові цих лексичних одиниць: **економічна експансія, економіка виробничої сфери, емісійний прибуток, курс облігацій, золоті аукціони, інвестиційні цінні папери, нуліфікація грошей** та ін.

Проаналізовані терміни-інтернаціоналізми свідчать про те, що в українській мові вони добре адаптувалися відповідно до її фонетичних та граматичних законів, що наявність іншомовних слів збагачує мову, оскільки *“інтернаціональне не протистойть національному, а втілюється в ньому”*⁵. Можна стверджувати: сила мови полягає в тому, що вона, запозичуючи чуже слово, адаптує і використовує як власне, автохтонне, пристосовуючи до своїх парадигм⁶.

Отже, запозичення з давньогрецької та латинської мов за кілька століть свого функціонування в економічній термінології відіграли лише позитивну роль у формуванні її словникового складу, міцно утвердилися в українській мові і становлять її невід'ємну частину.

Завдяки інтернаціоналізації національної термінології мова виходить на міжнародну арену, дає можливість народові глибше оволодіти кращими зразками світової культури. (*Г. Пастернак*)

Загальна теорія держави і права як суспільна наука

Наука є однією з форм суспільної свідомості, яка включає в себе різні погляди, ідеї, теорії людей і суспільства, в тому числі економічні, політичні, філософські, правові, релігійні, моральні й інші. Всі вони в кінцевому результаті визначаються суспільним буттям, умовами і потребами матеріального й духовного розвитку суспільства.

В нових соціальних умовах *наука* — це не тільки форма суспільної свідомості, вона стає безпосередньою виробничою силою, оскільки будь-яка діяльність людини прямо або опосередковано пов'язана з застосуванням науково-технічних досягнень, певних знань, у тому числі гуманітарних. Якщо взяти економічні науки, то в останні роки ми побачили недостатній їх розвиток в попередніх десятиліттях.

⁵ Акуленко В. В. Интернациональные элементы в лексике и терминологии. — Харьков, 1980. — С. 42.

⁶ Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV — першої половини XVII ст. — К., 1991. — С. 51–52.

Це негативно впливає як на розвиток нашої економіки, так і на весь соціальний розвиток. Законодавство України, в свою чергу, має відображати закономірності економічного й політичного розвитку суспільства. Законодавство може стимулювати економічний і духовний розвиток суспільства, якщо воно науково обґрунтоване. Якщо ні, то закони можуть гальмувати такий розвиток, а іноді і нейтрально ставитись до такого розвитку. Наука — це система достовірних знань про об'єктивні закони розвитку природи і суспільства, набуті в ході його історичного розвитку. Завданням науки є надання правильного пояснення явищам природи і суспільства. Прогрес науки полягає у все повнішому і глибшому відображенні реальної дійсності.

Усю сукупність наук можна поділити на дві великі групи: природничі і суспільні. Таке протиставлення певною мірою умовне тому, що суспільство, цивілізація, як і окрема людина, — це також частина природи, яка виділилась із рослинного і тваринного світу й підпорядковує всю природу своїм потребам.

Іноді суспільні науки називають гуманітарними (з лат. — людство). Серед суспільних наук виділяють філософію, соціологію, політологію, політекономію, історію, юриспруденцію, або правознавство тощо. Наука, об'єктом дослідження якої є держава і право, називається правовою, або юридичною наукою.

Теорія держави і права, будучи юридичною наукою, в той же час є певною частиною політичної науки. Теорія держави і права також є складною суспільною наукою, порівняно з соціологією (з латинської — вчення про суспільство). Соціологія, або історичний матеріалізм, також вивчає державу і право, але в загальному вигляді. Разом із тим між теорією держави і права та соціологією існує тісний взаємозв'язок. Соціологія дає теорії загальний метод пізнання держави і права, а теорія держави і права дає конкретний матеріал для широких філософських та соціологічних узагальнень, необхідних для розкриття найбільш загальних закономірностей розвитку суспільства. У зв'язку з великою дезінтеграцією цих та інших наук ми маємо тут небагато успіхів, оскільки юристи недостатньо послуговувалися набутками філософської думки, а філософи минулих десятиліть (на відміну від Канта і Гегеля) майже не знали юриспруденції. Крім того, політики держави і суспільства дуже мало прислухалися до висновків представників науки.

Загальна теорія держави і права виникла як посередник між галузями юридичних наук і соціологією. Вона узагальнює досягнення

галузевих юридичних наук, разом із тим дає їм базові поняття — такі, як “державна”, “право”, “законність”, “правопорушення” тощо.

Загальна теорія держави і права є наукою суспільною (гуманітарною), прикладною (стосовно соціології), політичною, а також юридичною, або правовою. Теорія держави і права є й методологічною наукою стосовно галузевих юридичних наук.

Уся сукупність наук про державу і право становить *правознавство*, або юриспруденцію. Ці науки можна класифікувати на 7 груп:

1) філософія права, правова соціологія, правова (юридична) психологія; 2) теорія держави і права; 3) історія держави і права; 4) галузеві юридичні науки; 5) міжгалузеві юридичні науки (прокурорський нагляд, житлове право тощо); 6) науки, які вивчають міжнародні право і державу; 7) спеціальні прикладні науки (судова медицина, психіатрія).

Принципи права

У теорії права є два терміни — “*принципи права*” і “*правові принципи*”. Вони відрізняються один від одного тим, що правові принципи виникають, як правило, задовго до виникнення системи права та законодавства. Правові принципи, що закріплені в системі права й законодавства, переходять у принципи права.

Правові принципи — це головні ідеї, які виражають основні вимоги до системи права тієї чи іншої держави. Правові принципи — це перш за все категорії суспільної правосвідомості, і вони далеко не завжди відбиті в системі права й у правових нормах. Іноді правовими принципами називають головні засади, основи, начала, на підставі яких будується система права. По суті без них неможливо свідомо створити нову систему права. Ігнорування їх у процесі правотворчості може призвести до протиріч у системі права, що буде негативно впливати на реалізацію права.

Правових принципів і принципів права надзвичайно багато. Найбільш повну класифікацію принципів права дав Л. С. Явіч. Існує ціла ієрархія принципів права, в якій простежується певна система і субординація. Правові принципи і принципи права постійно перебувають у діалектичному розвитку й формуванні. Наприклад, принципи правової держави виникли задовго до її побудови й лише в процесі створення нового законодавства України знайшли своє відображення.

Усі принципи права можна поділити на загальносоціальні та спеціально-юридичні. До перших відносяться економічні, політичні, соціальні, ідеологічні, етичні, або моральні. Існують основні принципи права, які мають загальний характер і конкретизуються в принципах кожної галузі права й законодавства. Крім того спеціально-юридичні принципи поділяються на галузеві й міжгалузеві. Окремо виділяють принципи правотворчі, правосуддя, правосвідомості, що тісно пов'язані з основними принципами права й підлягають самостійному аналізу.

Нині ми відмовляємося від загальносоціальних принципів, характерних для авторитарної системи держави і права: від класового підходу до права, від пріоритету й верховенства держави над особою, від верховенства класових цінностей над загальнолюдськими, від верховенства держави над громадянським суспільством. І, навпаки, переходимо до нових принципів: пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими, верховенства громадянського суспільства над державою, верховенства правових законів над політичною й фізичною силою держави; різноманітність і рівноправність різних форм власності; свободи підприємницької діяльності, пріоритету прав і свобод людини над правами держави, а ще точніше — паритету прав та обов'язків держави й особи.

Загальна теорія права вивчає *основні (головні) принципи права*. До них можна віднести: повновладдя народу; принципи розподілу влади на законодавчу, виконавчу й судову; відповідальність держави перед людиною і суспільством, і навпаки — людини перед державою; верховенство права і Конституції над усіма законами й підзаконними нормативними актами; принцип законності; принцип демократизму; принцип справедливості; принцип гуманізму; здійснення громадянами своїх прав за принципом “дозволено все, що не заборонено законом”, а державою — за принципом “дозволено лише те, що визначено законом”.

Серед основних принципів права виділяють правові презумпції й аксіоми. *Правові аксіоми* — це такі ідеї, положення, які сприймаються без доведення. *Правові презумпції* — це такі ідеї, що припускають їх істинність без доведення, іншими словами, — це припущення. Аксіоми і презумпції дуже важко розрізнити. З-поміж них можна виділити такі:

- право існує у трьох формах: нормативні акти, правовідносини і правосвідомість;

- будь-яка діяльність, що не заборонена законом, є дозволеною;
- закон зворотної сили не має, якщо інше не встановлене законом;
- закон, який встановлює чи посилює кримінальну відповідальність, зворотної сили не має;
- незнання закону не звільняє від юридичної відповідальності;
- презумпція невинності: ніхто не може бути визнаним винним у скоєнні злочину, а також притягнутий до кримінальної відповідальності інакше, як за вироком суду;
- ніхто не зобов'язаний сам себе звинувачувати;
- тягар, обов'язок доведення по кримінальних справах лежить на державі, а по цивільних справах — на позивачеві;
- ніхто не може бути суддею у своїй справі;
- не може бути два покарання за одне й те ж правопорушення;
- закон хоч і суворий, проте закон;
- немає прав без обов'язків, як і обов'язків без прав;
- як ми ставимося до природи, так і вона до нас;
- хай буде вислухана й інша сторона при здійсненні правосуддя.

Знання основних і галузевих принципів права, аксіом і презумпцій дозволяє юристам та всім громадянам краще орієнтуватись у чинному законодавстві й вирішувати справи, надто ж коли потрібно застосовувати аналогію права (В. Котюк).

Завдання 2.2.3. *Порівняйте, аналізуючи, підготовлені конспекти одного й того ж тексту першоджерела, наведеного у завданні 2.2.2., і визначте, аргументуючи, найоптимальніші з них.*

Завдання 2.2.4. *Складіть, зорозуміючи, не спираючись на алгоритмічний припис, конспекти українськомовних наукових текстів актуальної для вас фахової тематики. Здійсніть самоконтроль виконаної роботи та відповідне редагування, керуючись алгоритмічним приписом до конспектування (див. 2.2.1.).*

Завдання 2.2.5. *Підготуйте, зорозуміючи, не спираючись на алгоритмічний припис, лаконічний конспект наведеної наукової статті актуальної проблематики. Проілюструйте запропоновану у статті класифікацію терміноодиниць прикладами з обраного вами фаху або опановуваної навчальної дисципліни.*

Системно-структурна організація термінологічного ярусу мови права

Контекстом нової світоглядної основи філософії права та специфічної природи ключової тріади *право-закон-мова* актуалізовано лінгвістичну проблематику в юридичній науці. У наукових роботах останніх років правниками запропоновано нові ідеї: “світ права — це слово” [1, с. 17], “пізнання права — прочитування, інтерпретація тексту закону” [2, с. 4], “право створено мовою, мова є початок буття і розвитку права” [2, с. 5]. Нові концепції загального мовознавства й герменевтики, зокрема ідеї теорії тексту у постструктуралістському сенсі, імпульсують нові можливості у розумінні права [3]. Науковці розробляють теоретичні засади і визначають найактуальніші завдання юридичної лінгвістики як нової наукової сфери та навчальної інтегративної дисципліни [4]–[8].

Відтак, мова права, детермінована за всіх епох цивілізації та державності роллю, динамічністю й еволюційністю правової *доктрини* (під доктриною в юриспруденції розуміється наука (*теорія, концепція чи ідея*), яка в усіх без винятку випадках впроваджується в правотворчий і праворегулювальний процеси [9]), посилено студіюється саме останніми десятиліттями у вітчизняній та зарубіжній різножанровій (монографії, навчальні посібники, дисертації, статті, тези доповідей) науковій літературі. Концепцією мови як способу існування та соціального визнання права окреслюється вельми відповідальна функція лінгвістики — бути *граматикою права*, що виводить її з числа лише допоміжних для юриспруденції наук. Цим пояснюється і той факт, що у витоків, зокрема, вітчизняної наукової сфери, предметом якої було обрано мову права, стояли фахівці не з філологічною, а з юридичною освітою, чиїми ідеями й було імпульсовано лінгвістичні студіювання унікальної та функціонально автономної мови спеціального призначення. Таким чином, багатопараметральний феномен *мова права* закономірно досліджується у різних ракурсах як переважно юристами в межах актуальних проблем і розділів теорії держави і права та галузевих юридичних наук (С. Алексєєв, В. Бабаєв, В. Баранов, Ж.-Л. Бержель, Р. Бержерон, П. Біленчук, Н. Власенко, М. Голєв, С. Головатий, Т. Губаєва, Д. Керимов, М. Коржанський, С. Кравченко, М. Леоненко, Т. Литвин, В. Малков, О. Малько, В. Навроцький, О. Олександров, О. Онуфрієнко, О. Піголкін, П. Рабинович, О. Скакун, Ю. Тихомиров, І. Усенко, Н. Хабібуліна, Р. Циппеліус, А. Шепелев та ін.), так і

сучасними лінгвістами на матеріалі розвинених національних мов індо-європейської мовної родини (Н. Артикуца, О. Бакланова, Т. Баляхіна, Д. Баранник, М. Брицин, Л. Буянова, О. Доценко, А. Загнітко, Ю. Зайцев, Н. Івакіна, С. Меркель, Е. Неженець, Г. Онуфрієнко, Ю. Прадід, О. Прилуцька, О. Сербенська, Н. Таран, О. Юрчук та ін.). Проблеми права й лінгвістики повністю присвячено тематику двох міжнародних науково-практичних конференцій у Кримському юридичному інституті НУВС України (м. Сімферополь), ініційованих професором Ю. Ф. Прадідом у 2003 та 2004 роках.

Матеріалами різномасштабних наукових розвідок та результатами здійснених у різні роки і правниками, і лінгвістами багатопланових тематичних досліджень переконливо доводиться, що проблема мови права не тільки не втрачає з плином часу своєї актуальності і значущості, але й набуває нових масштабів і нового теоретичного та практичного бачення й нюансування як для правознавства, правотворчої, правозастосовної і правоохоронної діяльності, так і для мовознавства в цілому та, зокрема, стилістики, герменевтики, теорії дискурсу, текстології, термінознавства, теорії мовних комунікацій, риторики, термінографії тощо.

Очевидність яскравої специфічності, унікальності та функціональної автономності мови права є доведеною й переконливою, що і дає підстави кваліфікувати її як самостійний (окремий) функціональний стиль/підстиль загальнолітературної мови. При цьому спільною специфічною ознакою, наскрізним поняттєвим стрижнем усіх структурних складових мови права є її термінованість, чим забезпечується і її функціонування в письмовій та усній формах, і її еволюція у відповідь на розвиток держави та права, і її динамічність в умовах правової реформи та процесу інтегрування науково-освітньої системи у європейський простір, і вдосконалення її на всіх взаємопов'язаних рівнях системної організації.

У наукових роботах попередніх років нами досліджено коло актуальних проблем юридичної термінології та термінографії у площині пріоритетних напрямів і модернізації сучасної лінгводидактики, що результувало у низку навчальних програм нових дисциплін і спецкурсів для курсантів, магістрантів, ад'юнктів, навчальних перекладних термінологічних словників, фахово-прикладних посібників інноваційного типу (зокрема, у комплексних, тестових завданнях) і креативної спрямованості та ін. Здійснене автором у синхронному й

діахронному вимірах теоретичне студіювання юридичної термінології української мови в різних актуалізованих екстра- та інтралінгвальними чинниками аспектах представлено у циклі статей фахових періодичних вітчизняних та зарубіжних видань (наприклад: [10]–[15]), а також апробовано на багатьох міжнародних наукових конференціях. Мета цієї статті — здійснити у системно-структурному ракурсі дослідження термінологічного ярусу мови права.

Термінологічний ярус мови права, вищий ступінь організації якого являє собою відкриту, незамкнену, різнорівневу, ієрархічну, динамічну і так звану *природно-штучну* (природним є матеріал терміносистеми, а штучними — способи його організації [16, с. 97–98]) систему, формується різними за структурою, *архітектонікою* (“основний принцип побудови, зв’язку і взаємозумовленість елементів цілого” [17, с. 58]) та складом номінативними одиницями: 1) *гомогенними*, тобто ціліснооформленими: а) простими (однокореневими) словами (*алібі, беззаконня, власність, договір, заповіт, імпічмент, консул, ліцензування, майно, опікун, позивач, помилування, право, реституція, свідок, уряд*); б) складними (дво- та багатокореневими) словами (*векселедавець, законодавство, законопроект, злочин, правовідношення, правозастосування, правозахисник, правонаступництво, самоврядування, самогубство, судоустрій*); 2) *гетерогенними*, тобто неціліснооформленими номінантами: а) складеними термінами, яким притаманна стійкість та відтворюваність, бо один із компонентів, як правило, не є термінологічно самодостатнім (*головний свідок, необмежені права, повітряне право, право голосу, сумарне провадження*); б) терміносполуками, у яких кожний компонент має власну дефініцію як термін (*апеляційна скарга, законна презумпція, імунітет свідка, мотив злочину, право законодавчої ініціативи, суд присяжних, судова експертиза, судовий прецедент*). З урахуванням цього вважаємо за доцільне користуватись єдиним найменуванням *термінологічний знак* (ТЗ), або *термінознак*, для позначення формально, змістово та функціонально цілісних номінативних одиниць (і слів, і сполук) однієї терміносистеми [18, с. 4–5].

Органічною частиною систем сучасних слов’янських (зокрема української, російської, білоруської, польської) юридичних термінологій, що склалися на ґрунті широкого й всебічного використання всіх насамперед внутрішніх і доцільних зовнішніх ресурсів відповідних загальнонаціональних мов, є *гібриди* (*loan-blends*), тобто “схрещені”

слова (від лат. *hibrida* — помісь [17, с. 129]), — такі похідні ТЗ, елементи (морфеми) та /або компоненти (слова) яких різномовного походження: питомі та переважно запозичені з класичних мов. Наприклад, гібридними є гомогенні термінологічні деривати *санкціонування* (афікси — питомі, корінь — від лат. *sanctio*), *правосуб'єктність* (корінь *прав-* та афікси є питомими, корінь *суб'єкт* — від лат. *subjectum*) та гетерогенні термінологічні деривати *право регресу*, *судова юрисдикція* (питомий компонент + іншомовний (лат.) компонент) тощо.

В українській термінології мови права найцікавішу та найперспективнішу, за нашими спостереженнями, підгрупу утворюють ТЗ із власномовними (відповідно українськими) і чужомовними (неслов'янськими) терміноелементами й термінокомпонентами як з мертвих (давньогрецької, латинської), так і різних живих (переважно європейських) мов. Наприклад, термінознаки *законопроект*, *інкримінування*, *правосуб'єктність*, *субординація норм права*, *суб'єкт злочину*, *судовий імунітет* містять терміноелементи (корінь у гомогенних ТЗ) та термінокомпоненти (слово у гетерогенних ТЗ) латинського походження.

У мові права ТЗ і гомогенної, і гетерогенної архітектоніки, і питомі, й іншомовні, і питомі гібридної природи *підлягають класифікації в сенсі термінознавчого підходу* (для порівняння див.: [16, с. 73–105]) на *шість груп*, між якими виникають рухомі границі, чим уможливується взаємоперехід термінологічних одиниць з однієї в іншу групу і доводиться відтак динамічність, гнучкість та еволюційність системних зв'язків у складній терміносистемі юридичної галузі знань. Розглянемо ці групи.

1. *Терміни-домінанти (основні ТЗ)*, що складають ядро (умовно обмежене центральне коло) правничої термінології, сформоване стрижневими поняттями загальної теорії та історії держави і права як основи юридичної науки. Це переважно гомогенні за структурою, непохідні і похідні питомі (*державна, закон, законодавство, право, суд*), а також запозичені терміноодиниці (наприклад, *адвокат* (лат.), *арбітраж* (франц.), *кодекс* (лат.), *конституція* (лат.), *прокурор* (франц. ← лат.), *юрисдикція* (лат.)).

2. *Похідні ТЗ різної структури*, якими номінуються поняття, що співставляються з основними. Серед них широке коло утворюють різномодельні похідні гомогенної структури як питомі (наприклад, *прости* (однокореневі): *законність, підсудний, правник, присуд, судимість*;

складні (композити): *державознавство, державотворення, законодавець, законодавство, правозахисник, правопорушення, правосуддя, правотворення, судоустрій, судочинство*), так і питомі гібридної природи (наприклад, однокореневі: *адвокатування, антидержавний, антиправовий, конституційність, неконституційність, передпарламент*; складні: *законопроект, квазідоговір, правосуб'єктність, судово-експертний*). Носієм ознаки похідності поняття та його ономасіологічною ознакою у простих ТЗ виступає афікс/-и (префікс, суфікс, флексія), модифікуючи і конкретизуючи семантику кореня як структурно-семантичного центру терміноодиниці та унаочнюючи категоріально-класифікуюче значення, а у складних дериватах — найчастіше залежний компонент та/або афікс/-и.

Велика підгрупа формується різномодельними (“прикметник (дієприкметник) + іменник”, “іменник + іменник”, “прикметник + прикметник + іменник” тощо) дериватами гетерогенної структури за рахунок актуалізації мовною одиницею її семантичних властивостей. Вони творяться або з власномовних компонентів (наприклад, *право* → *виборче право, звичаєве право, земельне право, зобов'язальне право, міжнародне право, право власності, право на позов, право природне, право сімейне, право трудове*), або з питомого/-их та запозиченого/-их компонентів, набуваючи таким чином гібридної природи (наприклад, *конституція* → *конституція України, народна конституція, тимчасова конституція, чинна конституція; право* → *право апеляцій, право регресу*). Інколи похідні ТЗ являють собою результат поєднання (переважно двох) іншомовних термінів: наприклад, *акт парламенту, депутат парламенту, проект конституції*.

3. *Базові ТЗ*, тобто ті, що *позначають* в юридичній термінології *поняття базових правничих наук*, якими є напрями всіх галузей права (конституційне, міжнародне, адміністративне, кримінальне, кримінально-процесуальне, цивільне, цивільне процесуальне, фінансове та комерційне, сімейне, екологічне тощо). Ця група ТЗ представлена теж гомогенними одиницями, зокрема власномовними (наприклад, *безпека, вирок, громадянство, дарування, договір, доказ, допит, злочин, обвинувачений, підсудність, позов, покарання, помилування, правопорушення, самоврядування, свідок, слідчий, угода, указ, усиновлення (удочеріння)*), іншомовними (наприклад, *аболіція* (лат.), *адвокат* (лат.), *адендум* (лат.), *акт* (лат.), *акцепт* (лат.), *алібі* (лат.), *амністія* (грец.), *апеляція* (лат.), *арешт* (нім.), *версія* (франц. ← лат.),

декларація (лат.), *делікт* (лат.), *дипломат* (франц. ← грец.), *імплементація* (лат.), *суверенітет* (нім; франц.), гібридними (наприклад, *векселедавець*, *дезертирство*, *патентоздатність*, *шантажування*, *шпигунство*, *штрафування*).

Чимало в цій групі гетерогенних ТЗ, що утворені переважно на основі базових гомогенних терміноодиниць унаслідок поєднання якнайчастіше питомих компонентів (наприклад, *безпека* → *громадська безпека*, *загальна безпека*, *державна безпека*, *міжнародна безпека*; *злочин* → *дрібний злочин*, *навмисний злочин*, *складений злочин*;) та питомих з іншомовними одиницями, котрі найчастіше виконують функцію опорного компонента (наприклад, *амністія* → *загальна амністія*, *повна амністія*, *часткова амністія*; *акт* → *законний акт*, *протизаконний акт*, *акт виконавчої влади*, *акт судової влади*, *акт про перемир'я*).

Неціліснооформлених ТЗ, які виникли шляхом поєднання іншомовних термінів (наприклад, *акт агресії*, *акт дискримінації*, *акт капітуляції*, *контрабанда наркотиків*, *фальсифікація фактів*), в юридичній термінології значно менше.

4. *Залучені ТЗ*, тобто активно використовувані мовою права з інших суміжних галузей науки їх основні та базові ТЗ, як непохідні, так і похідні, як гомогенної, так і гетерогенної структур, що являють собою невід'ємну частину термінологій різних галузей права. Наприклад: а) *фінансово-економічні терміни*, зокрема у фінансовому праві (власномовного походження: *платіж*, *підприємництво*, *прибуток*, *залишковий прибуток*; *чистий прибуток*, *частковий платіж*; гібридної природи: *банкрутство*, *орендування*, *трасування*, *фінансування*, *чекодавець*; *біржа праці*, *державна інвестиція*, *кредит без забезпечення*, *обмежений кредит*, *платіж акредитивом*; іншомовного походження: *аванс* (франц.), *акредитив* (франц. ← лат.), *банк* (нім.,франц. ← італ.), *бартер* (англ.), *бюджет* (англ.), *валюта* (італ. ← лат.), *дебет* (лат.), *інвестиція* (нім. ← лат.), *комітент* (лат.), *кредит* (лат.), *оренда* (лат.); *дефіцит* (лат.) *валюти*, *курс* (лат.) *облігацій*, *об'єкт* (лат.) *інвестицій*); б) *медичні терміни*, зокрема, у кримінальному, цивільному, сімейному, екологічному праві, криміналістиці, судовій медицині тощо (власномовного походження: *душевнхворий*, *захворюваність*, *лікар*, *неосудність*, *отрута*, *поранення*, *рана*, *смерть*; *відкрита рана*, *душевний розлад*, *кульове поранення*, *серцевий напад*, *тілесні ушкодження*, *трупна отрута*; гібридної природи: *гігієнічність*, *психічнохворий*, *токсигенність*; *допустима доза*, *злочинний аборт*, *побутовий травма-*

тизм, судова медицина; іншомовного (давньогрецького, латинського) походження: *амнезія, анамнез, асфіксія, зігієна, інсульт, інтоксикація, інфаркт, інфекція, клетоман, летаргія, патологія, травма, шизофренія*); в) *технічні терміни*, переважно в криміналістиці, екологічному, кримінально-процесуальному, цивільному процесуально-му праві тощо (власномовного походження: *пожежонебезпечність, прилад, провід, тріщина*; гібридної природи: *аварійність, газопровід, гранатомет, мікрочастинка, світлофор, транспортування, транспортований, утилізований, фотознімання; водний транспорт, дорожньо-транспортні засоби, електромагнітне поле, міжнародний транспорт, морська аварія, судова балістика, судова фототехніка*; іншомовного (давньогрецького, латинського) походження: *аварія, автомат, автомобіль, голографія, меліорація, метал, механізм, техніка, транзит, транспорт, траса, утилізація*) тощо.

5. *Загальнонаукові і міжнаукові ТЗ та терміноодиниці методологічних наук* (зокрема, *логіки, філософії, інформатики, кібернетики, семіотики, соціології*), котрі, позначаючи загальнонаукові й міжнаукові поняття та маючи однакову семантику в усіх або кількох галузях знань, конкретизують її, входячи до складу гомогенних і гетерогенних ТЗ окремих галузей юридичних знань. Так, на основі загальнонаукових і міжнаукових термінів *експеримент, експерт, експертиза, імунітет, метод, принцип, система* в юридичній термінології формуються дериваційні парадигми гетерогенних ТЗ і власномовного походження (*закон → виборчий закон, винятковий закон, державний закон, житловий закон, звід законів, надзвичайний закон, основний закон, чинний закон*), і гібридної природи (*експеримент → слідчий експеримент; експертиза → державна експертиза, експертиза почерку, експертиза працездатності, експертиза речових доказів, заочна експертиза, позачергова експертиза, судова експертиза*). Також виникають деривати внаслідок поєднання 2–3-х терміноодиниць іншомовного походження (*експерт з маркетингу, експертиза документа, експертиза проекту, система штрафів*).

6. *Термінологічні одиниці* так званої *широкої семантики*, що, на відміну від ТЗ попередньої групи, у кожній із терміносистем, до якої входять, *зберігають лише найзагальніше* (можна навіть сказати нетермінологічне) *значення*. Наприклад, в юридичній термінології фіксуємо таку лексику: *група, дія, діяльність, засіб, комісія, комплекс, матеріал, рівень, середовище, стан, устрій*. За нашими спостереженнями,

найчастіше ці і питомі, і запозичені лексеми у різних галузях права входять компонентом до гетерогенних ТЗ гібридної природи: *адміністративний устрій, адміністративно-правові засоби, антидержавна діяльність, державний департамент, депутатська група, робоча група, соціальний стан, федеральний уряд* (конституційне та адміністративне право); *процесуальні засоби, компрометувальний матеріал, обвинувальні матеріали, слідчий матеріал, злочинна група, терористична група* (матеріали слідства); *дипломатична діяльність, міжурядова комісія, погоджувальна комісія, рівень дипломатичного представництва* (міжнародне право).

Таким чином, *системно-структурний логіко-лінгвістичний аналіз* української термінології мови права дозволяє визначити її національною макролінгвомоделлю (лінгвопроекцією) системи юридичних понять, яка, як абстрактна, складна, багаторівнева знакова система, виявляє *загальносистемні* (цілісність, відносна сталість, відкритість, незамкненість, динамічність, еволюційність), *логічні* (структурованість, побудова найчастіше за ієрархічним принципом), *логіко-лінгвістичні* (змістово-мовна і формально-мовна зв'язність), *моделетвірні* (творення термінів-похідних на базі кореневих слів у структурі гнізда спільнокореневих термінів, регулярність рядів спільноструктурних термінів, що визначають однорідні поняття) *ознаки*, які підлягають квалітативному, кваліфікативному, квантитативному і лексикографічному/ термінографічному параметруванню.

Одну з активних і продуктивних стратегій термінологічної деривації у різних джерелах права формує собою мовна гібридизація ТЗ як системоутворювальної одиниці логосу (наукового знання) й лексику (загальномовного знання). За нашими спостереженнями, переважна більшість гібридних термінознаків усіх виявлених шести груп є питомими дериватами від запозичених (головним чином із класичних мов) терміноодиниць, що набули в іномовному для них (тобто українському) термінологічному просторі функцій твірних основ, здебільшого міжнародного характеру, для побудови за різними моделями і за участю дериваційних ресурсів української мови як однослівних, так і аналітичних за структурою ТЗ. При цьому “з метою однозначності фахової комунікації та задля відповідності міжнародним термінологічним стандартам терміносистеми повинні враховувати, крім власномовного узусу, загальні тенденції синхронного зрізу глобальної цивілізації” [19, с. 10].

Отже, у мові права ТЗ як вербальна одиниця візуалізує дію основних принципів специфічно професійної реалізації системи та структури, зокрема, української мови, а саме: принцип актуальності, яка відбиває позалінгвістичну актуальність і лінгвістично виражається у продуктивності питомо національних чи запозичених з інших мов вербальних засобів; принцип доцільності у терміноворенні, завдяки якому виникають найоптимальніші й семантично ємнісніші засоби для називання/ кодування спеціальних понять; принцип аналогійності, яким забезпечується класифікаційна регулярність термінів у відповідності до подібної регулярності спеціальних понять, що в діалектичній єдності скеровано на гармонізацію, уніфікацію, стандартизацію української термінології мови права в сенсі актуалізованих часом завдань та національних пріоритетів її лінгвістичного впорядкування в умовах прагнення науки до єдності (Г. Онуфрієнко).

Література

1. Александров А. С. Язык уголовного судопроизводства: Автореф. дисс. ... докт. юр. наук. — Н. Новгород, 2003. — 56 с.
2. Александров А. С. Исходное рассуждение о языке и праве // Проблемы культуры профессиональной речи: теория и практика. Материалы V всеукраїнської наук.-метод. конф. 25–26 січня 2005 р. — Донецьк, 2005. — С. 3–11.
3. Баранов В. М., Александров А. С. Проблема правопонимания в контексте теории текста постструктурализма и герменевтики // Право і лінгвістика: Матеріали Міжн. наук.-практ. конф.: У 2-х ч., 18–21 вересня 2003 р. — Сімферополь, 2003. — Ч. 1. — С. 26–33.
4. Прадід Ю. Ф. Вступ до юридичної лінгвістики: Навчальний посібник / За ред. чл.-кор. АПРН України Ярмиша О. Н. — Сімферополь, 2002. — 104 с.
5. Прадід Ю. Ф. Юридична лінгвістика як окрема галузь знань // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ. — 2001. — № 3. — С. 46–255.
6. Онуфрієнко Г. С. Українська правнича термінологія: Програма спецкурсу. — Запоріжжя, 2002. — 16 с.
7. Онуфрієнко Г. С. Мова юридичного фаху в управлінській діяльності: Навчальна програма спецкурсу для слухачів магістратури. — Запоріжжя, 2002. — 37 с.
8. Артикуца Н. В. Мова права і юридична термінологія: Навчальний посібник. — 2-ге вид., змін. і доп. — К., 2004. — 277 с.

9. Малько А. В. Юридическая доктрина как важнейшее направление современной российской правовой политики // Российская юридическая доктрина в XXI веке: проблемы и пути их решения / Под ред. А. И. Демидова. — Саратов, 2001. — С. 14–16.

10. Онуфрієнко Г. С. Производные лексемы с иноязычными интернациональными корнями: коммуникативный потенциал в национальном терминологическом пространстве / Семантические реалии метаязыковых субстанций: Межд. сб. науч. трудов. — Карлсруэ-Краснодар, 2001. — С. 204–210.

11. Онуфрієнко Г. С. Термінологічний потенціал мови спеціальності як потужний чинник професійної підготовки правника // Українське право. — 2002. — № 1. — С. 235–238.

12. Онуфрієнко Г. С. Лінгво-термінологічний компонент юридичної діяльності // Мова і культура. — Випуск 7. — Том VI. Національні мови і культури в їх специфіці і взаємодії. — Київ, 2004. — С. 261–267.

13. Онуфрієнко Г. С. Гибриды как стилообразующий лексический элемент языка науки и техники // “Słowa, słowa, słowa w komunikacji językowej. — II. — Pod redakcją Marceliny Grabskiej. — Gdańsk, 2004. — С. 127–135.

14. Онуфрієнко Г. С. Термінологічний знак в юридичному дискурсі // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць / Під ред. Л. О. Симоненко. — К., 2003. — Вип. V. — С. 65–69.

15. Онуфрієнко Г. С. Філологічна парадигма сучасної юридичної освіти в Україні // Право і лінгвістика: Матеріали II Міжн. наук.-практ. конф. У 2-х ч., 23–26 вересня 2004 р. — Сімферополь, 2004. — Ч. 1. — С. 111–118.

16. Włodzimierz V. Lejczyk, Luba Biesiekirska. Terminoznawstwo: przedmiot, metody, struktura. — Białystok, 1998. — 184 s.

17. Словник іншомовних слів / Уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. — К., 2000. — 680 с.

18. Меркель С. Э. Семантико-дистрибутивная верификация терминологического знака (на материале документов немецкого гражданско-процессуального права). — Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Волгоград, 2001. — 18 с.

19. Кияк Т. Мовна політика і термінознавство // Вісник: Проблеми української термінології. — Львів: НУ “Львівська політехніка”. — 2004. — № 503. — С. 8–11.

2.3. Конспектування наукової інформації, що сприймається на слух

Наукову інформацію, що сприймається на слух (лекцію, доповідь, виступ, повідомлення тощо), доводиться майже завжди письмово фіксувати, аби за записом відтворити (а в разі потреби і неодноразово) її зміст абсолютно точно, без переколючень, інтерпретацій і у повному (достатньому) обсязі для використання її в подальшій навчальній, науковій та професійній діяльності.

Процес конспектування такого виду є складнішим від попереднього і складається з трьох взаємообумовлених та паралельних мисленнєво-мовленнєвих дій: а) *аудіювання* (розуміння інформації, що сприймається на слух); б) *мисленнєвої переробки почутого* (визначення головної й неголовної, допоміжної інформації, переформулювання); в) *письмової фіксації інформації*. При цьому має бути реалізованою установка на утримання в короткочасній пам'яті всієї основної інформації до завершення наукового повідомлення, лекції, доповіді тощо.

Завдання 2.3.1. *Ознайомтеся з наведеним алгоритмічним приписом, звертаючи особливу увагу на коментарі в рубриках **Пам'ятайте! Примітка**. Усвідомте кожен “крок” мисленнєво-мовленнєвих дій та їх послідовність під час конспектування наукової інформації, що сприймається на слух.*

АЛГОРИТМІЧНИЙ ПРИПИС ДО КОНСПЕКТУВАННЯ ДЖЕРЕЛ НАУКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ, ЩО СПРИЙМАЄТЬСЯ НА СЛУХ

1. Записуючи назву теми лекції (повідомлення, виступу тощо), спробуйте спрогнозувати загальну схему того, що почуєте, та уявити цю тему в колі інших проблем і питань цієї навчальної дисципліни, спецкурсу (конференції, засідання тощо).
2. Сприймаючи на слух наукову інформацію, намагайтеся визначити головне в ній за зміною інтонації, темпу, голосу, за

паузами, які завжди передують висновкам, за риторичними і проблемними запитаннями.

3. Намагайтеся швидко знайти підмет (логічний суб'єкт) і присудок (логічний предикат) фрази; саме це допоможе вам зрозуміти її загальний зміст і структуру, навіть якщо ви не допишете якісь слова.

Пам'ятайте! У текстах наукового стилю дієслівна сполучуваність є дуже вузькою та спеціалізованою, тому за дієсловом і записаною частиною фрази можна легко відтворити незафіксовані на папері об'єктні та обставинні компоненти змісту.

4. Слухаючи, здійснюйте одночасно мисленнєво-мовленнєву переробку наукової інформації на внутрішньофразовому та міжфразовому рівнях з метою підготовки її до запису.

Пам'ятайте! При аудіюванні лекції (доповіді, повідомлення тощо) необхідно постійно усвідомлювати й переробляти зміст почутого, максимально лаконізуючи інформацію, але без втрати головного і цінного в ній. Цей процес мисленнєво-мовленнєвої переробки наукової інформації має здійснюватися двома етапами:

а) на внутрішньофразовому рівні:

- слухаючи фразу, відкидати неголовне, надлишкове;
- скорочено фіксувати об'єктні та обставинні поширювачі дієслів, які легко відтворюються або входять до складу терміносполук;
- рему (нове) записувати якнайточніше та якнайповніше;
- ті частини речень, що складають тему (відоме), записувати скорочено: іменники замінювати особовими займенниками, вживати прислівники місця, знаки-символи, аббревіатури; виключати несуттєві прикметники при іменниках та прислівники при дієсловах;

б) на міжфразовому рівні:

- слухаючи, обов'язково зберігати актуально значуще в кожному блоці інформації, співвідносити кожну рему (нове) з попереднім контекстом;
- уникати фраз, що дублюються;
- здійснювати лише можливе переконструювання речень, обов'язково залишаючи при цьому всі предикати речень з головною інформацією та всі слова при предикаті з сильним

керуванням, що входять до складу речень, якими розкривається зміст теми.

5. Здійсніть самоконтроль, з'ясувавши:
 - а) чи всю головну інформацію згідно з темою відбито в конспекті;
 - б) чи не порушено логічний зв'язок під час скороченого запису інформації;
 - в) чи всі використані символи та аббревіатури є абсолютно точними відповідниками слів і словосполучень;
 - г) чи залишилися точною інформація при здійсненні переконструювань речень;
 - д) чи не припустилися орфографічних, лексичних та граматичних помилок при записуванні.
 6. Відредагуйте за результатами самоконтролю зміст, структуру та мовне оформлення одержаного конспекту.
-

Завдання 2.3.2. *Складіть конспекти лекцій з опановуваних дисциплін, спираючись на модель алгоритмічного припису (див. 2.3.1), та здійсніть за його вимогами самоконтроль й відповідне редагування виконаної роботи. Проаналізуйте, що при такому виді конспектування саме для вас є найлегшим і чому.*

Завдання 2.3.3. *З'ясуйте, які з мисленнєво-мовленнєвих дій під час конспектування усного джерела наукової інформації вам найважче виконувати і чому. Здійсніть тренінг саме цих етапів конспектування на матеріалі фахових текстів за вашою спеціальністю.*

Завдання 2.3.4. *Слухаючи та паралельно записуючи на відеомagnetofon телевізійну інформацію науково-публіцистичного характеру з актуальних гуманітарних проблем (наприклад, про мовну політику в Україні, захист прав людини і дитини), складіть конспект. Здійсніть після цього самоконтроль виконаної роботи за відповідним алгоритмічним приписом при повторному сприйнятті інформації. Відредагуйте, у разі потреби, свій конспект.*

Завдання для само- та взаємоконтролю до розділу 2

Завдання 1. Поясніть цілі складання плану джерела наукової інформації.

Завдання 2. Схарактеризуйте, порівнявши, різні види планів текстів та назвіть сфери їх практичного використання.

Завдання 3. З'ясуйте, який вид плану в науковій роботі студента домінує і чому. Проілюструйте відповідь переконливими прикладами.

Завдання 4. Схарактеризуйте цілі конспектування письмових та усних джерел наукової інформації в навчальній та професійній сферах.

Завдання 5. Поясніть відмінність плану від тез і конспекту джерела наукової інформації.

Завдання 6. Проаналізуйте свої конспекти лекцій з різних опановуваних навчальних дисциплін, з'ясуйте їх переваги та недоліки і складіть для себе пам'ятку.

Завдання 7. Сформулюйте основні вимоги до плану й конспекту джерела наукової інформації.

Завдання 8. Відтворіть по пам'яті алгоритмічний припис до складання плану джерела наукової інформації. Прокоментуйте найскладніші "кроки" мисленнево-мовленнєвих дій при підготовці планів різних видів.

Завдання 9. Відтворіть по пам'яті алгоритмічний припис до конспектування: а) друкованого джерела наукової інформації; б) усного джерела наукової інформації. Прокоментуйте найскладніші "кроки" мисленнево-мовленнєвих дій при підготовці цих видів конспектів.

Завдання 10. Адресуйте практичні поради укладачу різних видів плану друкованого й усного джерела наукової інформації фахової тематики.

Завдання 11. Адресуйте практичні поради укладачу конспекту друкованого й усного джерел наукової інформації фахової тематики.

Завдання 12. Опрацюйте наукову статтю (параграф, розділ підручника тощо) актуальної тематики з обраної вами спеціальності. “Згорніть” (“спакуйте”) інформацію наукового джерела до рівня номінативного плану та стислого конспекту. Здійсніть само- і взаємоконтроль виконаної роботи та з’ясуйте рівень якості підготовлених плану й конспекту і їх відповідність вимогам засвоєних у попередніх розділах алгоритмічних приписів.

Завдання 13. Наведіть і прокоментуйте дефініції понять “план” і “конспект” у контексті навчальної, науково-дослідної та професійної діяльності.

Завдання 14. Проілюструйте сполучальні властивості термінів “план” і “конспект”, склавши з ними словосполучення за двома моделями: “прикметник (дієприкметник) + іменник”, “іменник у Н.в. + іменник у Р.в.”.

Завдання 15. Поясніть, чому в номінативних планах наукових джерел переважно використовують віддієслівні іменники (наприклад, здійснення, розробка, огляд), а не дієслова.

Завдання 16. Проаналізуйте в аспекті виконуваних функцій план (зміст) підручника, навчального посібника (або їх окремого розділу) з опановуваної дисципліни.

Завдання 17. Обґрунтуйте, зміст якої з трьох запропонованих назв джерела науково-навчальної інформації (Публічне мовлення / Специфіка публічного мовлення / Культура публічного мовлення) якнайточніше розкриває наведений план.

1) Цілі та завдання публічного мовлення.

2) Якісні та кількісні параметри публічного мовлення.

- 3) Види та жанри публічного мовлення.
- 4) Сучасний етикет публічного мовлення.

Завдання 18. Запропонуйте, аргументувавши, перший пункт до наведеного без нього плану розділу “Основи полемічного мистецтва” в навчальному посібнику з риторики для студентів.

- 1) ..?
- 2) Сутність, різновиди та функції публічного спору.
- 3) Історичні витоки публічного спору.
- 4) Полемічні правила і прийоми.
- 5) Алгоритмічний припис для учасників дискусії, полеміки.
- 6) Етикет полеміста.
- 7) Ознаки ораторського таланту і риси індивідуальності в полемічному мистецтві.

Завдання 19. Сформулюйте і деталізуйте підпунктами (а, б, в, г) останній пункт для наведеного без нього плану розділу “Стилістика” в навчальному посібнику з української мови для студентів.

- 1) Основні поняття стилістики.
- 2) Стили мови і стилі мовлення.
- 3) Стилістична система української мови.
- 4) Стилістичні засоби української мови.
- 5) Розмовний стиль.
- 6) Художній стиль.
- 7) Публіцистичний стиль.
- 8) Офіційно-діловий стиль.
- 9) ..?

Завдання 20. Доберіть найточніші і найдоцільніші заголовки до джерел наукової інформації, плани яких наведено.

1) Вплив національно-культурних чинників на процес спілкування.	1) Суспільна природа мови.
2) Національно-культурна специфіка мовленнєвого етикету.	2) Суспільні функції мови.
3) Комунікативні табу.	3) Суспільний характер мовної норми.
4) Невербальні особливості між-культурної комунікації.	4) Мова як найважливіша етнічна ознака.
	5) Мова і нація, держава, суспільство.

- 1) *Українська термінологія в історії й розвитку.*
- 2) *Українська термінографія: здобутки і прорахунки.*
- 3) *Українське термінознавство як наука і навчальна дисципліна.*
- 4) *Актуальні проблеми сучасного українського термінознавства.*

РОЗДІЛ 3. АЛГОРИТМІЧНІ ПРИПИСИ ЯК РЕГЛАМЕНТОВАНІ СХЕМИ НАВЧАЛЬНИХ ДІЙ ПРИ АНАЛІТИЧНОМУ ОПРАЦЮВАННІ ІНФОРМАЦІЇ НАУКОВОГО ДЖЕРЕЛА

Набувши досвіду композиційно-змістового аналізу наукового тексту, кожен може і має розвинути навички анотування, реферування, рецензування наукової літератури зі спеціальності у відповідності до вимог нормативних документів. Анотування й реферування наукових джерел — важливий чинник професійної підготовки в системі самоосвіти. В опануванні цими видами писемної мовленнєвої діяльності реальними помічниками стають відповідні алгоритмічні приписи, які визначають “кроки” розумової діяльності, їх логічну послідовність за загальною моделлю, як-от: визначення і вилучення необхідної інформації, переформулювання її та аргументований виклад за логікою й вимогами відповідних жанрів наукової літератури.

3.1. Анотування наукового джерела

Анотування — це процес створення *анотації** (лат. *annotatio* — зауваження, помітка, від *annoto* — позначаю), під якою розуміють коротку, стислу характеристику змісту книги, статті тощо.

* *Словник іношомовних слів / За ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. — К., 1977. — С. 54.*

Словник іношомовних слів / Уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкаранута. — К., 2000. — С. 42.

Анотація обов'язково складається з двох частин: бібліографічного опису (вихідні дані джерела у відповідності до чинних ДЕСТів) і власне тексту. Сутність і призначення анотації полягають у тому, що вона є стислою характеристикою джерела інформації та відповідає на питання, про що йдеться в цьому джерелі. *Анотація не розкриває змісту наукового джерела, а лише інформує про наявність наукового джерела певного змісту і характеру.* Таким чином, анотація дозволяє користувачеві скласти достатнє й об'єктивне попереднє уявлення про незнайому для нього наукову публікацію і тим самим допомагає в пошуку, відборі та систематизації необхідної інформації.

За різними параметрами виокремлюються кілька видів анотаций: 1) за змістом і цільовим призначенням — *довідкові* (описові, інформаційні) та *рекомендаційні*; 2) за повнотою охоплення змісту анотованого джерела — *загальні та спеціалізовані* (в тому числі *аналітичні*); 3) за кількістю анотованих джерел — *групові та негрупові*.

Найбільшого поширення в науковій та навчально-науковій діяльності набули *довідкові* анотації, які характеризують наукове джерело за тематикою й проблематикою. Саме вони є найефективнішими в наданні своєчасної, об'єктивної і достатньої інформації про нові досягнення в різних галузях науки та суттєво заощаджують час пошуку й збирання наукової інформації. Знання алгоритмічного припису до анотування, уміле й оперативне користування ним сприяє адекватному вилученню основних положень наукового джерела та їх оформленню у відповідності до вимог нормативної документації.

Текст довідкової анотації може складатися з відомостей про:

- науковий жанр джерела (підручник, монографія, дисертація, стаття, доповідь тощо);
- призначення джерела;
- завдання, які розв'язує автор джерела;
- метод, яким користувався автор (експеримент, порівняльний аналіз тощо);
- структуру анотованого джерела;
- предмет і тему джерела, основні положення й висновки;
- допоміжний та ілюстративний матеріал, додатки тощо;
- про автора (у разі необхідності).

Характерною особливістю змісту анотації є те, що в ній обов'язково має зазначатися, що нового несе анотоване наукове джерело в

порівнянні з іншими, близькими до нього тематикою й цільовим призначенням; чим відрізняється це видання від попередніх. Щоб вилучити з наукового джерела основну і нову інформацію та сформулювати й правильно оформити її в жанрі анотації, необхідно мати як достатні знання у відповідній галузі знань, так і сформовані навички й уміння у складанні анотації.

Процес анутовування наукового джерела має відповідати певним вимогам. Так, зокрема, композиція анотації має бути внутрішньо логічною і може відрізнитися від композиції анотованого джерела; відбір відомостей для анотації, їх формулювання та розташування залежать від змісту й характеру анотованого джерела, від призначення анотації та її адресата; мова анотації має бути науковою, нормативною, лаконічною, ясною, простою, без довгих і занадто складних речень; загальний обсяг анотації не повинен перевищувати 500 друкованих знаків і лише у виняткових випадках може сягати 800–1000 друкованих знаків. Довідкові анотації можуть бути максимально лаконічними (1–3 речення) або розгорнутими, але не перевищувати вказаних обсягів.

Найпоширенішою помилкою при складанні анотацій є їх надлишковість, яка виникає переважно при повторенні інформації, використанні зайвих фраз, вставних слів, складних підрядних конструкцій.

Завдання 3.1.1. *Ознайомтеся з наведеним алгоритмічним приписом, звертаючи особливу увагу на коментарі в рубриках: **Пам'ятайте! Примітка.** Усвідомте кожен “крок” мисленнєво-мовленнєвих дій та їх послідовність при анутовуванні друкованого наукового джерела.*

АЛГОРИТМІЧНИЙ ПРИПИС ДО АНОТУВАННЯ НАУКОВОГО ДЖЕРЕЛА

1. Ознайомтеся з вихідними даними наукового джерела (назва, жанр наукової продукції, автор, рік і місце видання, структура, обсяг, ілюстрації тощо).
2. Прочитайте текст, усвідомлюючи його загальний зміст.

3. Визначте логічний суб'єкт (те, про що розповідається в тексті) і логічний предикат (те, що про це говориться).
4. З'ясуйте актуальність і адресат джерела (статті, книги тощо).
5. Проаналізуйте структуру тексту (книги), визначивши вступну, основну та заключну частини.
6. Визначте головну інформацію основної частини тексту, відповівши для цього на такі питання:
 - Які проблеми висвітлюються?
 - Що констатує автор?
 - Як розглядаються і розв'язуються поставлені проблеми?
 - Яких висновків доходить автор?
7. Оформіть письмово текст анотації, використовуючи необхідні лексико-граматичні конструкції.
8. Здійсніть самоконтроль виконаної роботи.
9. Відредагуйте текст анотації, зіставивши його з науковим джерелом і перевіrivши за правописними нормами. Зверніть увагу на обсяг анотації (не більше 8% тексту-джерела), її структурну організацію і логіко-граматичні зв'язки між реченнями та їх частинами.

Примітка. Найпоширенішою є така модель довідково-рекомендаційної анотації наукового джерела:

1. Вступна частина: вихідні дані джерела (назва, жанр, автор, місце і рік видання, структура, обсяг, ілюстрації).
2. Основна частина: перелік основних проблем та/або висновків тексту-джерела (можна за розділами, главами, параграфами).
3. Заключна частина: актуальність і адресат джерела.

Пам'ятайте! Показниками рівня анотації є:

- якість і точність інформації про першоджерело;
- логічне її оформлення;
- відповідність чинним мовним нормам;
- обмежений обсяг.

Завдання 3.1.2. Ознайомтеся з текстами довідкових і рекомендаційних анотацій на видану останніми роками та актуальну для студентів наукову літературу різних жанрів. Визначте

їх структуру, порівнявши з типовою моделлю анотацій, та знайдіть синонімічні лексико-граматичні конструкції, які використано для оформлення кожної її частини. Занотуйте вихідні дані джерел за своїм фахом.

Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. — К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. — 400 с.

У теоретичному курсі описано морфологічну систему і структуру сучасної української літературної мови. Розглянуто з позиції функціонально-категорійної граматики центральні питання морфології: морфологічні одиниці й типи морфологічних категорій; функції морфологічних одиниць і категорій; взаємозв'язки морфології, синтаксису і словотвору. У книзі апробовано теоретичні засади нової академічної граматики української мови.

Призначено для мовознавців, викладачів і студентів філологічних факультетів.

Горпинич В. О. Українська морфологія: Навчальний посібник. — Дніпропетровськ: ДДУ, 2000. — 364 с.

У посібнику висвітлено основні закономірності функціонування морфологічної системи української мови, проаналізовано відповідно до сучасних наукових принципів категоріальне значення, морфологічні категорії, синтаксичні властивості і склад суфіксів кожної частини мови.

Для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

Глушик С. В. Сучасні ділові папери: Навч. посіб. для вищ. та серед. спец. навч. закладів / С. В. Глушик, О. В. Дияк, С. В. Шевчук. — К.: “А.С.К.”, 2001. — 400 с.

У посібнику подаються основні ознаки офіційно-ділового стилю та розглядається писемна форма його реалізації — ділові папери. Наведено зразки документів, правила їх оформлення, вправи різного ступеня складності. Виклад основного матеріалу доповнюють словник ділової людини, правила орфографії та пунктуації в таблицях.

Для студентів вищих навчальних закладів України.

Зубков М. Г. Українська мова: Універсальний довідник. — Х.: ВД “Школа”, 2004. — 496 с.

Довідник є найновішим і найповнішим функціональним виданням такого роду. Розгляд змін у правописі, що сталися, відбуваються або очікуються, супроводжується науковим обґрунтуванням та коротким історичним коментарем.

У книзі розглянуто різні граматичні теми, лексичні узгодження, вживання літери *Ґ* не лише в загальних назвах, а й у власних іменах; викладено паралельні форми вживання фразеологізмів, сталих виразів з огляду на їх російські аналоги. Доречними є додатки: скорочення, імена по батькові, словнички типових мовних зворотів тощо.

Довідник розраховано на всіх, не байдужих до своєї грамотності.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: Монографія. — Дніпропетровськ: “Наука і освіта”, 1998. — 24 с.

У монографії досліджуються питання виділення української мови з правслов'янської, початкові щаблі її становлення як самобутньої лінгвістичної системи на тлі процесів, пов'язаних із постанням інших слов'янських мов. На основі аналізу вже відомих та нових історичних, археологічних, етнографічних, антропологічних і лінгвістичних фактів заперечується традиційна тріалістична дистрибуція слов'янських мов та пропонується дуалістичний розподіл на антську і словенську підгрупи; визначаються основні етнологічні і граматичні параметри українського глотогенезу, по-новому осмислюється місце і значення української мови серед інших слов'янських.

Для славістів, лінгвістів, істориків, гуманітаріїв, викладачів ВНЗ, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться історією українського народу та його мови.

Проблеми культури професійної мови фахівця: теорія та практика. Матеріали V всеукраїнської науково-методичної конференції. — Донецьк: ДЮІ МВС при ДонНУ, 2005. — 212 с.

У матеріалах конференції розглядаються питання, пов'язані із впливом культури мови на якість професійної діяльності, з особливістю мови ділового спілкування, з практикою формування філологічної компетентності майбутніх фахівців.

Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. — Дрогобич: “Відродження”, 1994. — 218 с.

Пропонована праця в лаконічній формі тез широко висвітлює мовознавчу проблематику, пов’язану із суттю, роллю та функціонуванням мови в суспільстві, розкриває механізм денаціоналізації народу на мовному ґрунті, подає науковий матеріал, необхідний кожному громадянину для вироблення мовознавчого світогляду, належного ставлення до рідної та інших мов.

Онуфрієнко Г. С. Риторика у практичних завданнях для юристів: Навчальний посібник. — Запоріжжя: ЗЮІ, 2002. — 307 с.

Це один із перших ґрунтовних навчальних посібників, у якому в оригінальний спосіб систематизовано висвітлюються основоположні поняття і категорії риторики як навчальної дисципліни, що забезпечує активну технологію здобуття знань та високий ступінь мотивації навчальної діяльності.

Складається посібник з дев’яти одномодельних розділів, короткого тлумачного словника та покажчика власних імен. Поліфункційні завдання до актуальних матеріалів першоджерел спрямовані на розвиток і вдосконалення комунікативної компетентності та піднесення культури переконання й культури мовлення. Посібник покликаний допомогти самоактуалізуватись і студентам, і фахівцям, і пересічному читачеві завдяки риторичній освіченості та посилити знаннями комунікативну інтуїцію й досягти вершин свого професіоналізму.

Для студентів, спеціалістів з правознавства, а також усіх, хто здобуває вищу гуманітарну освіту і прагне досконало оволодіти секретами організації мисленнєво-мовленнєвої діяльності та управління нею.

Оуенз К. Право: Посібник для студентів бізнес-спеціальностей. — К.: “Знання”, КОО, 2002. — 605 с.

Завдяки простоті та доступності викладення матеріалу ця книга впродовж п’яти років є одним з основних навчальних посібників з права для студентів Великої Британії, що навчаються бізнес-спеціальностям. Вона набуває особливої актуальності в умовах входження України в європейське економічне і правове поле. У посібнику розглядаються загальні принципи права країн ЄС, правові основи організації бізнесу, трансакцій, взаємовідносин і співпраці суб’єктів підприємницької ді-

яльності, укладання угод, продажу і постачання товарів та послуг, експорту, страхування і банкрутства, наводяться численні приклади практичного застосування права у сфері бізнесу.

Для студентів економічних спеціальностей, фахівців-практиків, усіх, хто цікавиться економікою і правом.

Шегда А. В. Менеджмент: Навч. посібник. — К.: “Знання”, КОО, 2002. — 583 с.

Пропонована книга — перероблений і доповнений варіант навчального посібника “Основы менеджмента”, який уперше вийшов друком 1998 р. і отримав високу оцінку фахівців. Головна увага у посібнику приділяється економічній природі, сутності, функціям, принципам і методам здійснення ефективного менеджменту організацій. Розкриваються системи мотивацій, економічний та організаційний механізми управління сучасними підприємницькими структурами. Друга частина книги присвячена практичним аспектам менеджменту: наводяться методики аналізу використання особистого часу, вивчення фірми, ділові ігри, тести, а також словник базових термінів і понять, список літератури.

Розраховано на студентів, аспірантів і викладачів ВНЗ.

Склад і структура термінологічної лексики української мови. — К.: “Наукова думка”, 1984. — 196 с.

У монографії висвітлюються актуальні для українського мовознавства принципи класифікації термінологічної лексики, системно описуються тематичний склад і структурно-генетичні особливості термінологічної лексики на матеріалі термінів суспільно-політичних, фізико-математичних, технічних і біологічних терміносистем. Використовуються лексичні дані термінологічних словників і новітніх праць з досліджуваних галузей науки і виробництва.

Для термінографів, перекладачів, викладачів, студентів, працівників видавництва.

Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. — К.: Видавничий центр “Друк”, 1998. — 448 с.

У монографії розглядається проблема суспільної трансформації України за доби незалежності у контексті багатовікового історичного досвіду.

Утвердження української ідентичності, віднайдення Україною шляху до себе, визначення магістрального напрямку суспільного поступу автори пов'язують із необхідністю “зняття” дилеми “Схід — Захід” шляхом культурно-політичного синтезу цивілізаційних надбань кожного народу на просторі “Великої Європи”.

Монографія адресована професійним політикам, політологам, науковцям-суспільствознавцям, викладачам навчальних закладів, студентам та всім тим, кому небайдуже минуле, сучасне та майбутнє України.

Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. V / Відп. ред. Л. О. Симоненко. — К.: КНЕУ, 2003. — 324 с.

П'яте видання збірника наукових праць своєю тематикою і проблематикою засвідчує велике розмаїття навколишнього світу на початку третього тисячоліття. Статті присвячені як традиційним науковим галузям і термінознавчим напрямкам, так і новітнім сферам людського пізнання (менеджмент, інвестиційна політика, комп'ютерні технології тощо). Належна увага у збірнику приділена практично-прикладним аспектам термінознавства — термінологічній лексикографії та терміновживанню в навчальному процесі вищої школи.

Вісник: Проблеми української термінології. — Львів: Національний університет “Львівська політехніка”. — 2004. — № 503. — 196 с.

У Віснику опубліковано статті, які розкривають такі тематичні напрями: теоретичні засади термінознавства та лексикографії, термінологія природничих, технічних та гуманітарних знань.

Для науковців і фахівців різних галузей знань, а також викладачів і студентів.

Історія української Конституції / Упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. — К.: “Право”, 1997. — 464 с.

У книзі зібрано та проаналізовано конституційно-державні акти України з найдавніших часів до сьогодення. Переконливо доводиться, що Конституцію Пилипа Орлика (1710 р.), “Начерки Конституції” Георгія Андрузького (1850 р.), Основний Закон “Самостійної України” (1905 р.), Конституцію УНР (1918 р.), Конституцію Отто Ейхельмана

(1920–1921 рр.), Конституцію України (прийняту 28 червня 1996 р.) єднає ідея демократичної незалежної України.

Вивчення історії створення та прийняття конституційних документів, а також розв'язання в них проблем форми правління й устрою держави, місця особистості, нації та суспільства в системі етичних цінностей стане в нагоді у процесі пошуків шляхів розбудови України як держави правової, демократичної.

Видання зацікавить науковців, політиків, викладачів, студентів та читачів, які поглиблено вивчають національну історію.

Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. — К.: Український центр правничих студій, 1999. — 376 с.

Це один із перших підручників з конституційного права України, підготовлений на основі нової Конституції України з урахуванням досягнень вітчизняної і зарубіжної наукової конституційної думки та практики конституційного будівництва.

У ньому системно розглядаються основи теорії конституційного права і конституціоналізму, загальні засади конституційного ладу України, конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні, форми безпосереднього народовладдя, статус органів законодавчої, виконавчої і судової влади та Президента України, територіальний устрій і місцеве самоврядування в Україні. Законодавчі та інші нормативно-правові акти подано в підручнику станом на 1 вересня 1999 року.

Для студентів, аспірантів, викладачів юридичних ВНЗ і факультетів.

Юридичний словник-довідник / За ред. Ю. С. Шемшученка. — К.: “Феміна”, 1996. — 696 с.

У виданні в доступній формі наведено й прокоментовано основні юридичні поняття, що стосуються державного устрою і правової системи України, прав та обов'язків громадян, правового статусу підприємств, установ, організацій тощо.

Особливу увагу приділено висвітленню нового національного законодавства, прийнятого після проголошення незалежності України, а також норм і принципів міжнародного права.

Для працівників органів законодавчої, виконавчої і судової влади, підприємств, установ та організацій, а також підприємців,

управлінців і всіх, хто прагне знати закони і практику їх застосування.

Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К.: “Українська енциклопедія”, 1998. — Т. 1: А–Г. — 672 с. : іл.

Юридична енциклопедія — перший в Україні багатотомний систематизований звід знань про державу і право. Видання охоплює всі галузі права. Висвітлює внесок української та зарубіжної науки у розвиток юриспруденції, відображає світову та національну історію державотворення, діяльність правових інституцій. Розкриваються процеси державної і правової розбудови сучасної України.

У першому томі подано 1659 статей, карти та ілюстративний матеріал.

Розраховано на найширше коло читачів.

Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін. — Львів: МП “Слово”, 1991. — 128 с.

У збірнику вміщено практично невідомі сучасному читачеві документи та матеріали провідних політичних діячів України, які, поряд із науковими трактатами і публіцистичними статтями видатних представників української науки і літератури (І.Франко, М.Костомаров, М.Грушевський, С.Величко, І.Мазепа та ін.), висвітлюють розвиток української політичної незалежної думки впродовж останніх сторіч.

Для юристів, істориків, а також усіх, хто цікавиться історією України.

Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. — К.: УПФ, 1999. — № 1. — 392 с.

У цьому числі журналу подаються матеріали щодо практики Європейського суду з прав людини за такими рубриками: 1. Документи Ради Європи; 2. Правила процедури; 3. Інформаційно-довідкові та статистичні матеріали; 4. Справи, коментарі; 5. Науково-дослідницькі матеріали; 6. Бібліографічні матеріали; 7. Додаткові матеріали; 8. Порядок звернення до Європейського суду з прав людини.

Матеріали до журналу надаються Центром інформації та документації Ради Європи в Україні, а також отримуються із ресурсів Ради Європи через глобальну мережу Internet. У цьому числі жур-

налу друкуються рішення у справах за статтями 5, 10 Конвенції про захист прав людини та основних свобод.

Загальна теорія держави і права / За ред. В. В. Копейчикова. — К.: “Юрінком Інтер”, 1998. — 320 с.

У навчальному посібнику з використанням нових методів і принципів пізнання державно-правових явищ висвітлено зміни і тенденції їх розвитку, проаналізовано світовий досвід з цих питань, сформульовано основні державно-правові положення. Велику увагу приділено теорії народовладдя, видам, системам забезпечення і проявам його у нашій державі. Наведено характеристики основних правових сімей сучасності. Викладення теорії чи іншого питання автори поєднують із практикою його розв’язання.

Для студентів і викладачів вищих навчальних закладів, а також усіх, хто цікавиться проблемами держави і права.

Антонович М. М. Міжнародне публічне право: Навч. посібник. — К.: Вид. дім “КМ Академія”; Алерта, 2003. — 308 с.

У навчальному посібнику аналізуються основні поняття, категорії, інститути та галузі міжнародного публічного права крізь призму їх застосування в Україні. Основний акцент переноситься з традиційної в радянській науці уваги до теорії міжнародного права на застосування міжнародного права в практиці держав.

Для студентів та аспірантів правничих, міжнародних факультетів вищих навчальних закладів, викладачів та юристів-міжнародників.

Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом / Пер. з англ. — Харків: “Консум”, 2000. — 592 с.

Уперше виданий у 1970 році, “Сучасний вступ до міжнародного права” швидко визначився як такий, що користується найширше, та вдалий підручник у галузі. Він охоплює різноманіття тем — від дипломатичного імунітету до прав людини, від визнання урядів до військових злочинів. Це нове видання нині цілком перероблене і доповнене з метою відбитку багатьох нових змін і містить додаткові глави про права людини, відповідальність держав, довілля та економіку.

Українською мовою перекладено вперше.

Розраховано на викладачів, студентів ВНЗ, фахівців з міжнародного права.

Мовні питання в Україні. 1917–2000: Документи і матеріали / Укладач Ю. Ф. Прадід. — Сімферополь: “Доля”, 2003. — 288 с.

У збірнику вміщено документи і матеріали, що стосуються розв’язання мовних проблем в Україні з 1917 по 2000 рік: про діяльність Центральної ради, гетьманату, директорії, ЦВК і РКН у УРСР, резолюції та постанови з’їздів і пленумів КП(б)У, Комуністичної партії Польщі, Комуністичної партії Західної України, ноти Радянського уряду, закони і постанови Верховної Ради Української РСР, Верховної Ради України, матеріали преси тощо.

Хрестоматія стане у пригоді ученим, законодавцям, студентам, усім, хто цікавиться цією проблематикою.

Завдання 3.1.3. *Перекладіть українською мовою наведені анотації актуальних наукових джерел різних жанрів. Порівняйте в анотаціях, підготовлених засобами споріднених (російською та українською) мов, лексико-граматичні конструкції-відповідники. Запишіть конструкції, які найчастіше використовуються в текстах довідково-рекомендаційних анотацій. Занотуйте вихідні дані джерел, що пов’язані з вашим фахом.*

Российская юридическая энциклопедия. — М.: Издательский Дом “ИНФРА-М”, 1999. — 1110с.

Первая российская универсальная юридическая энциклопедия, включающая в себя около 4000 статей. В энциклопедии рассмотрены все отрасли и институты современной юридической науки. Авторы энциклопедии — известные российские ученые и юристы-практики.

Для широкого круга читателей, интересующихся вопросами права.

Алпатов В. М. История лингвистических учений. Учебное пособие. — 2-е изд., испр. — М.: “Языки русской культуры”, 1999. — 368 с.

Книга представляет собой учебное пособие по курсу “История лингвистических учений”, входящему в учебную программу филологических факультетов университетов. В ней рассказывается о возникновении знаний о языке у различных народов, о складывании и развитии основных лингвистических традиций: античной и средневековой европейской, индийской, китайской, арабской, японской.

Описано превращение европейской традиции в науку о языке, накопление знаний и формирование научных методов в XVI–XVIII веках. Рассмотрены основные школы и направления языкознания XIX–XX веков, развитие лингвистических исследований в странах Европы, США, Японии и нашей стране.

Пособие рассчитано на студентов-филологов, но предназначено также для всех читателей, интересующихся тем, как люди в различные эпохи познавали язык.

Современная американская лингвистика: Фундаментальные направления / Под ред. А. А. Кибрика, И. М. Кобозевой и И. А. Секеиной. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М.: Едиториал УРСС, 2002. — 480 с.

Настоящая книга представляет собой сборник обзоров по современной американской лингвистике. В книге рассматриваются наиболее фундаментальные направления американской лингвистики, такие, как генеративная (порождающая) грамматика, приложения генеративного подхода к материалу различных языков (в особенности русского), фонология, формальная семантика, психолингвистика, усвоение языка, функциональная и когнитивная лингвистика. Обзоры написаны российскими и американскими авторами, активно работающими в соответствующих областях науки. Во всех обзорах отражено новейшее состояние лингвистических исследований.

Издание предназначено лингвистам всех специализаций, представителям родственных наук, историкам и философам науки, всем интересующимся языкознанием и языком.

Ермакова В. Н., Онуфриенко Г. С., Красан Т. Н. Алгоритмические предписания в управлении самостоятельной работой иностранных студентов // Проблемы высшей школы. Республиканский научно-методический сборник. — К., 1991. — Выпуск 75. — С. 50–53.

Представлены результаты управления самостоятельной работой иностранных студентов-нефилологов. Рассматриваются пути повышения эффективности самостоятельной работы студентов при овладении иностранным языком — использование алгоритмических предписаний (указаний, памяток, инструкций).

Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику: Учебное пособие. — Изд. 2-е, исправленное. — М.: Едиториал УРСС, 2003. — 360 с.

В основу книги положены курсы лекций, которые автор читал на отделениях прикладной лингвистики филологического факультета МГУ им. М.В.Ломоносова и в Московском государственном лингвистическом университете. В учебнике представлены основные направления прикладной лингвистики — как уже устоявшиеся классические дисциплины (компьютерная лингвистика, машинный перевод, информационно-поисковые системы, лексикография, терминоведение и терминография, методика преподавания языка, теория перевода), так и новейшие специальности, получившие развитие в последние десятилетия — корпусная лингвистика, политическая лингвистика, лингвистические аспекты нейро-лингвистического программирования, теория воздействия. Особое внимание обращается на методы исследования, развиваемые в каждом из прикладных направлений. Во многих случаях обсуждаются примеры использования прикладных методов и полученные результаты. В конце параграфов учебника предусмотрены практические задания, которые позволяют применить усвоенный материал в конкретной проблемной сфере. В отдельной главе рассматриваются проблемы взаимовлияния теории и практики в науке о языке, а также перспективы развития прикладных областей лингвистики.

Учебник предназначен для студентов и аспирантов отделений прикладной лингвистики филологических факультетов университетов, других высших учебных заведений, а также для всех интересующихся современными направлениями развития языкознания и его приложений.

Пристайко Т. С. Лексико-номинативная организация специального текста. Монография. — Днепропетровск: УкО ІМА-прес, 1996. 200 с.

В монографии рассматриваются актуальные проблемы функциональной лексикологии и терминологии на материале специальных текстов технического профиля.

Для научных работников, преподавателей вузов, аспирантов, студентов, широкого круга читателей.

Залевская А. А., Медведева И. Л. Психолингвистические проблемы учебного двуязычия: Учеб. пособие. — Тверь: Твер. гос. ун-т, 2002. — 194 с.

Учебное пособие посвящено вопросам теории овладения вторым языком в условиях учебного двуязычия. Обсуждаются современные научные подходы к изучению и объяснению особенностей и механизмов овладения вторым / иностранным языком; прослеживается динамика формирования в мировой науке различных точек зрения на роль первого языка в овладении вторым языком, на сущность и специфику феноменов ошибки, языкового переноса, “промежуточного языка” и т.д.; рассматриваются различные виды знаний и стратегий овладения языком и используемых обучаемыми опорных элементов; внимание акцентируется на задачах овладения иноязычным словом как “живым знанием” и изменении роли преподавателя в процессе обучения второму языку.

Книга предназначена для студентов филологических специальностей и полезна всем интересующимся механизмами функционирования языка, в том числе лингвистам, психолингвистам, переводчикам, специалистам в области двуязычия, психологии речи, обучения второму/иностранному языку.

Рузавин Г. И. Логика и аргументация: Учебн. пособие для вузов. — М.: “Культура и спорт, ЮНИТИ”, 1997. — 351 с.

Это первая в отечественной литературе попытка рассмотреть законы и принципы логики в тесной связи с аргументацией, используемой в практических и научных рассуждениях.

Основное внимание обращается на диалог как на ту реальную среду, в рамках которой происходят споры, дискуссии, диспуты и полемики. Изложение логических вопросов подчинено целям выработки навыков критического мышления в процессе аргументации.

Для студентов гуманитарных вузов, а также широкого круга лиц, желающих овладеть навыками аргументации как искусства рационального убеждения.

Логический анализ языка. Семантика начала и конца / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова. — М.: “Индрик”, 2002. — 648 с.

В книге определены условия формирования и дифференциации концептов “начала” и “конца”. Подробно анализируются их функции в образовании видо-временных значений глаголов, их влияние на

интонационный контур высказывания, их роль в словообразовании, семантике групп глаголов, а также отдельных лексических и фразеологических единиц. Предметом рассмотрения являются некоторые особенности понятий начала и конца в традиционных культурах. Большое внимание уделено рамочной функции начала и конца в разных видах текстов: фольклорных, художественных, публицистических, в жанре устного рассказа и др. В ряде статей характеризуется место, занимаемое понятиями начала и конца, конечного и бесконечного в некоторых научных и религиозно-философских теориях.

Книга предназначена для широкого круга филологов.

Толковый словарь современного русского языка. Языковые изменения конца XX столетия / ИЛИ РАН; Под ред. Г. Н. Складчиковой. — М.: ООО “Издательство Астрель”: ООО “Издательство АСТ”, 2001. — 944 с.

Словарь включает более 7000 слов и устойчивых словосочетаний, отражающих языковые динамические процессы нашего времени, порожденные политическими, экономическими, социальными, культурными и другими переменами в обществе. Каждая словарная статья содержит истолкование слова, его нормативную, грамматическую, стилистическую характеристики, этимологическую справку и т.д. В качестве иллюстраций использованы цитаты из прессы и литературных текстов.

Это уникальное издание представляет интерес не только для профессионалов (филологов, переводчиков, писателей, журналистов, редакторов, преподавателей), но и для студентов, иностранцев, изучающих русский язык, политических и общественных деятелей, предпринимателей и всех, кому небезразличны жизнь, судьба и будущее русского языка.

М. А. Баскакова. Толковый юридический словарь бизнесмена. — М.: “Контракт”, 1994. — 560 с.

Содержит около 2500 юридических и коммерческих терминов. При их толковании учитывалось новейшее российское законодательство и еще не переводившиеся зарубежные источники. Снабжен значительным справочным аппаратом. Наличие алфавитного указателя английских терминов позволяет пользоваться этим изданием как англо-русским и русско-английским словарем.

Предназначен для руководителей и других работников предприятий и организаций, бизнесменов и всех, занимающихся внешне-экономической деятельностью, переводчиков и широкого круга читателей.

Онуфриенко Г. С. Гибриды как стилеобразующий лексический элемент языка науки и техники // “Słowa, słowa, słowa” w Komunikacji językowej / Pod red. M. Grabskiej. — II. — Gdańsk. — 2004. — С. 127–137.

Анализируются термины гибридной языковой природы, которые в языке науки и техники образуют открытое, динамичное, структурно иерархизированное лексическое множество, постоянно и интенсивно прогрессирующее в условиях роста объема научно-технической информации и международных научных контактов. Доказывается статистическая однородность научных и учебных текстов по точным и гуманитарным дисциплинам на уровне словаря в отношении гибридных терминов.

Для переводчиков, терминологов, филологов.

Интернациональные элементы в лексике и терминологии.- Харьков: “Вища школа”. Изд-во при Харьк. ун-те, 1980. — 208 с.

Монография, созданная международным авторским коллективом, посвящена актуальным вопросам выработки общих элементов в словарном составе и терминологиях различных языков. Значение этих вопросов особенно возрастает в современную эпоху — эпоху активных культурных и языковых контактов. В книге рассматриваются методологические, типолого-сопоставительные, социолингвистические и прикладные аспекты проблемы интернационализации словарей и терминологий. Исследование построено на материале ряда языков Европы, языков народов СССР и Восточной Азии.

Для языковедов, преподавателей и студентов, а также представителей других специальностей, интересующихся вопросами языка, научно-технической терминологии и языкового планирования.

Дубичинский В. В. Теоретическая и практическая лексикография. — Вена-Харьков, 1998. — 160 с.

В предлагаемом учебном пособии обсуждаются вопросы теории и практики создания словарей: принципы и методы лексико-

графирования, типология словарных произведений, методология создания переводных, учебных, терминологических и др. словарей, перспективы лексикографии — науки о словарях.

Книга предназначена для студентов филологических факультетов, языковедов и терминологов, преподавателей и переводчиков, всех, кто занимается благородным делом создания словарей.

Практический менеджмент. Методы и приемы деятельности руководителя / Авт.-сост. Н. Я. Сацков. — Д.: “Сталкер”, 1998. — 448 с.

Книга поможет менеджерам и бизнесменам развить самостоятельность мышления и действий, расширить познания в области ряда нетрадиционных поведенческих наук, а также экономики, социологии, социальной психологии и на этой основе выработать рациональные методы и приемы своей деятельности. Изложение построено на анализе опыта основоположников праксеологии — общей теории рациональной деятельности людей с точки зрения ее эффективности.

Ознакомившись с этой книгой, деловые люди смогут активизировать свою предпринимательскую деятельность и превзойти конкурентов.

Завдання 3.1.4. *Визначте за наведеними анотаціями жанри відповідних наукових першоджерел і спрогнозуйте їх назви та, де не зазначено, адресат. Прокоментуйте роль і функції довідково-рекомендаційних анотацій у пошуку наукової інформації.*

- А)** Зафіксовано найбільш уживані сучасні російські терміни суспільних наук та їх відповідники українською мовою.

Для працівників наукових установ, видавництв, радіо і телебачення, викладачів, перекладачів, студентів. ☞

- Б)** Розглядається вплив різних видів методичного забезпечення самостійної роботи студентів на ефективність засвоєння ними навчального матеріалу. ☞

- В)** Обґрунтовується соціальна цінність теорії права, основні концепції права, форми права, система права і законодавства, право і правовідносини, право і правосвідомість, правовий статус особи і права людини, законність і правопорядок, поняття і види правопорушень, а також питання реалізації і застосування правових норм.

Для студентів юридичних ВНЗ і факультетів, викладачів, наукових працівників. ☞

- Г) Розглядаються варіанти схематичного подання навчальної інформації, питання, пов'язані із застосуванням схем у самостійній роботі студентів у межах традиційної методики навчання, а також особливості використання їх у посібнику для персональної ЕОМ. ☞
- Д) Представлено тексти чинних конституцій нових незалежних держав, які свого часу входили до складу СРСР, та деяких постсоціалістичних країн Європи. Здебільшого ці конституції було прийнято на початку 90-х років і вони мають принципово новий характер та зміст.

Мета — поінформувати тих, хто причетний до розв'язання проблем теорії та практики сучасного державотворення в Україні, а також задовольнити пізнавальні потреби читачів. ☞

- Е) Висвітлюються організаційні питання державного забезпечення безпеки суб'єктів кримінального судочинства, наводяться дефініції відповідних понять, аналізується наукова література з цього питання. ☞
- Є) Порушуються питання становлення і розвитку української ідеї, українства взагалі, вперше пропонується визначення української національної ідеї. Висвітлюється роль української інтелігенції в становленні української національної ідеї та ставлення російської інтелігенції до українства. Обґрунтовується значення української національної ідеї в державотворенні сьогодні. ☞
- Ж) Висвітлено питання організації навчання у закладах вищої освіти України IV рівня акредитації. ☞
- З) Висвітлено актуальне питання про правове регулювання майнових прав та обов'язків неповнолітніх, подано практичні рекомендації до проекту Закону про охорону дитинства та до проекту Цивільного кодексу України. ☞
- И) Досліджено актуальну проблему в міжнародній діяльності України — гармонізацію українського законодавства з європейським. Автор розглядає цю проблему на прикладі права людини на життя і пропонує введення до Кримінального кодексу України спеціальної норми, яка передбачала б відповідальність за здійснення заходу евтаназії стосовно невиліковно

хворих, та оформлення її окремою статтею “Вбивство зі співчуття” у відповідному розділі Кримінального кодексу. ▮

- І)** На нових концептуальних засадах виділено словотвірні категорії суфіксальних іменників, систематизовано їх залежність від типу категоризованого значення компонента базової синтаксичної структури, встановлено особливості реалізації цих категорій за допомогою словотворчих суфіксів.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів філологічних спеціальностей. ▮

- І)** Містить матеріали доповідей лінгвістів України, Росії, Казахстану та США, присвячених питанням теорії неології, змінам у словниковому складі слов'янських мов сьогодення, лексикограматичним інноваціям у системному, когнітивному, комунікативному, контрастивному та лінгводидактичному аспектах.

Для викладачів, науковців, аспірантів та студентів гуманітарних факультетів. ▮

- Й)** Розглядаються питання фонетики, орфоєпії, графіки, лексикології, фразеології, лексикографії, словотвору, морфології сучасної української літературної мови. Подаються відомості з діалектології та загального мовознавства. Міститься опис синтаксичних особливостей побудови словосполучень і речень.

Для студентів гуманітарних факультетів вищих закладів освіти. ▮

- К)** Ґрунтовна колективна праця видатних українських учених і мистецтвознавців: Івана Крип'якевича, Володимира Радзикевича, Миколи Голубця, Степана Чарнецького та Василя Барвінського. В яскравій та доступній формі автори подають основні відомості про розвиток українського письменства, образотворчого мистецтва, театру та музики від княжої доби першої третини ХХ століття у тісному зв'язку із поступом українського суспільства. Виклад супроводжується численними ілюстраціями. ▮

- Л)** Це перша спроба представити широкий спектр поглядів видатних учених на проблеми походження та розвитку української мови. Перевагу надано працям 20–30 років, які фактично донедавна були забороненими. Серед авторів — видатні українські вчені-мовознавці із світовим ім'ям: А. Кримський,

Є. Тимченко, С. Смаль-Стоцький, І. Огієнко, Ю. Шевельов,
О. Горбач та ін.

Для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів. ♪

- М)** Описано основні принципи та критерії оцінювання ефективності наукової праці, сфокусовано увагу на чинниках її підвищення, запропоновано апробовану кількісну методику оцінювання ефективності наукової праці студента, аспіранта, викладача, доцента, професора. ♪
- Н)** Досліджено новотвори гібридної природи в джерелах масової та науково-технічної комунікації на матеріалі української і російської мов. Проаналізовано функції неологічних гібридних дериватів в умовах євроінтеграції України та в контексті інноваційного виміру її соціально-економічного розвитку. ♪
- О)** Зафіксовано найуживаніші сучасні українські терміни та їхні російські відповідники у різних галузях знань.

Для працівників наукових установ, видавництв, радіо, телебачення, перекладачів, викладачів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться українським словом. ♪

Завдання 3.1.5. *Ознайомтеся з текстами анотацій на наукові статті. Схарактеризуйте анотації за ознаками, видом, структурою та визначте типові лексико-граматичні конструкції.*

- А)** Стаття кандидата юридичних наук С. Шевчука “Природно-правові засади конституційного права”, що опублікована в науково-практичному часописі “Українське право” (2001 р., число 1), присвячена актуальній проблемі правознавства.

Автор ґрунтовно аналізує принципи природного права, які слугують критерієм визначення чинності позитивного законодавства і тому мають конституційне значення: принцип моралі, принцип розумності, принцип цілеспрямованості, принцип справедливості. На підставі викладеного матеріалу автор формулює висновки щодо припустимості використання природного права у межах сучасних правових систем й України зокрема.

Стаття зацікавить юристів, як науковців, так і практиків.

- Б)** У статті доктора юридичних наук В. Лукашевича “До визначення поняття “інформація”, що вживається в сучасному

юридичному обігу”, опублікованій у науково-практичному збірнику “Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України” (1998 р., № 1), досліджується одна з актуальних наукових проблем, розв’язання якої здійснюється в контексті вимог подальшого вноормування мови дисциплін правничого циклу та юридичної лексики. Зокрема, у статті всебічно та ґрунтовно характеризується поняття “інформація” через низку його взаємопов’язаних властивостей. Особливу увагу автор приділяє поняттю “криміналістична інформація”.

Стаття розрахована на широке коло читачів з вищою юридичною освітою.

- В)** Стаття О. Онуфрієнка, С. Порощука “Право людини на життя як об’єкт нормативно-правового регулювання: сучасний стан, проблеми в Україні” (Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України: Науково-теоретичний журнал. — Луганськ, 1998. — Вип. 2.) присвячена актуальній проблемі держави і права. Автори визначають характерні ознаки права на життя як фундаментального права людини й аргументовано пропонують певні зміни в чинному законодавстві України.

Стаття адресована науковцям та юристам-практикам.

- Г)** У статті кандидата філологічних наук, доцента Н. Зубець “Російсько-українська контрастивна лексика”, яку опубліковано у “Віснику Запорізького державного університету. Філологічні науки”(2002. — № 4. — С. 56–59), йдеться про зіставне вивчення близькоспоріднених української та російської мов на сучасному етапі. Автор аналізує конкретні групи слів, що відрізняються коренями, афіксами, знання про які необхідні у перекладознавстві, лексикографічній роботі, у викладанні нерідної мови.

Стаття розрахована на викладачів, перекладачів, лексикографів, аспірантів, студентів.

- Д)** Автор наукової статті “Мовне планування й термінологія”, опублікованої у “Віснику Національного університету “Львівська політехніка”: Проблеми української термінології” (2004. — № 503. — С. 27–29), здійснює загальний аналіз мовного планування в українській термінології і виокремлює три періоди. Підґрунтям для цієї періодизації обрано мету мовно-

го планування в термінології, мовну політику в державі, критерії нормативності термінів.

Адресат статті — термінологи, мовознавці, перекладачі, викладачі, студенти.

- Е)** У колективній науковій статті В. Дубічинського, Л. Васенко, О. Кримець розглянуто суттєві ознаки наукової картини світу, проаналізовано складники процесу вербалізації нових понять наукового та технічного знання й запропоновано введення у навчальний процес вищої школи нової навчальної дисципліни термінознавчого спрямування.

Стаття зацікавить викладачів вищої школи, працівників Міністерства освіти і науки України.

- Є)** У науковій статті “Правові засоби як основна категорія інструментальної теорії права”, опублікованій у науково-практичному часописі “Українське право” (2003 р., число 1), представлено основні результати актуального дослідження молодого науковця О. Онуфрієнка. Автором запропоновано уточнену дефініцію правових засобів, проаналізовано базові підходи до розуміння цієї категорії як основної в інструментальній теорії права, що дозволяє надати нового унікального бачення вже відомим загальнотеоретичним проблемам.

Стаття розрахована на юристів — фахівців із теорії права, міжнародного права, цивільного права.

Завдання 3.1.6. Обґрунтуйте, чому зміст довідково-рекомендаційних анотацій складається переважно із відповідей на наступні запитання: 1) вступна частина: Як називається наукове джерело (стаття, книга, підручник, словник тощо)? Хто є його автором (авторами)? Де і коли його опубліковано? 2) основна частина: Що констатує автор? Які нові питання ставляться і розв’язуються? Як саме? Які досягнуто результати? 3) заключна частина: Чи є актуальним наукове джерело (стаття, книга, підручник тощо)? На яке коло читачів (користувачів) воно розраховане?

Завдання 3.1.7. Ознайомтесь уважно з наведеною нижче таблицею, яка містить лексико-граматичні засоби оформлення структурних частин довідково-рекомендаційної анотації

*наукової статті. Назвіть найпоширеніші в анотаціях кон-
струкції при формулюванні теми, проблематики статті та
її висновків.*

**Лексико-граматичні засоби
для складання анотації наукової статті**

1.	Вступна частина анотації (бібліогра-фічний опис) статті	Стаття, що анотується, має назву "...". Статтю під назвою "..." опубліковано в жур- налі (часописі) "..." за ... р., № (число) ... Стаття містить таблиці..., схеми...
2.	Тематика статті	Статтю присвячено актуальній проблемі... Тема статті — ... Автор статті висвітлює теоретично значуще питання... Стаття являє собою узагальнен- ня (огляд, виклад, аналіз, опис)... У статті йдеться про... Автор статті "..." здійснює ґрунтовний аналіз...
3.	Проблематика статті	У статті розв'язуються (висвітлюються, досліджуються, ставляться, порушуються) проблеми... Автор формулює... Автор визначає сутність поняття... Автор висвітлює в ході дослідження такі актуальні питання, як... У статті узагальнюються результати дос- лідження... Автор пропонує науково-ґрунтовний аналіз...
4.	Ілюстрування думок прикладами	Автор наводить переконливі приклади... Автор ілюструє прикладами... Автор цитує... У статті наведено статистичні дані... Для переконливої ілюстрації автор вико- ристовує...
5.	Підсумок. Висновки	Автор наводить висновки... Автор підбиває підсумки... Автором стверджується, що... Завершуючи дослідження, автор формулює висновки: ... Автор переконує, що...

РОЗДІЛ 3. АЛГОРИТМІЧНІ ПРИПИСИ ЯК РЕГЛАМЕНТОВАНІ СХЕМИ НАВЧАЛЬНИХ ДІЙ ПРИ АНАЛІТИЧНОМУ ОПРАЦЮВАННІ ІНФОРМАЦІЇ НАУКОВОГО ДЖЕРЕЛА

6.	Адресат (для рекомендаційної анотації) статті	У статті наведено професійно значущий матеріал... Стаття зацікавить... Стаття розрахована на (широке коло читачів, перекладачів, менеджерів, фахівців з міжнародних відносин, маркетингологів, юристів, студентів, аспірантів)... Стаття адресована науковцям (викладачам закладів і факультетів вищої гуманітарної освіти)...
----	---	---

Завдання 3.1.8. Відновіть текст довідково-рекомендаційної анотації, розташувавши речення за її логікою та узгодивши фрагменти інформації, наведені в лівій та правій колонках. Спрогнозуйте назву анованого наукового джерела.

I.	Статтю присвячено...	1.	...спеціалісти в галузі права, науковці й практики.
II.	Автор статті ґрунтовно доводить, що ...	2.	...актуальній проблемі — конституційним гарантіям прав і свобод людини в Україні.
III.	У заключній частині статті зазначається, що...	3.	...юридичні гарантії (загальноправові та конституційні) — систему взаємопов'язаних форм і засобів, яка забезпечує належне визнання, захист і реалізацію певних прав та відповідних їм обов'язків.
IV.	На початку статті автор усебічно характеризує ...	4.	...в Україні залишається проблематичною реалізація ряду прав, передбачених Конституцією, і це пов'язане головним чином з економічною й політичною кризою.
V.	Адресат статті — ...	5.	... конституційні права та свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

Завдання 3.1.9. Прочитайте наведені матеріали довідково-рекомендаційної анотації і з'ясуйте, який структурний компонент її відсутній, та запропонуйте його з урахуванням належного місця у структурі анотації. Спрогнозуйте назву та жанр джерела, яке характеризує відновлена вами анотація.

До складу ввійшли літературно-критичні статті та нариси про письменників (членів Національної спілки письменників України), життєвий і творчий шлях яких тісно пов'язаний із Запорізьким краєм. Це перше подібне видання за всю історію Придніпров'я. Статті і нариси, підготовлені письменниками, літературознавцями, журналістами, розширюють і поглиблюють знання про літературний поступ Запорізького краю у 20-і – 90-і роки ХХ століття. Персоналії у книзі розташовано за часом видання письменником першої книжки.

Завдання 3.1.10. *Складіть, зорозумівшись на алгоритмічний припис (див. 3.1.1), довідкові анотації на наведені наукові джерела актуальної тематики за обраною вами спеціальністю. Порівняйте тексти анотацій на одне і те ж джерело та з'ясуйте, аргументуючи, який варіант і чому є найоптимальнішим.*

Термінологія техніки*

За своїм лексико-семантичним змістом технічна термінологія надзвичайно різноманітна. Основні її семантичні групи об'єднують терміни для позначення загальних понять предметів, процесів, властивостей тощо. Найтиповіші серед них такі групи термінів:

- на позначення машин, механізмів, апаратів, пристроїв, устаткування, приладів: *бомботримач, ватермашина, вітроуловлювач, гіронепівкомпас, детонометр, зубчастий барабан, кінознімальний апарат, координатор, копіювальна установка, креномір, фарбопульт;*
- на позначення виробничих процесів: *бавовнопрядіння, дублення, електризація, капотаж, каширування, конгревне тиснення, модуляція, окирковування, переліт;*
- на позначення предметів — наслідків дії, тобто різновидів продукції. У кожній окремій мікросистемі ця група може називатись по-іншому. Для кінолексики, наприклад, це види кінофільмів: *біографічний фільм, детективний фільм, звукове кіно, каширований фільм, монтажний фільм, навчальний фільм;* у поліграфічній термінології це різні види друкованих видань:

* Див.: *Склад і структура термінологічної лексики української мови.* — К., 1984. — С. 107–115.

бюлетень, газета, журнал. Група, яка об'єднує назви тканин, типова для текстильної промисловості: *байка, бастин, бобрік, ватин, перлон, поплін, сатинет, шевйот, шотландка*. До цього слід додати, що кожна з галузевих термінологій має у складі аналізованої групи термінів широке коло ще більш специфічних лексико-семантичних підгруп. Так, у будівельній справі група матеріалів має такі підгрупи: природні будівельні матеріали (*блок, бут*); штучні будівельні матеріали (*армопінбетон, бетоніт*); будівельні деталі (*арматура, балка*);

- на позначення предметів, які використовуються у виробничому процесі. Скажімо, у мікросистемі поліграфічних термінів це різні види паперу: *діазотипний папір, кабельний папір, літографський папір, монотипний папір, обкладинковий папір, пігментний папір, поздовжній папір, ротоплівка* (папір для виготовлення трафаретних форм способом мімеографування), *ротофільм* (бромистий папір), *рулонний папір, словниковий папір, фарбований папір, шкіряний папір, шовківка, японський папір* та ін.;
- на позначення характеристик технічних понять, їх властивостей: *безпілотний, біговий, віконничний, рівничний, серп'янковий, торцювий*. Абстраговані, узагальнюючі назви технічних ознак, явищ: *вологонепроникність, гладкість паперу, збереженість проявників, кольороочутливість, лужноміцність, міцність паперу, надзвукова швидкість, покривна здатність, розгортуваність, світлостійкість*;
- на позначення деталей устаткування. Наприклад, у кінотермінології це назви лінз, об'єктивів: *анаморфот, вгнута лінза, лінза Френзеля, меніск, насадкова лінза*; в друкарській справі це назви шрифтів, друкарських знаків: *акцентний знак, друкарський знак, єгипетський шрифт, жирний шрифт, каліграфічна гарнітура, кольоровий шрифт, навчальна гарнітура*;
- на позначення способів виконання виробничого процесу, систем, характеру і виду робіт: *автохромний друк, аквантина, врознім, змійка, знімання "вслід", кінознімання в поляризованому світлі, ковзати на хвіст, макрокінознімання, старт, стеля, упідбір, штопор*;
- на позначення посад, спеціальностей: *автопілот, ас, бортмеханік, бортпровідник, бульдозерист, вапняр, верстальник,*

- звукооператор, монотипіст, монтажист, обмурівник, ремізник, толівник, хромолітограф, чесальник, шпульник;*
- на позначення професійних об'єднань, організацій: *Держфільмофонд СРСР, екіпаж, ескадра, ескадрилья, кіностудія, редакційна рада, редакція художнього оформлення;*
 - на позначення приміщень будов спеціального призначення, їх частин та цілих підприємств тощо: *аеробаза, ангар, гарнісаж, зруб, полігон, фасад;*
 - на позначення технічних дисциплін, їх розділів і пов'язаних з технікою наук: *аерографія, аеролоція, кінознавство, кінотехніка, книгознавство, кольорознавство, магнітографія, планеризм, радіопеленгація;*
 - на позначення спеціальної документації, ведення справ і т. ін.: *авторське право, видавнича собівартість видання, видавничий договір, кінодокументація;*
 - на позначення спеціальних одиниць виміру, стандартів: *аркуш-відбиток, аркушепрогін, квадрат, люкс-секунда, люмен, стильб, "супер-8", частка аркуша;*
 - на позначення дефектів, відходів виробництва тощо: *засміченість паперу, короблення фільму, обкат, пачоси, підплетина, почорніння, різновідтінковість, різнотонність, різнощільність, смугування.*

Чимало груп об'єднують терміни, що позначають специфічні поняття. Ось деякі з них: терміни на позначення хімічних речовин, розчинів, сполук: *аустон, бензотриазол, бура, гідрохінон, хромокалієвий галун* (кін.); терміни на позначення засобів увиразнювання друкованого тексту: *заставка, картуш, колонтитул, контртитул, шмуцтитул* (полігр.). Перелік лексико-семантичних груп, безперечно, цим не вичерпується. Але й названі групи дають змогу проаналізувати ті внутрішньомовні парадигматичні явища, які спостерігаються в технічній термінології.

Будь-яка галузева термінологія, в тому числі й технічна, існує у двох сферах — у сфері фіксації і в сфері функціонування. До першої відносяться спеціальні, термінологічні словники, збірники рекомендованих термінів і державні стандарти на конкретні галузеві термінології. Ця сфера є наслідком свідомого втручання у процес терміноворення. Саме в ній робиться спроба реалізувати всі вимоги, яким повинна відповідати "ідеальна" термінологія, що має бути позбав-

лена омонімії, багатозначності, синонімії насамперед у межах однієї терміносистеми. Сфера фіксації, на думку мовознавців, — це сфера статистики, це зупинений на якийсь час живий процес для надання йому потрібного порядку [1, с. 158].

Складнішу картину конкретно-галузевого термінотворення й терміновикористання являє собою *сфера функціонування, де кожен термін існує у текстах, що є жанрово-стилістичними різновидами мови науки — в монографії, статті, рефераті, науково-популярному нарисі,— а також у живому мовленні*. Тут термінам не чужі ні омонімія, ні полісемія, ні синонімія. У цій сфері вони поводять себе як звичайні слова, а термінологія — як лексика з усіма властивими їй законами семантичного розвитку, щоправда, в специфічних для термінології формах вияву.

Антонімія. Під антонімією розуміють не просте протиставлення, яке можна передати, додаючи заперечення..., а протиставлення значень, які це допускають, виражені різними коренями” [2, с. 39]. *В антонімічні відношення об’єднуються перш за все технічні терміни, що мають кількісні, якісні, часові й просторові значення*. Так, антонімічними є пари термінів *зліт* і *посадка*, *позитив* і *негатив*: *позитив* (від лат. *positivus*) означає фото-або кінематографічне зображення, в якому співвідношення яскравостей різних ділянок таке саме, як в об’єкті знімання (в оригіналі), і зворотне тому, яке є в негативі; *негатив* (від лат. *negativus*, тобто від’ємний, супротивний) — це кінозображення на прозорій стрічці (основі), в якому більш яскраві ділянки об’єкта передаються більшими почорніннями, а менш яскраві — меншими; внаслідок цього негативне зображення по зоровому враженню, яке воно справляє, протилежне оригіналові [3, с. 79].

Складніше співвідношення з антонімами у слова-терміна *оригінал*, яке має кілька значень. Це що-небудь, що є основою для відтворення копіювання, переробки; текст, з якого роблять переклад на іншу мову; текст, малюнок для поліграфічного відтворення. У перших двох значеннях до цього терміна антонімом буде термін *копія*, у третьому — термін *відбиток* із значенням пробний текст, малюнок, виготовлений у друкарський спосіб.

В антонімічних відношеннях можуть перебувати не лише терміни-слова, а й терміни-словосполучення: *звичайне кінознімання і спеціальне кінознімання; уповільнене кінознімання і прискорене кінознімання*.

Омонімія. При вивченні технічної термінології досить часто спостерігаються омонімічні терміни. Серед досліджуваних мікросистем можна назвати такі кореневі омоніми: *баба, байка, балка, банкет, бик, блок, бостон, віраж, візир, в'язка, газ, гранка, гриф, заставка, капот, коса, косяк, кран, наліт, обріз, піке, тик, тираж, титул, набучувати, травити*. Так, у кількох галузевих термінологіях наявний термін *блок*. У будівельній мікросистемі він означає природний або штучний будівельний камінь, порізаний на плити; як політичний термін *блок* — це об'єднання держав, організацій, партій; у техніці він уживається на позначення простого механізму для підняття важких предметів. Крім цього, *блок* — це ще й окрема, незалежна частина споруди, машини і т. ін., що складається також з окремих елементів або деталей.

У галузі спеціальної термінології дуже часто важко визначити, де омонімічні, а де багатозначні слова, адже *“абсолютної межі між багатозначністю й омонімією слів немає, оскільки і багатозначні за своїм походженням слова з плином часу фактично, з утратою мовцями чуття колишнього зв'язку значень, можуть перетворюватися для нас в омоніми”* [4, с. 48]. Внаслідок зміни значення слова-терміна один звуковий комплекс може означати два або кілька понять, якщо тільки старе значення чи декілька старих значень не вилучаються повністю з ужитку. В термінології один термін може використовуватися у кількох галузевих термінологіях. Наприклад, *газ* у текстильній, фізичній, фізіологічній терміносистемі означає дуже тонку прозору шовкову тканину; під *газом* розуміють речовину, здатну поширюватися в усьому доступному для неї просторі, рівномірно заповнюючи його, або отруйну речовину з такими властивостями. Дослідження виникнення обох значень звукового комплексу *газ* показує, що у першому і другому значеннях ця лексема є різними за походженням словами: *газ* — тканина названа по імені сірійського міста Гази [5, с. 61]; фізичний термін *газ* утворений у XVII ст. голландським ученим Ван-Гельмонтом від грецького [6, с. 115]. Слово *балка* в одному випадку означає яр з пологими схилами, у другому, як термін будівельної мікросистеми, — дерев'яну колоду або залізний брус, що є основою перекриття, настилу. У першому випадку це слово вважається спорідненим з литовським *bala* — болото, латинським *bala* — глиниста, безлісна долина, давньонімецьким *pfuol* — калюжа, болото, давньоіндійським *jambalas* — болото, твань [7, с. 115], У другому випадку воно запозичене з германських мов — від голландського *balk* чи

від німецького *Balken* [7, с. 115; 8, с. 31]. У медичній термінології термін *тик* /від фр. *tic*/ означає нервові посмикування м'язів обличчя, шиї, рук як наслідок захворювання нервової системи. В ботанічній термінології *тик* /від англ. *teak*/ — дерево з міцною й твердою деревиною. В текстильній термінології під терміном *тик* /від англ. *tick*/ розуміють дебелу лляну або бавовняну тканину [9, с. 53]. Розглянуті терміни, які побутують у різних мікросистемах, мають всі ознаки омонімів.

Омонімізувались в українській мові і деякі слова, засвоєні з однієї мови: *проспект* /від лат. *prospectus*/, що означає широку пряму вулицю, в друкарській термінології та книгознавчій справі означає детальний план майбутньої книги, який автор подає до видавництва разом із пропозицією про видання книги, а також друковану рекламу — буклет. Слово *тираж* /від фр. *tirage*/ має значення розиграшу облігацій державної позики, білетів лотереї або рахунків виграшних вкладів [10, с. 666]; у поліграфії під цим терміном розуміють загальну кількість усіх примірників друкованого видання, зробленого з одного набору.

Трапляються випадки, коли іншомовні терміни у мові, з якої вони запозичені, мали різне звукове оформлення, а в українській збіглися у фонетичному відношенні: *банкет* /від фр. *banquette*/ — земляний або кам'яний насіп для якої-небудь споруди; *банкет, бенкет* /від фр. *banquet*/ — урочистий сніданок, обід, вечера, що влаштовується на честь кого-небудь, або відзначення певної події.

Знаходимо в технічній термінології омографи: *зв'язки, ложок, правило*; так, у будівельній термінології *правило* означає пристрій, на якому щось розправляють або за допомогою якого щось розрівнюють, вигладжують; загальнонаукове слово *п'равило* означає положення, котрим передається якась закономірність, сталі співвідношення певних явищ. Наявні й технічні терміни-омофони — власні й загальні найменування, іншомовні слова, що різняться наявністю чи відсутністю подвоєння приголосних на письмі, та слова, що відмінні тільки ненаголошеними *е, и* [9, с. 52]: *камчатка, Камчатка; кант, Кант; майя, Майя*. Так, *камчатка* означає назву тканини, а *Камчатка* — півострів. Будівельний термін *кант* позначає ребро, круг дошки, брус, а в швейній промисловості це кольоровий шнурок чи вузька смужка тканини іншого кольору, яку вшивають у борти, у шви одягу, найчастіше — форменого, тобто облямівка. Словом

майя позначають тонку бавовняну тканину; в Центральній Америці є індіанські племена *майя*; відоме *майя* як термін з індуської ідеалістичної філософії, а *Майя* — ім'я жінки. Активний у технічній термінології спосіб творення омофонів — аббревіація, за допомогою якої виникає багато неологізмів, омонімічних існуючим словам: пор. омоніми *газ* і омофон до них *ГАЗ* — назва Горьковського автозаводу, марка автомашини.

Для технічної термінології характерна омонімія словотворчих компонентів, оскільки однозвучні афікси можуть мати відмінні значення (11, с. 47]. За даними спостережень, *омонімія в сфері словотвірної будови виявляється в іменниках більше, ніж в інших частинах мови*; пор. давній суфікс **-к-** та його варіанти, за допомогою яких утворюються терміни на позначення знарядь дії /машин, механізмів, апаратів, приладів, пристроїв, устаткувань/, а також їх складових частин /верстатка, витушка, дранка, качалка, катушка, моталка, обв'язка, опалубка, перекладка, підмостки, ремізка, риштовка, розпірка, рубилка, скалка, стяжка, хлопавка/; виробничого процесу, дії /вибілка, виклейка, вичитка, затравка, зйомка, зчитка, нульовка, окирковка, опалубка, перебивка, переверстка, перекладка, плюсовка, посадка, правка, проводка, розверстка, розпалубка, стрижка/; предмета як об'єкта і наслідку дії /байка, бруківка, брущатка, вибійка, виноска, віньєтка, восківка, гранка, ґрунтовка, заставка, колонка, крайка, мичка, накидка, підливка, підмуток, плетінка, плівка, повітка, прядка, сарпинка, стрічка/; способу дії, техніки виконання /вробивку, мережка, очко, плетінка, розрядка, розрядкою/; місця дії: *площадка, склейка*. У наведених групах термінів нерідко спостерігається поєднання різних словотвірних значень цього суфікса в одному словесному комплексі. Це вимагає уважного ставлення до вживання термінів, дефініція яких відповідає конкретному контекстуальному оточенню; напр. термін *склейка* означає не лише дію /склеювати, склеїти щось/, а й місце, де склеєно що-небудь: *міцність склейки*.

Полісемія. Це явище полягає в тому, що кожне переносне значення полісемічного слова обов'язково так чи інакше пов'язане з його первинним значенням, бо розвинулося воно внаслідок певної подібності визначуваних понять [9, с. 46]. До цього основного стрижневого значення тяжіють усі переносні вторинні значення, хоч міра близькості їх, звичайно, неоднакова. Як пише О. С. Ахманова, *полісемія — це “тотожність слова при наявності у нього двох або більше виразних*

відмінних значень”, а “омонімія — зовнішній збіг за звуковою оболонкою двох або більше різних слів” [12, с. 104].

У поліграфічній термінології вживається термін *верстка* на означення процесу верстання, тобто монтажу сторінок книги, журналу або газети строго певного розміру і форми із гранок тексту, кліше та інших елементів, а також коректурного відбитку із зверстаного набору. У будівельній термінології побутує термін *грунтовка*. Він означає перший нижній шар фарби, що є основою, на яку наносять інші фарби, та речовину, якою покривають полотно картини або предмет, підготовляючи їх до фарбування. Говорячи про багатозначність термінів, слід відзначити, що вони утруднюють сприймання спеціального тексту. Щоправда, ступінь їх стилістичної неприйнятності неоднаковий. Якщо одні терміни викликають лише утруднення при читанні літератури, порушують взаєморозуміння, обмежують можливість обміну досвідом, інші ведуть до хиткості уявлень і до більших чи менших практичних помилок. *Особливо небажаною є багатозначність термінів*, які позначають розрахункові поняття. Аналіз текстів свідчить про доцільність вилучення полісемічних термінів. Необхідно домагатися, щоб кожен термін був однозначним.

Синонімія. *В принципі синонімічність не властива термінології, оскільки в ідеалі терміни — це слова однозначні, які точно визначають відповідне поняття в повному його обсязі.* Термін не потребує емоційного забарвлення, він належить до стилістично нейтральної лексики. Якщо ж у мовній практиці синоніми з’являються до якогось терміна, то вони, як слова абсолютно ідентичні за значенням, з часом звичайно виходять з ужитку або ж набувають іншого значення і детермінологізуються [9, с. 72].

У термінології досліджуваних галузей *необхідно розрізняти синоніми абсолютні та відносні. Абсолютні терміносиноніми (лексичні дублети) — це слова, зміст яких тотожний; під відносними терміносинонімами розуміємо такі, в яких значення збігається частково.* Абсолютні синоніми з’являються у термінології різними шляхами: внаслідок взаємодії літературної мови і діалектного мовлення: *гонт, гонтя* (діал.); *дрань, дранка, драниця* (діал.); *кужелиця, мичка, переділка* (діал.); *люстриновий, люстровий* (діал.);

- внаслідок взаємодії української мови з іншими мовами: *бантина, ригель; вертоліт, автожир; видошукач, візир; закріплювач, фіксаж; літак, аероплан;*

- внаслідок різного фонетичного освоєння іншомовних слів: *траверс, траверз; кегль, кегель*;
- внаслідок творення термінів на власній основі з використанням позичених елементів: *радіовисотомір, радіолот; турбо-нагнітач, турбокомпресор*;
- внаслідок появи фіксованих варіантів одного й того самого терміна: *великоблоковий, великоблочний; басонний, басоновий; карнизний, карнизований; китаєвий, китайчаний; летючий, літаючий; нельотний, нелітний; нулівка, нульовка*.

Треба мати на увазі, що хоча абсолютні синоніми й не різняться своїм лексичним значенням і емоційним забарвленням, проте їх ідентичність порівняно недовготривала, а спільність не завжди охоплює всі особливості функціонування слова в мові. Тому *в сучасній українській мові абсолютні синоніми трапляються рідко*. Більшість же таких слів, що умовно об'єднуються в групу абсолютних синонімів, диференціюється за сферою вживання і стилістичним використанням у тому чи іншому жанрі мови. Наприклад, із синонімічної пари термінів *літак, аероплан* останній у сучасній українській мові вживається рідко і майже тільки в розмовній мові.

Багато спеціалістів вважає абсолютні синоніми нешкідливими; такі синоніми, з їх точки зору, являють собою незручність лише в тому відношенні, що змушують витратити зайві безкорисні зусилля на запам'ятовування. Однак незручність абсолютних синонімів не обмежується цим. *Існування двох термінів для одного поняття небезпечно тим, що в один із цих термінів поступово вкладається зміст більш вузький, аніж в інший, або більш широкий, або, нарешті, зовсім інший*. Таким чином, абсолютні синоніми в переважній більшості перетворюються у відносні з усіма недоліками багатозначних термінів [5, с. 22].

Досліджені мікротерміносистеми показують, що синонімія термінів небажана і її варто вилучати, орієнтуючись на загальну вимогу спеціальної стилістики вкладати в кожне поняття-термін одне значення, тобто виражати одне поняття одним терміном. Але інколи синонімів позбутися важко. Скажімо, необхідно для точності створити занадто довгий термін, а він незручний для застосування. В цьому випадку з'являється до нього синонім. Може виникнути небезпека, що довгий термін з часом буде перекинутий або навіть зовсім замінений іншим, більш коротким синонімічним терміном.

Тому рекомендується поряд з довгим терміном створювати більш короткий і вживати його тоді, коли нема необхідності використовувати основний термін для кращого і більш точного засвоєння поняття або коли з контексту ясно, про яке поняття йде мова. Напр.: *перфорована стрічка* і *перфострічка*, *універсальний блок* і *блок-перфект* (полігр.); *кінопроекційний апарат* і *кінопроектор*; *паралактичне зміщення* і *паралакс*; *повторний негатив* і *контратип*; *світлова пляма* і *рефлекс* (кін.); *карбоксиметилцелюлоза* і *КМЦ*; *консольні балки* і *КБ*; *паста для змачення форм, у яких виготовляють залізобетонні конструкції* і *ПАС-11*; *розчин акустичний цементно-шлаковий* і *розчин АЦШ* (буд.).

Спостерігається, що коли один із термінів належить до інтернаціонального лексичного фонду, а другий, ідентичний йому своїм лексичним значенням, утворений на національній основі й має певну традицію в мові, то такі паралельні терміни не обтяжують спеціальної термінології; другий з них поширений переважно в науково-популярній літературі, а перший — у наукових виданнях, розрахованих на спеціалістів [9, с. 84].

Дослідження технічної термінології показало, що вона надзвичайно різноманітна за лексико-семантичним змістом, проте наявні у ній лексико-семантичні групи засвідчують широке відображення нею оптимального кола наукових, технічних понять. Ці групи закономірно зазнають постійних змін унаслідок поповнення новими термінами, вилучення з ужитку старих, потреба в яких відпала. *Серед лексико-семантичних груп можна виділити такі, що об'єднують терміни для позначення загальних понять*, властивих усім дослідженим галузевим мікросистемам, і *такі, що об'єднують терміни специфічні*, властиві лише окремим мікросистемам чи групам споріднених мікросистем.

Вивчені нами мікротерміносистеми, як взагалі *будь-яка галузева термінологія, побутують у сфері фіксації і у сфері функціонування*; якщо перша відображає прагнення спеціалістів показати термінологію, якою вона повинна бути в ідеалі, то друга являє собою реальну картину конкретно-галузевого термінотворення й терміновикористання. У другій сфері відбуваються внутрішньомовні парадигматичні процеси: функціонують групи синонімів, антонімів, омонімів, полісемічних термінів (за С. Марченком).

Література

1. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. — М., 1977. — 246 с.
2. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. — К., 1955. — 248 с.
3. Панфілов М. Д. Короткий словник кінолюбителя. — К., 1971. — 128 с.
4. Булаховський Л. А. Введение в языкознание. — К., 1953. — Ч. 2. — 178 с.
5. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. — М., 1961. — 158 с.
6. Преображенский А. Этимологический словарь русского языка. — М., 1959. — Т. 1. — 674 с.
7. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — М., 1964. — Т. 1. — 562 с.
8. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. — М., 1970. — 599 с.
9. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія. — К., 1973. — 439 с.
10. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. — К., 1974. — 776 с.
11. Словотвір сучасної української літературної мови. — К., 1979. — 406 с.
12. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. — М., 1957. — 295 с.

Проблеми перекладу бізнесової термінології з англійської на українську мову*

З виникненням ринкових економічних відносин в Україні активізувалися процеси проникнення в українську мову іншомовної економічної та бізнесової термінології, якою тепер послуговуються не тільки фахівці-економісти, але й широкий загал. Цьому достатньою мірою сприяла поява низки економічних вищих навчальних закладів та факультетів економіки, розвиток малого бізнесу, поживлений інтерес до вивчення іноземних мов, особливо англійської, та широкі міжнародні контакти. *Проникнення економічної термінології в усі сфери життя сучасного українського суспільства спричинено також інтенсивним впливом мас-медіа та тенденціями до глобалізації світової економіки.* Поява новітньої термінології відбувається за рахунок

* Див.: *Українська термінологія і сучасність: Зб.наук. праць.* — Вип. IV / Відп. ред. Л. О. Симоненко. — К.: КНЕУ, 2001. — С. 200–201.

процесів дифузії англомовних запозичень, в основному американського походження, в український мовний інвентар. Іншомовні слова (етранжизми) значною мірою викликані потребою номінації нових економічних реалій, донедавна невідомих в українському суспільстві. За останнє десятиліття у мовний обіг потрапила низка неологем, наприклад: **мотивація, маркетинг, менеджмент, промоушн, логістика, форс-мажор, офіс-менеджер, франшизинг, харизма, дефолт, наблісити** тощо.

Іншомовна термінологіка проходить різні стадії адаптації в українській мові і має різні способи відтворення оригінального денотативного значення. Не дивно, що економічні та бізнесові словники останніх років видання¹ наводять дещо відмінні значення і по-різному тлумачать сучасні бізнесові терміни.

Певний масив новітньої бізнесової термінології функціонує в українській мові у двох варіантах — у вигляді кальок з оригіналу та їхніх українських еквівалентів. Ми одночасно можемо зустріти вживання **дилер і посередник (dealer), дефолт і невиконання грошових зобов'язань (default), дисконт і знижка (discount), офіс-менеджер і керівник офісу (office manager), рієлтер і агент з продажу нерухомості (realtor), траст і довірче товариство (trust)** тощо. Але більшість англомовних бізнесових термінів не мають чіткого відповідника в українській мові і тому подаються в словниках у вигляді транслітерації з оригіналу з подальшим їх тлумаченням або дефініцією. Таким чином, **beneficiary — це бенефіціар** “отримувач грошей за акредитивом або страховим полісом”; **franchise — франшиза** “монопольне право або привілей, що надається приватною корпорацією дилеру на право діяльності у певному районі”; **logistics — логістика** “управління матеріально-технічним забезпеченням, рухом товарно-матеріальних запасів”; **monitoring — моніторинг** “нагляд (спостереження, стеження) за виробничою і фінансовою діяльністю підприємства” тощо.

¹ Алексєєнко Л. М., Олексієнко В. М., Юркевич А. І. Економічний словник: Банківська справа. Фондовий ринок (укр.-англ.-рос. тлумачний словник). — Тернопіль—К., 2000;

Словник-посібник економічних термінів: Російсько-українсько-англійський / О. М. Дрозд, В. В. Дубічинський, А. С. Д'яков та ін. / За ред. Т. Р. Кияка. — К., 1997.

Гаврилишин Я., Каркоць О. Словник ділових термінів (англо-український, українсько-англійський). — К., 1993.

Складні терміни можуть мати або дослівний переклад з оригіналу: *chain of command* — ланцюг інстанцій, *door-to-door delivery* — доставка товарів додому, *funds raising* — збирання коштів, *risk aversion* — неприйняття ризику, *span of control* — норма керівності та ін. або перекладатися описово. Це в основному стосується тих понять і реалій, які вже давно відомі в постіндустріальних суспільствах, але тільки зараз починають з'являтися в українському соціумі. До них належать сучасні форми торгівлі: *drive-in* (амер. банк або магазин, який обслуговує клієнтів безпосередньо в автомобілі), *one-stop environment* (торговельне містечко, де можна купити будь-які товари), атрибути ведення бізнесу та ділового спілкування: *short-list* (остаточний список кандидатів для співбесіди під час прийому на роботу), *self-motivation* (наявність власної життєвої програми або мети), *dress code* (правила, що передбачають носити певний одяг на роботі) тощо.

Деякі з сучасних американських бізнесових реалій, що вже стабільно зайняли своє місце в діловому англійському лексиконі, ще не знайшли відображення у двомовних англо-українських фахових словниках. Це стосується таких широко відомих у бізнесі понять, як *glass ceiling* — буквально “скляна стеля”, а саме: “невидима межа в службовій ієрархії, неподолання для певних категорій працівників (жінок та певних етнічних груп) через упередження та негативні стереотипи”; *socialising* — “прийом і розвага ділових партнерів”; *job objective* — “професія і сфера діяльності (в автобіографії або анкеті)”; *petty cash* — “невелика сума готівкою для дрібних офісних покупок”, *status symbols* — “матеріальні ознаки службового становища (наприклад, власний кабінет, службовий автомобіль, іменний папір)” тощо.

Під час пошуку способів відтворення адекватних значень англійських термінологічних одиниць привернули до себе увагу дві цікаві тенденції у розвитку сучасної англійської бізнесової термінологіки: термінологізація загальнозживаної лексики та вживання економічних термінів у переносному значенні, що взагалі не характерне для термінології. Можливо, бурхливий розвиток ділових контактів та потреба номінації нових понять і явищ у бізнесі й діловому спілкуванні спричиняє рухомість лексичного значення слова. Так, *commitment*, що має загальнозживане значення “відданість (справі)”, в бізнесі набуло ще одного значення “обов’язки”; *feedback* (зворотний зв’язок), відповідно, означає “зв’язок із споживачами” або “інформація від споживачів”, дієслово *to handle* (брати рукою, тримати в руках, пе-

ребирати, перекладати та ін.) в американському варіанті ділової англійської мови має значення “торгувати”. Це значення виявилось продуктивним на деривати *handling* (торгівля) та *handler* (продавець). Віддієслівний прикметник *challenging*, утворений від *to challenge* (кидати виклик, заперечувати, піддавати сумніву, вимагати, претендувати), у словосполученні *challenging job* відповідає українському *перспективна робота*. *Asset*, окрім загальновживаного значення “позитивна якість” та термінологічного “актив”, у діловому спілкуванні набуло нового додаткового значення “набуток”; *bottom line* (фін. “баланс”) має, крім того, переносне значення “останнє”.

Англійська ділова термінологіка, що все активніше проникає в українську систему термінології, *потребує до себе прискіпливої уваги філологів і перекладачів* з метою її детального аналізу і належної адаптації в українській мові. (Л. Науменко)

Суспільно-політична термінологія в мові періодики кінця 80-х — 90-х років*

Під суспільно-політичною термінологією розуміємо спеціальні слова або словосполучення, що вживаються для точного вираження певного поняття суспільно-політичного життя.

Незважаючи на те, що ця проблема не нова, на сьогодні нечітко визначені склад суспільно-політичної термінології, її основні тематичні групи, функціонально-семантичні властивості. Крім того, потребують подальшого дослідження й загальнотеоретичні питання — аналіз поняття “суспільно-політичний термін”, визначення місця суспільно-політичної термінології в системі лексичного складу мови.

Перспективи і напрямки вивчення суспільно-політичної лексики та термінології української мови намітила в своїй монографії відомий термінолог Т. Панько. Зокрема, для висвітлення питання про системну організацію суспільно-політичної термінології важливе значення має така думка дослідниці: “*семантичне ядро суспільно-політичних термінів являє собою порівняно невелику групу поняттєво об’єднаних лексем, які, з одного боку, традиційно використовуються на різних етапах розвитку суспільства (конституція держави, демократія, право, свобода), з другого, зазнають суспільно-ідеологічної семантизації*” (Т. Панько, 1988, с. 3).

* Див.: Українська термінологія і сучасність: Збірник наукових праць / НАН України, Інститут української мови, Комітет наукової термінології / Відп. ред. Л. О. Симоненко. — К., 1998. — С. 119–123.

За Л. Скворцовим, основою визначення суспільно-політичної лексики мови може бути її активне вживання в мові, функціональне навантаження при відповідній поняттєвій співвіднесеності з “критерієм, що визначає входження того чи іншого слова (словосполучення) до складу суспільно-політичної лексики та термінології” (Л. І. Скворцов, 1982, с. 83).

Слушні зауваження подає В. М. Туркін: “До сучасної термінології слід віднести системи номінативних одиниць різного походження, які спеціалізовані лексично (терміни-лексеми), семантично (семи загальноновживаних слів) і фразеологічно (стійкі назви в писемному й усному спілкуванні населення для вираження соціальних реалій у сферах політичній, економічній, судовій...” (В. Туркін, 1975, с. 63).

Функціонально-семантичні ознаки завжди використовуються дослідниками при характеристиці суспільно-політичної термінології як особливого шару лексичного складу мови. Скажімо, російський мовознавець Ю. Бельчиков, досліджуючи питання мови публіцистики середини ХІХ сторіччя, визначає такі *шари суспільно-політичної термінології*: 1) слова, що називають основні суспільно-політичні категорії й поняття; 2) слова, що називають поняття, які складають зміст тієї чи іншої ідеології, системи соціальних поглядів; 3) номінації політичних партій, груп, ідейних течій, напрямків, соціальних доктрин, їх представників; 4) слова, що називають інститути суспільного і державного устрою; 5) лексика на позначення явищ і понять із сфери державного управління; 6) лексика на позначення різних соціальних прошарків.

У своїх спостереженнях над функціонуванням суспільно-політичної лексики в мові української періодики частково використовуємо саме цю класифікацію, розширивши її відповідно до обсягу та змісту матеріалу, який розглядається. Вибір для мовного аналізу в означеному аспекті газетно-публіцистичного стилю не є випадковим. “У мові засобів масової інформації народжуються, формуються і набувають подальшого розвитку багато важливих процесів, стосовних насамперед суспільно-політичного шару лексики” (К. Ленець, 1988, с. 41).

Спостереження над мовою української періодики 80-х — 90-х років надало змогу визначити такі *особливості функціонування в ній суспільно-політичної термінології*.

1. *Широка актуалізація мовних одиниць, що належать до різних тематичних груп:*
 - а) основні суспільно-політичні терміни й поняття: *електорат, виборча система, президентське правління, імпичмент, багатопартійність, національна свідомість;*
 - б) поняття, які складають зміст певної ідеології, системи національних поглядів: *націоналізм, національне відродження, тоталітаризм, лобізм, національна незалежність, розбудова незалежної держави, інтернаціоналізм;*
 - в) назви політичних партій, груп, ідейних течій, напрямків, їх представників: *народні демократи, “зелені”, селянська партія, народний рух, комуністи, праві, ліві, конгрес українських націоналістів, соціалістична партія, фракція соціалістів;*
 - г) назви інститутів соціального устрою: *парламент, національна держава, двопалатність, президентська адміністрація, професійні спілки, Рада (Кабінет) Міністрів;*
 - д) назви явищ і понять із сфери державного управління: *представник президента, прем’єр, голова обласної адміністрації, губернатор;*
 - е) назви суспільних прошарків: *нові українці, акціонери, ветерани Чорнобиля, посадові особи, військові пенсіонери.*
2. Активне вживання суспільно-політичних термінів, що відображають зрушення в суспільно-політичному житті України: *парламент, вето, багатопартійність, вільна преса, політична еліта, імпичмент, екстремізм, екстремістські прояви, авторитарність.*
3. Дійовим засобом створення емоційно-експресивної виразності тексту є вживання перифраз замість суспільно-політичних термінів: *“грошові мішки”, практикум з демократії, солов’ї ринку, корумповані клани, корумповані елементи, чиновницька братія, часи “ідеологічної комфортності”, ковток свободи.*
4. Суспільно-політичні терміни в газетно-публіцистичному стилі часто виступають складником численних суспільно-політичних понять із метафоричним компонентом: *прокрустове ложе адміністративних розпоряджень, стискування інтересів народу, останній “колапс” науки й освіти, епідемія “ерзац-культури” Заходу, каста привілейованих, буйне цвітіння*

адміністративно-командного керівництва, “фантастичні” привілеї керівництва.

5. На базі суспільно-політичної лексики та фразеології творяться okazіоналізми, які позначають ті чи інші явища суспільно-політичного життя України: *референдум — референдумники, приватизація — прихватизація, процент — процентоманія, компанія — компанійщина, кон’юнктура — кон’юнктурищина, вождь — вождизм, рекет — рекетирство.*
6. В аналізованому функціональному підстилі мовлення суспільно-політична лексика та термінологія набувають невластивих їй у відповідних терміносистемах емоційно-експресивних відтінків. Так, характерним є іронічне вживання лексичних одиниць, що позначають представників, певних соціальних груп населення, партій та політичних груп: *“демократи”, “розбудовники”, “реформатори”* тощо.
7. У газетно-публіцистичних текстах для вираження оцінки часто вживаються слова типу *справжній, глибокий, застійний, новий, реальний*. Кожне з таких визначень містить у собі компоненти загально-аксіологічної оцінки, а інколи частково оцінні смисли, які не завжди піддаються строгій однозначній класифікації. В результаті виникають оцінні структури, конструктивними елементами є певні значення, що містять імпліцитну сему, наприклад, меліоративної оцінки: *реальна демократія, реальна перебудова, справжнє народовладдя, справжня гласність*.

Про наявність оцінних значень у лексемах, що безпосередньо не належать до категоріальних одиниць із частково оцінним значенням, свідчать, зокрема, антонімічні протиставлення, що функціонують у мові періодики. Причому антонімічні пари, як правило, виражають сугестивні оцінки, тобто кожне оцінне значення належить не до однієї категорії, а здебільшого до двох. Наприклад, антонімічна пара *“новий — старий”* містить оцінні смисли, які можна одночасно віднести до нормативних та ідеологічних оцінок: *нове політичне мислення, новий суспільний лад, нові суспільні відносини — старе політичне мислення, старий утриманський підхід, стереотипи старого мислення*.

Продуктивно в мові аналізованій періодики вживаються лексеми, що набувають значення суспільно-політичних термінів: *застій, застійність, застійні явища в суспільстві, нові форми управління, нові підходи до виборної системи*.

Наші спостереження над розвитком оцінних значень підтверджують висновки дослідників щодо їх функціонування в мові. “Різне сприйняття суспільно-політичних понять викликають і відповідну оцінку термінів, що називають ці поняття. Лінгвістичними засобами вираження соціальної оцінки є визначення сполучуваності слів синонімія — антонімія. Особливо важливу роль у вираженні ідейного змісту відіграють епітети” (Л. Сахарова, 1976, с. 31).

До яскравих ознак мови газетно-публіцистичного стилю належить активне вживання лексики пасивного складу мови. Здебільшого це мовні одиниці на позначення представників різних соціальних верств, політичних течій, угруповань тощо: *князь, пан, отаман, наймит, колонізатор*.

Усі зазначені вище моменти найтісніше пов’язані, з одного боку, із загальномовними процесами розвитку суспільно-політичної лексики та фразеології, з другого — із закономірностями функціонально-стильової організації прагматичної спеціалізації газетно-публіцистичних текстів (Л. Гур’єва).

Література

1. Бельчиков Ю. А. Общественно-политическая лексика В. Г. Белинского. — М., 1962. — С. 16–125.
2. Ленець К. В. Лексичні зміни та їх відображення в мові сучасної преси // Мовознавство. — 1988. — № 6. — С. 37–43.
3. Панько Т. І. Стан і методологічні перспективи дослідження суспільно-політичної термінології // Мовознавство. — 1988. — № 6. — С. 3–12.
4. Сахарова Л. В. Обидеологическом аспекте общественно-политических терминов (на материале протоколов Франкфуртского национального собрания) // Вестник МГУ. — 1976. — №1. — С. 22–33.
5. Скворцов Л. И. Вопросы терминологии и терминотворчества в эпоху НТР // Терминология и культура речи. — М., 1981. — С. 5–37.
6. Туркин В. Н. К изучению социальных терминов // Вопросы языкознания. — 1975. — № 2. — С. 62–67.

Основні галузі права і їх коротка характеристика

Однією з основних галузей права є *конституційне право*. Іноді його називають державним. Ця галузь права є провідною, оскільки її норми виражають і закріплюють основи суспільного й державного ладу, форми правління, національно-державний устрій, організацію,

функції і принципи діяльності державних органів, політичну систему громадянського суспільства, основні права та обов'язки громадян, принципи виборчої системи, форми політичного режиму і т.п.

Головним джерелом конституційного права є Конституція — основний закон України. Крім Конституції, сюди відноситься Конституційний договір між Верховною Радою України і Президентом від 10.06.1995 р.; інші закони: Закон “Про громадянство”, “Про вибори депутатів Верховної Ради України” тощо.

Цивільне право — це сукупність норм, які регулюють майнові і тісно пов'язані з ними особисті немайнові правовідносини громадян, державних та кооперативних організацій. Вони закріплюють і встановлюють форми власності, цивільно-правові способи захисту, підстави виникнення зобов'язань і угод.

Норми права регулюють купівлю-продаж, підряд, оренду, питання авторського права, винахідництва й раціоналізаторства і т.п. Основним джерелом цивільного права є Цивільний кодекс.

Кримінальне право — це сукупність норм, що визначають, які суспільно небезпечні дії є злочинами, і встановлюють міру покарання. Ці норми зобов'язують громадян та посадових осіб утримуватися від такої поведінки й діяльності, а відповідні державні органи — порушувати кримінальні справи. Основним джерелом цієї галузі є Кримінальний кодекс.

Кримінально-процесуальне право регламентує порядок і процедуру попереднього слідства, судового слідства, права та обов'язки учасників кримінального процесу, порядок розгляду кримінальних справ і винесення вироку. Ці норми закріплено в Кримінально-процесуальному кодексі України.

Цивільно-процесуальне право регулює порядок, процедуру і принципи розгляду цивільних, трудових, сімейних та інших спорів між громадянами і юридичними особами. Ці норми викладено в Цивільно-процесуальному кодексі.

Трудове право регулює трудові відносини між працівником і власником (чи адміністрацією) з приводу укладання трудового договору, розірвання його, умови роботи й оплати праці, розгляд трудових спорів тощо. Основне джерело — Кодекс законів про працю.

Сімейне право регулює порядок і умови реєстрації шлюбу, права та обов'язки подружжя, порядок розірвання шлюбу, стосунки між дітьми й батьками, опіку та піклування.

Фінансове право регулює дуже складні відносини — такі, як порядок формування і розподілу державного бюджету, податкова система й інші важливі питання.

Система законодавства та основні види його систематизації

Система права дуже тісно пов'язана з системою законодавства. Вона включає законодавство і підзаконні нормативні акти. Разом із тим у системі права виділяються окремі структури, які не можна віднести ні до окремих інститутів права, ні до галузей, ні до підгалузей права. До такої специфічної форми вираження нормативного матеріалу належить система законодавства. Якщо система права складається в суспільстві історично, то *система законодавства створюється раціонально у процесі впорядкування нормативних актів, створення кодексів, збірників законів*. Термін “система законодавства” має два значення. По-перше, в наукових і навчальних цілях до поняття “системи законодавства” включають як самі закони, так і підзаконні нормативні акти. По-друге, термін “законодавство” включає тільки закони. Тому таке розуміння є більш точним, оскільки воно включає систему законів, створених Верховною Радою України. Система законодавства відрізняється від системи права такими ознаками:

- 1) розглядаючи співвідношення “системи права” і “системи законодавства”, потрібно враховувати, що *первинним елементом системи права є норма права, а первинним елементом системи законодавства є нормативний акт*;
- 2) за об'ємом матеріалу, *законодавство є ширшим від системи права*, оскільки воно включає до свого змісту, крім норм права, правові поняття, завдання, цілі й мотиви прийняття нормативних актів, програмні положення, декларації, які не входять до системи права;
- 3) *внутрішня структура системи права не збігається з внутрішньою структурою системи законодавства*;
- 4) *законодавство не збігається з галузями та інститутами системи права*, оскільки воно включає норми різних галузей права й виконує потреби громадянського суспільства. Так, окремі закони можуть включати норми цивільного права, фінансового, кримінального і т.ін. Верховна Рада, приймаючи закони, не

може виходити тільки з галузей та інститутів права, оскільки закон регулює різноманітні суспільні відносини.

Таким чином, *система законодавства — це сукупність законів і підзаконних нормативних актів, які виражають зміст правових норм, принципів, декларацій і спрямовані на регулювання неоднорідної сукупності суспільних відносин.*

Нормативно-правові акти від стародавніх часів підлягали певній систематизації й консолідації. Це давало змогу мати під рукою ті нормативні акти, які були потрібні для застосування. В окремих галузях права існує надзвичайно багато нормативно-правових актів, особливо з цивільного та трудового права. Без систематизації ними важко користуватись. У стародавньому світі проводилась систематизація звичаєвого права: Закони XII таблиць у Римі, “Руська Правда” в Київській Русі тощо.

Систематизація законодавства почала інтенсивно розвиватися з виникненням буржуазних держав, які почали приймати велику кількість законів для регулювання економічних та політичних відносин. У цей період дуже швидко відбувається кодифікація законодавства. В Європі відбулася рецепція Римського права, тобто пристосування норм римського права до нових відносин. Відбулась і консолідація нормативних актів, тобто об’єднання нормативних актів різних епох.

Систематизація законодавства відбувається в трьох формах (видах):

1. *Інкорпорація* — це така систематизація нормативних актів, яка не вносить ніяких змін до змісту норм права і нормативних актів. Вона може проводитися на різних підставах: хронологічно (за роком видання нормативних актів), за сферами правового регулювання. Наприклад: Збірники Постанов Раді Міністрів УРСР, СРСР.

За юридичним значенням інкорпорація може бути офіційною й неофіційною. За обсягом вона може бути загальною (генеральною), галузевою, міжгалузевою, спеціальною (за інститутами і галузями).

За критерієм об’єднання нормативно-правових актів — предметною, хронологічною, суб’єктною (за тими органами, які видавали нормативні акти).

2. Другий вид систематизації — *кодифікація*. Це систематизація або впорядкування нормативних актів, пов’язана з переробкою їх змісту. Кодифікація може бути тільки офіційною.

Наприклад, у 1992 році було створено 5 комісій і робочих груп із депутатів та спеціалістів для переробки п'яти кодексів (КК, ЦК, КПК, ЦПК, ВТК). Кодифікація за обсягом може бути галузевою, міжгалузевою, спеціальною. Форми вираження її — основи законодавства, кодекси, статут, закон, положення.

3. Третьою формою систематизації є *створення Зводу Законів* — це поєднання всіх форм систематизації, в тому числі і прийняття нових нормативних актів.

Гарантії законності і правопорядку

Стан законності залежить від цілого комплексу соціально-політичних, економічних обставин і факторів, а також від рівня культури населення, в тому числі й від того, як рішуче захищають своє право громадяни. Режим законності забезпечує міцний і стабільний правопорядок.

Гарантії законності — це система засобів, за допомогою яких у суспільному житті впроваджується, охороняється, й у разі порушення, відновлюється законність.

Усі гарантії законності можна поділити на *загальносоціальні і юридичні*. До загальносоціальних належать політичні, економічні, ідеологічні та інші гарантії. Вони повинні забезпечуватися політичною й економічною системами суспільства.

Політичні та економічні гарантії обумовлені закріпленням основ суспільного і державного ладу, основних прав людини, принципів правової держави і громадянського суспільства. Політична й економічна системи обумовлюють стабільне законодавство, нормальну діяльність правотворчих органів. Ці гарантії вимагають переборення політичної та економічної кризи, стабілізації економічного розвитку, усунення протистоянь між різними політичними силами і партіями. В умовах переходу до нової політичної й економічної системи ці гарантії малоефективні, оскільки кризові явища негативно впливають на стан законності та правопорядку.

Ідеологічні гарантії забезпечуються цілеспрямованою діяльністю держави й суспільства з формування високого рівня правосвідомості та правової культури населення і посадових осіб. Формування правової культури може відбуватися стихійно і цілеспрямовано. Цілеспрямоване формування здійснюється за допомогою *правового*

виховання, яке має різноманітні форми й методи: правове навчання (правовий всеобуч), правова пропаганда та агітація, правова просвіта. Надзвичайно великий вплив на формування правосвідомості і правової культури має практична діяльність правоохоронних та місцевих органів влади й управління. Таким чином, сам стан законності і правопорядку має великий вплив на їх формування.

Юридичні гарантії законності — це передбачені законодавством і державою спеціальні засоби впровадження, охорони і, в разі порушення, відновлення законності. Ці гарантії обумовлені діяльністю законодавчих, виконавчо-розпорядчих та правоохоронних органів. Юридичних гарантії досить багато, їх добре систематизував і класифікував проф. П. М. Рабінович. Загалом класифікація здійснюється за суб'єктами застосування, за характером юридичної діяльності, за онтологічним статусом у правовій системі та іншими критеріями.

- 1) *За суб'єктами застосування* гарантії поділяються на парламентські, президентські, судові, прокурорський нагляд, муніципальні, адміністративні (управлінські), контрольні, громадські, міжнародні тощо.
- 2) *За характером юридичної діяльності* є гарантії правотворчі, правороз'яснювальні, правореалізаційні.
- 3) *За онтологічним статусом у правовій системі* існують нормативно-документальні (правові акти: нормативно-правові акти, інтерпретаційні акти, індивідуальні акти застосування права) та діяльнісні (практична діяльність із застосування норм права й реалізації норм права) гарантії.
- 4) Крім того, спеціально виділяють *конституційні гарантії і процесуальні гарантії законності*. Однією з важливих гарантій законності та правопорядку є висока юридична техніка правотворчості, кодифікація й інкорпорація законодавства (В. Котюк).

Історія становлення Конституції України*

Конституція України спирається на багатовікові традиції українського конституціоналізму. Хоч він, на відміну від багатьох інших країн Європи та світу, формувався переважно в умовах “бездержавної нації” (тобто браку власної національної держави), проте

* Див.: Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. — К., 1999. — С. 41–44.

його розвиток тісно пов'язаний з утвердженням української державності. Про це свідчить, зокрема, той факт, що часи найвищого злету українського конституціоналізму припадають на періоди підйомів національно-визвольного руху та спроб Українського народу утвердити свою незалежну державу. Причому не можна оминати увагою той факт, що в утвердженні своїх суверенних прав Український народ навіть за браком оформленої державності не тільки не поступався іншим “державницьким” народам, а й з певного погляду переважав їх. Яскравим свідченням цього слугують “Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького”, укладені новообраним Гетьманом Війська Запорозького Пилипом Орликом у вигляді договору з виборцями та Військом Запорозьким 5 квітня 1710 року в місті Бендерах. В історію цей документ увійшов під назвою “Бендерська Конституція”, або ж “Конституція Пилипа Орлика”. За сформульованими в ній принципами побудови держави, демократичним духом, вона по праву вважається однією з найцікавіших пам'яток політичної думки тогочасної Європи.

Ідеї українського конституціоналізму, започатковані Пилипом Орликом, активно розвивались і в наступні століття. Вони втілювались, зокрема, в таких проектах політичних діячів та основних державницьких документах, як “Проект оснований устава українського общества “Вольный Союз” — “Вільна Спілка” (М. Драгоманов, 1884 р.), “Основный Закон Самостійної України” (М. Міхновський, 1905 р.), Третій Універсал Центральної Ради (листопад 1917 р.), Четвертий Універсал Центральної Ради (9 (22) січня 1918 р.), Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольности УНР) 1918 р., Закони про тимчасовий державний устрій України (1918 р.), Акт Соборності України 22 січня 1919 р., Проект Основного державного Закону УНР 1920 р., Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919 р. та ін.

Істотним внеском у скарбницю українського конституціоналізму стала ухвалена Верховною Радою України (на той час УРСР) 16 липня 1990 року *Декларація про державний суверенітет України*, яка фактично започаткувала новітній конституційний процес в Україні, поставивши ідею підготовки її нової Конституції в практичну площину. У заключній частині Декларації прямо сказано про те, що вона є “*основою для нової Конституції...*” 24 квітня 1990 року Постановою Верховної Ради УРСР було створено Комісію з розробки нової

Конституції України (Конституційну комісію) під головуванням тодішнього Голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука. До складу Конституційної комісії нарівні з народними депутатами увійшла когорта відомих юристів-практиків та науковців, серед яких були й автори даного підручника. Важливим результатом роботи цієї комісії стала, насамперед, *підготовка Концепції нової Конституції України*, яка після тривалих жорстких дебатів 19 червня 1991 року була схвалена Верховною Радою й опублікована у пресі.

Концепція сформулювала загальнометодологічні принципи майбутньої Конституції України, в основу яких покладені ідеали незалежної, демократичної, правової української держави, найвищою цінністю в якій є людина. Вона містила багато нетрадиційних для тодішньої конституційної практики положень щодо організації державної влади в Україні та забезпечення прав і свобод людини. Основою суспільного і державного життя України Концепція проголошувала економічний, політичний та ідеологічний плюралізм; запроваджувала принцип розподілу влади, постійно діючий на професійних засадах парламент України, вводила інститут Президента України, місцевого самоврядування та ін. Принципових, концептуальних змін зазнавав інститут прав і свобод людини. Вони визначалися такими, що не даруються державою, а є природними, тобто іманентно належать людині від народження, а відтак є невідчужуваними і непорушними. Каталог прав і свобод людини і громадянина, за Концепцією, мав відповідати міжнародним стандартам, усі права і свободи підлягали захистові в судовому порядку, вводився інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини тощо. *Концепція стала помітною віхою на шляху розвитку конституціоналізму в Україні та її становлення як незалежної держави.*

Відаючи належне оригінальності, загальноцивілізаторській, загальнодемократичній і прогностичній спрямованості Концепції нової Конституції України, разом із тим необхідно враховувати, що вона розроблялась і схвалювалась до прийняття Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року, тобто в умовах, коли Україна ще перебувала у складі Союзу РСР. У зв'язку з цим Концепція несла на собі певні відбитки стереотипного мислення, політичних компромісів, що проявилось, зокрема, в суперечливості ряду позицій Концепції, непослідовності логіки викладу нормативного матеріалу та деяких інших її вадах.

На основі Концепції Конституційною комісією був підготовлений проект Конституції (в редакції від 1 липня 1992 року), який після бурхливих дебатів у Верховній Раді був опублікований для всенародного обговорення, що тривало чотири з половиною місяці — з 15 липня до 1 грудня 1992 року.

З урахуванням результатів всенародного обговорення підготовлений новий варіант проекту Конституції (в редакції від 27 травня 1993 року), який Комісією з розроблення нової Конституції України внесено на обговорення восьмої сесії Верховної Ради України одинадцятого скликання. Після обговорення проект, за її рішенням, було знову доопрацьовано й опубліковано у пресі 26 жовтня 1993 року. *Опублікуванням названого проекту завершився перший етап підготовки нової Конституції України.* Після цього конституційний процес в Україні, на жаль, в силу низки причин практично зупинився.

Він поновився лише після завершення дострокових виборів Верховної Ради України (березень 1994 року) і Президента України (червень 1994 року) та затвердження Верховною Радою нового складу Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної комісії) *(10 листопада 1994 року)*. Цією датою починається *другий етап підготовки нової Конституції України.*

Діяльність нового складу Конституційної комісії виявилася малопродуктивною (досить сказати, що за півроку свого існування вона не ухвалила жодного рішення стосовно змісту проекту нової Конституції України), що спричинилося загостренням політичної кризи в державі, викликаной, зокрема, політичним протистоянням між законодавчою і виконавчою владою. Як варіант виходу з цієї кризи була висунута ідея укладення Конституційного договору між Президентом України (який на той час був главою держави і главою виконавчої влади) і Верховною Радою України про основні засади організації та функціонування державної влади й місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. Ця ідея була реалізована його підписанням 8 червня 1995 року. Незважаючи на суперечливу правову природу названого документа та неоднозначні його оцінки різними політичними силами, він все ж відіграв роль стабілізуючого (хай навіть тимчасово) фактора у відносинах між законодавчою і виконавчою владою, а отже, створював

більш сприятливі політичні умови для продовження конституційного процесу в Україні.

Укладаючи Конституційний договір, сторони до того визнали за необхідне прискорити й успішно завершити цей процес із тим, “щоб прийняти нову Конституцію України в строк не пізніше одного року з дня підписання... Договору”.

З метою прискорення процесу доопрацювання проекту нової Конституції на основі проекту від 26 жовтня 1993 року та узагальнення матеріалів альтернативних проектів і текстів розділів, підготовлених секціями Конституційної комісії, розпорядженням її співголів — Президента України та Голови Верховної Ради України від *19 червня 1995 року* була утворена нова Робоча група Конституційної комісії з науковців-юристів. Її утворенням *покладено початок третьому, завершальному етапу підготовки нової Конституції України*.

У доволі стислі строки ця група підготувала новий варіант тексту проекту Конституції (в редакції від 15 листопада 1995 року), який передала на розгляд у Конституційну комісію. Після чергових тривалих дебатів цей текст був 23 листопада 1995 року в основному схвалений і переданий для подальшого його доопрацювання Робочій підкомісії Конституційної комісії, створеної за її рішенням у той же день із членів Конституційної комісії. Доопрацьований текст проекту в редакції від 24 лютого 1996 року був повернутий до Верховної Ради України разом із зауваженнями і пропозиціями членів Конституційної комісії.

17 квітня 1996 року розпочався розгляд переданого проекту Верховною Радою. Після чергового його доопрацювання створеною нею Тимчасовою спеціальною комісією 4 червня 1996 року проект прийнято у першому читанні. 19 червня 1996 року Верховна Рада взялася до розгляду проекту Конституції у другому читанні. *28 червня 1996 року нова Конституція України* Верховною Радою України врешті-решт була прийнята.

Таким чином, *майже через 300 років після першої спроби конституційного закріплення української державності, здійсненої Пилипом Орликом, Україна остаточно конституційно оформилась як держава*, відкривши тим самим якісно новий етап у своїй історії.

Завдання 3.1.11. *Опрацюйте статтю кандидата філологічних наук, провідного наукового співробітника Інституту української мови НАН України, заступника голови комітету наукової термінології України Л. О. Симоненко “Українська термінологічна лексикографія за роки незалежності: здобутки і прорахунки”, опубліковану у збірнику наукових праць “Українська термінологія і сучасність” (К., 2003. — Випуск 5. — С. 18–22). Складіть текст довідково-рекомендаційної анотації, зорозумівшись на відповідний алгоритмічний припис, та здійсніть самоконтроль виконаної роботи з орієнтацією на цей припис (див. 3.1.1). З’ясуйте ступінь засвоєння алгоритмічного припису і, в разі потреби, здійсніть самостійний тренінг складних для вас кроків під час анотування.*

Завдання 3.1.12. *Прочитайте у фахових виданнях України (науковий щорічний журнал “Мова і культура”, збірник наукових статей “Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки”, науково-теоретичний журнал “Мовознавство”, збірник наукових праць “Українська термінологія і сучасність”, науково-практичний часопис “Українське право”, науково-виробничий журнал “Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво” та інші.) 2–3 статті, тематика і проблематика яких вас зацікавила. З’ясуйте функції авторських анотацій до статей. Здійсніть порівняльний аналіз анотацій у контексті відповідного алгоритмічного припису.*

Завдання 3.1.13. *Ознайомтесь у бібліотеці з новою науковою літературою за тематикою, актуальною для обраної вами спеціальності. Проглянувши нові видання, самостійно складіть до двох-трьох із них довідково-рекомендаційні анотації, зорозумівшись на алгоритмічний припис і не читаючи анотації, якщо вони розміщені в цих джерелах. Порівняйте свої варіанти анотацій з наведеними у джерелах. З’ясуйте та прокоментуйте наявні розбіжності.*

Завдання 3.1.14. *Підготуйте 1–2 зразки клішованих анотацій для активного користування ними у самостійній науковій роботі.*

3.2. Реферування наукового джерела

Реферування являє собою такий складний процес аналітико-синтетичної переробки інформації наукового джерела (або джерел), результатом якої і стає *реферат* * (нім. *Referat*, від лат. *refero* — доповідати) — короткий виклад (перед аудиторією або в письмовій формі) наукової праці, вчення, змісту джерела (або джерел) із зазначенням характеру, методики, результатів дослідження та збереженням його мовностилістичних особливостей.

Рефератом в освітянській сфері називають і доповідь на будь-яку тему, що складається з огляду різноманітних джерел.

Реферат як самостійний і поширений жанр наукової літератури, окрім загальних закономірностей наукового стилю, має особливості, характерні саме для нього (на відміну від інших жанрів цього стилю), що обумовлено функцією реферату, його інформативним призначенням. Так, на відміну від жанру наукової статті, в рефераті немає характерної для статті наукової ґрунтовності викладу, розгорнутих доведень, міркувань, порівнянь, обговорення результатів, оцінок тощо, оскільки все це — дієвий засіб переконання читача, а *призначення реферату — передати інформацію, повідомити*.

Сутність реферату — це короткий виклад (за умови достатності інформативної повноти) основного змісту джерела (джерел), повідомлення нової проблемної інформації, що міститься в ньому, або доповідь за певною темою, підготовлена в результаті самостійного опрацювання кількох джерел.

На відміну від анотації, яка відповідає на запитання, про що йдеться в науковому джерелі, і подає загальне об'єктивне уявлення про це джерело, його стислу характеристику (найчастіше через перелік основних проблем), реферат відповідає на запитання, що саме нове й суттєве є в першоджерелі, і викладає основний його зміст, нову проблемну інформацію. Отже, *в рефераті обов'язково акцентується увага на новій інформації*, яка є в першоджерелі.

Студентам усіх напрямів вищої освіти навички реферування допомагають опрацьовувати на якісному рівні та в зазначених обсягах науково-навчальну, науково-популярну, суто наукову літературу за спеціальністю. Реферативне читання наукових джерел за фахом є

* Словник іншомовних слів / За ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. — К., 1977. — С. 587.

обов'язковим при підготовці, наприклад, курсових, дипломних, конкурсних та інших науково-дослідних робіт у навчальному закладі. Воно передбачає сформованість певного комплексу взаємопов'язаних умінь і навиків, зокрема з оглядового, пошукового й суцільного видів читання; смислового аналізу тексту та його фрагментів з метою вилучення основної інформації; “згортання” (“пакування”) інформації до рівня плану, тез, конспекту, анотації та обов'язково з мовного оформлення матеріалу за чинними нормами. Тому навчання реферуванню наукових джерел починається з усвідомлення відповідного алгоритмічного припису в цілому і кожного з його “кроків”, яке підкріплюється тривалим тренінгом через виконання спеціальних вправ та посилюється ознайомленням зі зразковими текстами наукових рефератів.

Реферати класифікуються за різними параметрами. З *урахуванням ступеня повноти викладу змісту* першоджерела реферати поділяються на кілька видів:

- 1) *інформативні (реферати-конспекти)*, які містять в узагальненому вигляді всі основні положення наукового джерела, ілюстративний матеріал, важливу аргументацію, відомості про методику дослідження, використані технології, сфери застосування;
- 2) *індикативні (реферати-резюме)*, які містять лише ті основні положення, що якнайтісніше пов'язані з темою реферованого джерела.

За *кількістю реферованих джерел* реферати поділяються на *монографічні*, що складені за одним науковим джерелом, та *оглядові (реферати-огляди)*, підготовлені за кількома науковими джерелами однієї тематики.

За *читачьким призначенням* реферати поділяються на *загальні*, що містять виклад змісту джерела в цілому та у зв'язку з цим розраховані на широке коло читачів, і *спеціалізовані*, в яких виклад змісту орієнтований на фахівців відповідної галузі знань.

За *укладачами* реферати поділяються на:

- *автореферати*, які готуються самим автором;
- реферати, *складені спеціалістами тієї галузі знань*, до якої відноситься рефероване наукове джерело;
- реферати, що *підготовлені професійними референтами*, у тому числі перекладачами-референтами.

У рефератах будь-якого виду *не допускаються як суб'єктивні погляди референта на висвітлюване питання, так і оцінка реферованого*

наукового джерела. У разі професійної потреби (за наявності очевидних помилок або протиріч у твердженнях автора джерела), таку оцінку доречно подавати як примітку.

При підготовці курсових, дипломних, конкурсних, дисертаційних та інших науково-дослідних робіт найбільшу допомогу надають інформативні реферати. Щоб навчитись адекватно викладати зміст основних положень наукового джерела (джерел), необхідно бути озброєним не лише глибокими знаннями з певної галузі, але й уміти якісно та у визначений час реферувати джерела за алгоритмічним приписом і в повній відповідності до вимог об'єктивності, інформативної повноти, логічності, єдності за стилем, чинних мовних норм та достатності за обсягом (напр., тисяча друкованих знаків — оптимальна норма для рефератів наукових статей).

Композиційно текст реферату переважно складається з трьох логічно пов'язаних частин: вступної, основної (описової), заключної.

До композиції більшості рефератів (у т.ч. авторефератів) за сучасними вимогами входять *ключові слова* — основні наукові терміни і терміносполуки, які відбивають основні наукові поняття реферованого джерела та логіку викладу матеріалу.

Завдання 3.2.1. *Ознайомтесь уважно з алгоритмічним приписом, усвідомлюючи мету і зміст кожного “кроку”. З'ясуйте, який або які “кроки” вами найважче долатимуться та чому.*

АЛГОРИТМІЧНИЙ ПРИПИС ДО РЕФЕРУВАННЯ НАУКОВОГО ДЖЕРЕЛА

1. Визначте мету реферування обраного наукового джерела (реферат-конспект чи реферат-резюме).
2. З'ясуйте функції та обсяги підготовлюваного реферату відповідно до його мети і жанру наукового першоджерела.
3. Здійсніть бібліографічний опис наукового джерела (наукових джерел).
4. Опрацюйте наукове джерело і відберіть інформацію для реферату, застосовуючи такі види читання, як оглядове, пошукове та суцільне.

5. Визначте композицію реферату.

Пам'ятайте! Реферат-резюме має таку модель: 1) заголовна частина (точний бібліографічний опис джерела); 2) безпосередньо реферативна частина (основна інформація); 3) довідковий апарат (кількість ілюстрацій, таблиць, схем, бібліографія тощо).

6. Запишіть логізований план реферату як перелік основних тем і проблем першоджерела (для основної частини реферату).

7. Здійсніть розподіл опрацьованої й відібраної для основної частини реферату інформації, усвідомивши:

- а) мету і зміст реферованого наукового джерела;
- б) методи дослідження;
- в) конкретні результати (теоретичні, експериментальні, описові, насамперед нові і перевірені факти, тенденції тощо);
- г) висновки і позицію автора в розв'язанні проблем, прийняті ним або спростовані гіпотези;
- д) сфери застосування, шляхи практичного впровадження результатів роботи.

Примітка. Якщо в науковому джерелі відсутня якась частина наведених у п.7 даних (методи, висновки, сфери застосування), то в тексті реферату вони не наводяться для збереження послідовності викладу. До основної частини реферату-резюме добирається основна (ключова) інформація наукового джерела, при цьому малоінформативні смислові частини вилучаються, подібна і близька інформація об'єднується та узагальнюється.

8. Оформіть письмовий реферат:

- здійсніть “згортання” змісту та мовну компресію відібраної для реферату інформації;

Примітка. Пригадайте, як ви працювали, конспектуючи друкований науковий текст (див. 2.2.1.)

- скомпонуйте відібрану інформацію та, використовуючи різні лексичні засоби організації зв'язного тексту і пам'ятаючи мету реферування, підготуйте письмовий реферат.

Примітка. Ступінь узагальнення і “згортання” інформації в рефераті-резюме вдвічі-втричі є більшою, ніж в інформативному рефераті. Лексичні засоби зв'язку є спільними для всіх видів рефератів.

9. Здійсніть самоконтроль написаного реферату на смисловому, структурно-логічному і мовному рівнях та переконайтесь, чи досягли ви поставленої мети реферування.

Пам'ятайте! При реферуванні, як і при конспектуванні, відбувається вилучення необхідної інформації, переформулювання її, а також аргументування. Зміст та обсяги реферату залежать від його виду: реферат-конспект — це повний реферат; реферат-резюме — це короткий, узагальнений реферат; реферат-огляд — це реферат на основі кількох наукових джерел, з-поміж яких визначено базове.

10. Здійсніть (у разі потреби) редагування тексту реферату.

Завдання 3.2.2. *Ознайомтесь уважно з наведеним алгоритмічним приписом, усвідомлюючи мету і зміст кожного “кроку”. З'ясуйте, у чому полягає складність реферування кількох наукових джерел і з чим це пов'язано.*

АЛГОРИТМІЧНИЙ ПРИПИС ДО РЕФЕРУВАННЯ КІЛЬКОХ НАУКОВИХ ДЖЕРЕЛ

1. Визначте мету й особливості реферування кількох наукових джерел.
2. Сформулюйте чітко й точно тему оглядового реферату, усвідомивши межі теми, з якої добиратиметься та узагальнюватиметься наукова інформація.
3. Опрацюйте оглядовим читанням відібрані наукові джерела і визначте поміж них базове за змістом, тобто те, в якому темі розкрито найглибше та найповніше.
4. Опрацюйте реферативним читанням (спочатку ознайомчо-пошуковим, а потім суцільним) базове джерело, звертаючи увагу на курсив.
5. Складіть логізований план базового джерела.
6. Прочитайте всі джерела (по черзі) і знайдіть у кожному нову (по відношенню до базового джерела) інформацію за темою оглядового реферату.

7. Деталізуйте план базового джерела пунктами й підпунктами — і ви одержите загальний план кількох наукових джерел за визначеною темою, тобто план реферату-огляду.

Примітка. Для уникнення повторного конспектування наукових джерел є доцільним робити записи на окремих аркушах, але з обов'язковим зазначенням вгорі питання за загальним планом. Цитати треба супроводжувати вказівкою на автора й вихідні дані джерела (назва, рік, сторінка).

8. Систематизуйте відібраний матеріал відповідно до загального плану реферату та його структурної схеми.
9. Порівняйте наукові позиції авторів статей (спільне, подібне, відмінне), застосовані ними методи дослідження, одержані результати, висновки.
10. Скористайтеся різними видами мовних трансформацій (перифразування, узагальнення, абстрагування тощо) та лексичними засобами організації зв'язного тексту і підготуйте письмовий реферат-огляд.

Примітка. У разі потреби, можна висловити в заключній частині реферату-огляду своє ставлення до теми та характеру висвітлення її в опрацьованих наукових джерелах.

11. Здійсніть самоконтроль написаного реферату-огляду на всіх рівнях: смислового (чи всю основну та нову інформацію джерел висвітлено), структурно-логічному (чи немає повторів, непослідовності) та мовному/мовленнєвому (чи немає помилок).
12. Здійсніть (у разі потреби) редагування тексту оглядового реферату.

Завдання 3.2.3. Ознайомтеся зі зразками рефератів-резюме опублікованих в Україні наукових видань, які наведено з Українського реферативного журналу (УРЖ) “Джерело” (Серія 3 — Соціальні та гуманітарні науки. Мистецтво), котрий з 1995 р. є періодичним інформаційним виданням для оперативного й оптимального відображення змісту наукових джерел. Випишіть лексико-граматичні конструкції, що використовуються для оформлення тексту наукового реферату-резюме.

3.П.1658. Формування мовної компетенції майбутньої гуманітарно-технічної еліти: Матеріали міжнар. міжвуз. студ. наук. конф., 10 груд. 2002 р. / Нац. техн. ун-т “Харк. політехн. ін-т”. — Х., 2004. — 103 с. — укр.

Розглянуто питання гуманітарного виховання майбутнього фахівця технічних спеціальностей, а також викладання мов у ВНЗ. Висвітлено проблеми двомовності в Україні, мовленнєвого етикету, а також викладання російської мови як іноземної студентам з Польщі, Афганістану, В’єтнаму та Китаю. Проаналізовано особливості формування свідомості інформаційного суспільства, а також нового світогляду особистості ХХІ ст.

3.П.1646. Здобутки, проблеми та перспективи безперервної мовної підготовки студентів у вищих технічних навчальних закладах України: Матеріали міжнар. наук.-метод. конф., 30–31 жовт. 2003 р. / Ред.: В. І. Ковальов; Харк. нац. автомоб.-дор. ун-т. — Х., 2003. — 297 с. — укр.

Проаналізовано сучасний стан та перспективи мовної політики в Україні у регіональному аспекті. Висвітлено проблеми викладання соціально-гуманітарних дисциплін у технічному ВНЗ, сучасні термінологічні проблеми в галузі будівництва доріг та мостів. Описано специфіку підготовки підручників та навчальних посібників з краєзнавства для іноземних громадян, стратегію безперервного навчання іноземної мови у технічних ВНЗ, викладено комунікативний підхід до її вивчення. Проаналізовано роль комунікативного аспекту в процесі навчання іноземної мови. Розглянуто комунікативний метод навчання як передумову формування комунікативної компетенції студентів.

3.П.1670. Теорія перекладу: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. М. Білоус; Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. — Кіровоград, 2002. — 116 с. — Бібліогр.: с. 110–116. — укр.

Висвітлено загальні положення перекладацької компетенції, описано засоби подолання лінгвоетнічного бар’єра. Проаналізовано особливості формально точного, адекватного, буквального, вільного перекладів, а також перекладацької трансформації, зокрема, перестановки, заміни, додавання тощо. Розглянуто переклад як текст, наведено вимоги до тексту перекладу.

3.Ш.1671. Типологічна диференціація концептуальних структур як одиниць ментального простору / В. Л. Іващенко // Мовознавство. — 2004. — № 1. — С. 54–61. — Бібліогр.: 23 назв. — укр.

З урахуванням різних точок зору щодо типологічної диференціації концептуальних структур, фрагментарно представлених у сучасних мовознавчих дослідженнях, запропоновано загальну класифікацію концептів як ментальних одиниць, незважаючи на вербальні та невербальні засоби їх вираження. Запропонована класифікація є систематизацією розрізнених і неузгоджених між собою типологій, а також першою спробою виокремити недосліджені різновиди концептів.

3.Ш.1656. Українська ментальність: діалог світів: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 2–3 жовт. 2003 р. Ч. 2 / Ред.: О. І. Бондар; Упр. у справах національностей та міграції Одес. облдержадмін., Філол. ф-т Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова. — О.: Астропринт, 2003. — 296 с. — укр.

Висвітлено проблеми стану та перспектив розвитку української мови і літератури, а також перекладу медичних наукових текстів з російської на українську мову. Розглянуто питання діаспорного літературознавства, а також специфіку міжнаціонального спілкування. Проаналізовано функціональні особливості української мови, визначено її зв'язки з іншими світовими мовами. Охарактеризовано національно-патріотичний аспект творчості Є. Маланюка.

3.Ш.1673. Актуальні проблеми граматики / І. К. Кучеренко; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Каф. укр. мови. — Л.: Світ, 2003. — 228 с. — укр.

Висвітлено дискусійні проблеми української граматики. Показано частиномовне значення прийменників і слів з ад'єктивною семантикою. Проаналізовано логіко-граматичну структуру речень з однорідними членами та звертаннями, розкрито зміст понять прямої мови, слів автора у контексті синтаксису. Викладено теоретичні засади граматичної концепції вченого І. Кучеренка, наведено показники його праць, опублікованих за межами України.

3.Ш.1644. Етнічні особливості мовних картин світу/ І. О. Голубовська; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — 2-е вид., виправл. і доповн. — К.: Логос, 2004. — 284 с. — Бібліогр.: с. 255–283. — укр.

Проаналізовано культурно-детерміновані мовні феномени всіх ярусів мовної системи (фонетичної, морфологічної, лексичної, фразеологічної, синтаксичної) на матеріалі української, російської, англійської та китайської мов. Запропоновано новий категоріальний апарат метаопису, який ґрунтується на понятті культурного квантування семантичного простору, запозиченого з квантової механіки, та когнітивному понятті концептуалізації.

3.Ш.1653. Проблеми семантики, прагматики та когнитивної лінгвістики: Зб. наук. пр. Вип. 4 / Ред.: Н. М. Корбозерова; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2004. — 204 с. — укр.

Розглянуто способи творення термінів у сучасній англійській мові. Висвітлено стан кон'юнктиву в італійській мові, наведено порівняльно-типологічний аналіз іспанської та англійської мов на рівні синтаксису, зіставно-типологічний аналіз афіксального заперечення у германських, слов'янських та романських мовах. Описано логіко-риторичну модель аргументації прототипного іспаномовного рекламного тексту, особливості функціонування неологізмів іспанської мови у науково-популярних текстах.

4.Х.489. Проблеми тлумачення норм права: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ю. Л. Власов / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2000. — 17 с. — укр.

Здійснено комплексне дослідження проблеми тлумачення норм права. Визначено його юридичну природу, методологію, змістовий та функціональний обсяг. Проведено класифікацію та впорядкування засобів і видів тлумачення. Зроблено висновки та надано практичні рекомендації щодо тлумачення правових норм і вдосконалення чинного законодавства в напрямку врегулювання відносин тлумачення в Україні. Розкрито чинники, які підвищують актуальність тлумачення норм права в Україні. Встановлено місце тлумачення у правовій дійсності. Впорядковано методологію тлумачення. Вказано на необхідність адекватності результату тлумачення дійсній волі законодавця, вираженій у нормі права. Наведено класифікацію актів тлумачення з виділенням актів юридичної конкретизації та актів тлумачення.

Висвітлено причини, які зумовлюють тлумачення норм права та державної політики і соціальних інтересів. Проведено класифікацію суб'єктів тлумачення права в Україні.

4.X.494. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.): історико-правове дослідження: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / О. В. Тимошук / Одес. нац. юрид. акад. — О., 2000. — 39 с. — укр.

Висвітлено історичні передумови та організаційно-правові засади створення охоронного апарату Української Держави 1918 р., визначено сутність охоронної концепції гетьмана П. Скоропадського та форми її нормативного забезпечення. Встановлено, що структурними елементами охоронної системи останнього українського гетьманату були підрозділи Державної варті МВС, воєнізована адміністрація та служба безпеки голови держави, центральні установи та територіальні військово-охоронні підрозділи, військові частини особливого призначення, охоронні установи та збройні сили міністерств фінансів, шляхів і земельних справ, судовий апарат і заклади виконання покарань, а також добровольчі охоронні формування. Доведено, що розгалужений гетьманський охоронний апарат створювався на підставі широкого використання російської імперської нормативної спадщини з урахуванням українських національних особливостей та історичного моменту; неспроможність охоронної системи, збудованої П. Скоропадським, забезпечити непохитність його влади зумовлена причинами не організаційного, а політичного характеру. Спростовано визначення державно-політичного режиму гетьмана як “диктаторського”, “маріонеткового”, а його охоронного апарату як “карально-го”, “репресивного”.

5.X.583. Актуальні проблеми формування правової держави в Україні (До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод): Тези наук. доп. та повідомл. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого / Ред.: М. І. Панов. — Х., 2000. — 224 с. — укр.

Проаналізовано становище населення України у складі Російської імперії у другій половині XIX — на початку XX ст. Висвітлено проблеми становлення виборчих правовідносин у країнах СНД на сучасному етапі. Визначено можливості застосування експертних систем

у процесі навчання студентів юридичних спеціальностей. Окремі статті присвячено правовому регулюванню основних елементів податкового механізму акцизного збору, екологічному прогнозуванню, особливостям становлення грошової системи України, головним аспектам консенсусної демократії, а також державному фінансуванню політичних партій.

5.X.585. Державний лад країн світу: Довід. / В. М. Шаповал / Укр. правн. фундація. — К.: Укр. центр правн. студій, 1999. — 318 с. — укр.

Розглянуто засади державного ладу 74 країн, що складають приблизно третину від їх кількості у світі. Викладено форми державного правління і державного устрою країн, у тому числі нарис про державний лад України. Висвітлено діяльність державно-правових інститутів різних країн. Сформульовано наукове бачення поліваріантності реалізації принципу поділу влади. Узагальнено історію розвитку різноманітних форм державного правління, парламентської монархії та республіки, президентської, зокрема, парламентсько-президентської республіки. Проаналізовано різні форми державного устрою, роль територіальної автономії в унітарній державі.

Завдання 3.2.4. *Ознайомтесь уважно з мовними/мовленнєвими стандартами-кліше для наукового реферування. Визначте з-поміж них спільні для анотації та реферату і випишіть кліше, актуальні в обраній вами спеціальності.*

1. Вступна частина реферату:

Робота	• присвячена (присвячений) актуальній проблемі...
Книга	• являє собою виклад (опис, аналіз, огляд...) (чого?)...
Монографія	• є результатом (чого?)...
Колективна монографія	• є узагальненням (чого?)...
Брошура	• містить (що?)...
Збірник статей	• складається з (чого?)...
Стаття	• представляє собою (що?)...
Низка статей	• висвітлює (що?)...

2. Основна частина реферату:

Аналізується /
Аналізуються

- актуальна (нова, важлива...) проблема
- система (чого?)...
- сутність та форми (чого?)...
- роль (чого в чому?)...
- структура та зміст (чого?)...
- різні точки зору (на що?)...
- результати (чого?)...
- (які?) ... протиріччя (в чому?)...
- механізми (чого?)...
- природа (чого?)...
- (яка?) ... природа...
- коло проблем (чого?)...

Наводиться /
Наводяться

- (яка?) ... теорія...
- загальна характеристика (чого?)...
- результати (чого?)...
- вагомий статистичний матеріал стосовно (чого?)...
- аналіз (чого?)...
- (які?) ... відомості...
- відомості (про що?)...
- дані (про що?)...
- характеристики (чого?)...
- (яка?) ... класифікація...
- класифікація (чого?)...
- типологія (чого?)...
- дефініція (чого?)...
- тлумачення (чого?)...

Викладається /
Викладаються

- (яка?) ... теорія...
- концепція (чого?)...
- проблеми (чого?)...
- загальні норми (чого?)...
- підходи до розв'язання (чого?)...
- суть (чого?)...
- принципи (чого?)...
- правила (чого?)...
- погляди (на що? кого?)...

- аргументи на користь (чого?)...
- контраргументи...
- тези доповіді (чого?)...

Досліджується /
Досліджуються

- (яка?) ... проблема ...
- проблема (чого?)...
- низка (яких?) проблем ...
- процес (чого?)...
- (який?) ... процес...
- (які?) ... функції...
- зміст і форми (чого?)...
- такі проблеми, як...
- застосування (чого в чому?)...
- зрушення (в чому?)...
- чинне законодавство...
- форми і методи (чого?)...
- (які?) ... питання...
- (які?) ... категорії ...
- (яка?) ... парадигма ...
- стан (чого?) ...

Обґрунтовується /
Обґрунтовуються

- (яка?) ... теорія...
- теза (про що?)...
- погляди науковців (на що? стосовно чого?)...
- (яка?) ... доктрина...
- точка зору практиків (на що?)...
- (яка?) ... концепція...
- (яка?) ... позиція законодавця...
- позиція законодавця (на що? стосовно чого?)...
- перспективи (чого?)...
- авторське розуміння (чого?)...
- система (чого?)...
- шляхи розв'язання (чого?)...

Узагальнюється /
Узагальнюються

- (який?) ... досвід...
- досвід (кого? чого?)

- висновки (кого? про що?)...
- результати (якого?) ... дослідження...
- результати дослідження (чого?)...
- результати (якого?) ... експерименту...
- матеріали (якого?) ... дослідження ...
- експериментальні дані ...
- статистичні дані ...
- матеріали науково-практичної конференції ...
- результати кредитно-модульної системи ...
- матеріали дослідження (ким? чого?) ...

Висвітлюється /
Висвітлюються

- (яка?) ... теорія...
- теорія (чого?)...
- методика (чого?)...
- висновки (кого? про що?)...
- закономірності (чого?)...
- тенденції (чого?)...
- (яка?) ... проблема...
- проблема (чого?)...
- система (чого?)...
- (яка?) ... концепція...
- концепція (кого? чого?)...
- хід та результати (чого?)...
- роль (чого? у чому?)...
- (які?) ... питання...
- зміст (якого?) ... поняття...
- сутність (чого?)...
- можливості (чого?)...
- (які?) ... реалії та (які?) ... перспективи...
- перспективи (чого?)...

Підлягає /
Підлягають

- критиці (яка?) ... теорія
- критиці тези (про що?)...
- аналізу (який?) ... експеримент
- (якому?) ... аналізу...
- (якому?) ... розгляду...

- подальшому обговоренню (які?) ... пропозиції...
 - додатковому обстеженню факти (про що?)...
 - критиці характеристика (чого?)...
 - сумніву концепція (кого? чого?)...
 - розмежовуванню (з чим?)...
 - перевірці на практиці...
 - додатковому аналізу (що?) ...
 - обговоренню на ...
 - всебічному обґрунтуванню ...
- Розглядається / Розглядаються
- (яка?) ... проблема...
 - проблеми (чого?)...
 - такі проблеми, як (що?)...
 - особливості (чого?)...
 - (які?) ... параметри...
 - ознаки (чого?)...
 - структура (чого?)...
 - співвіднесеність (чого? з чим?)...
 - зв'язок (чого з чим?)...
 - сутність (чого?)...
 - основні принципи (чого?)...
 - засади (чого?)...
 - характер (чого?)...
 - (які?) ... аспекти...
 - аспекти (чого?)...
 - шляхи розв'язання (якої?) ... проблеми
 - механізм (чого?) ...
- З'ясовується / З'ясовуються
- причини (чого?)...
 - сутність (чого?)...
 - (яка?) ... проблема...
 - особливості (чого?)...
 - умови (чого?)...
 - (які?) ... принципи...
 - сутність (чого?) і характер (чого?)...

	<ul style="list-style-type: none">• природа й структура (чого?)...• функції (чого?)...• основні принципи (чого?)...• (яка?) ... позиція...• позиція (кого? в чому?)...• місце і роль (чого в чому?)...• помилковість (чого?)...• недостатність (чого?)...• параметри (чого?)...• напрями дослідження (чого?)...• закономірності (чого?) ...
Міститься/ Містяться	<ul style="list-style-type: none">• виклад теорії (чого?)...• аналіз (чого?)...• (основні) положення (чого?)...• (які?) ... принципи...• принципи (чого?)...• характеристика (чого?)...• огляд (чого?)...
Порівнюється / Порівнюються	<ul style="list-style-type: none">• одержані дані (про що?)...• (які?) ... поняття...• позиції (кого?)...• різні точки зору (кого? на що?)...• результати дослідження (чого?)...• параметри (чого?)...
Зіставляється/ Зіставляються	<ul style="list-style-type: none">• різні підходи до розв'язання (чого?)...• наукові концепції (кого? чого?)...• результати (чий? чого?) ...• погляди (кого? на що?)...• (які?) ... якості...• (які?) ... ознаки...• ознаки (чого?)...• (які?) ... функції...• особливості (чого?)...• дефініції (чого?)...

- Характеризується / • сутність (чого?)...
Характеризуються • сучасний етап (чого?)...
• значення (чого?)...
• механізм (чого?)...
• співвіднесеність (чого?)...
• основні напрямки (чого?)...
• особливості (чого?)...
• передумови (чого?)...
• (які?) ... якості...
• якості (чого?)...
• зміст (чого?)...
• попередні етапи (чого?)...
• (які?) ... причини...
• причини (чого?)...
• принципи (чого?)...

- Встановлюється / • закономірність (чого?)...
Встановлюються • нове поняття (чого?)...
• (яка?) ... тенденція...
• тенденція (чого? до чого?)...
• основні закони (чого?)...
• принципи (чого?)...
• необ'єктивність (чого?)...
• неправомірність (чого?)...
• системні ознаки (чого?)...
• (які?) ... параметри...
• першоджерело (чого?) ...

- Відслідковується / • процес (чого?)...
Відслідковуються • (які?) ... процеси...
• логіка (чого?)...
• (які?) ... факти...
• причини (чого?)...
• (які?) ... тенденції...
• (які?) ... можливості...
• можливості (чого?)...
• періодичність (чого?)...
• умови (чого?)...

Ілюструється / Ілюструються	<ul style="list-style-type: none">• висновок (про що?)...• (які?) ... висновки...• тенденція (до чого?)...• позиція автора стосовно (чого?)...• авторські погляди (на що?)...• (які?) ... закони...• закономірності (чого?)...• способи розв'язання (чого?)...• методика (чого?)...• (яка ?) теза ...
Пропонується / Пропонуються	<ul style="list-style-type: none">• нові підходи (до чого?)...• шляхи розв'язання (якої?) ... проблеми...• підвищення ефективності (чого?)...• регламентувати (що? як?)...• класифікація (чого?)...• нова методика дослідження (чого?)...• здійснити (що?) ...• рекомендації щодо (чого?) ...• (який?) ... план ...• план (чого?) ...
Підкреслюється / Підкреслюються	<ul style="list-style-type: none">• актуальність (чого?)...• важливість (чого?)...• дискусійність (якого?) ... питання...• складність розв'язання (чого?)...• необхідність (чого?)...• (які?) ... питання ...• протизаконність (чого?)...• суперечливість (чого?)...• перспективність (чого?)...
Спростовується / Спростовуються	<ul style="list-style-type: none">• (яка?) ... теза...• теза (про що?)...• погляди (на що?)...• точка зору (кого? на що?)...• висновок (про що?)...• аргумент стосовно (чого?)...• гіпотеза щодо (чого?)...

Констатується / Констатуються	<ul style="list-style-type: none">• у цьому зв'язку (що?)...• (які?) ... факти...• факти стосовно (чого?)...• причини (чого?)...• дискусійність (чого?)...• невирішеність (якої?) ... проблеми...• нерозв'язаність (чого?)...
Доводиться / доводяться	<ul style="list-style-type: none">• теза (про що?)...• актуальність (чого?)...• правомірність (чого?)...• справедливість твердження (кого? про що?)...• (яка?) ... гіпотеза...• гіпотеза (про що?)...• (які?) ... припущення...• припущення стосовно (чого?)...• реальність розв'язання проблеми щодо (чого?)...
Підтримується / Підтримуються	<ul style="list-style-type: none">• версія (кого? чого?)...• (яка?) ... версія...• точка зору (кого? на що?)...• (яка?) ... концепція...• (яка?) ... доктрина...• думка (кого?) стосовно (чого?)...• класифікація (кого? чого?)...• пропозиції (кого? чого?)...• позиція (кого? відносно чого?)...
Формулюється / Формулюються	<ul style="list-style-type: none">• принципи (чого?)...• завдання, зокрема...• (який?) ... закон...• закони (чого?)...• (яке?) ... правило...• правила (чого?)...• висновки (про що?)...• рекомендації стосовно (чого?)...

- позиція щодо (чого?)...
- (яка?) ... теорема ...

Завдання 3.2.5. *Опрацюйте уважно зразки клішованих рефератів, підготовлених на різножанрові наукові джерела. Визначте синонімічні мовні/мовленнєві стандарти-кліше, а також спільні для анотації та реферату.*

- Колективна монографія складається з семи розділів і присвячена аналізу (чого?)...
- У першому розділі аналізується (що?)...
- Характеризуючи (що?) ..., автори зазначають ...
- Висвітлюючи (які?) ... питання, автори підкреслюють (що?)...
- Другий розділ скеровано на розв'язання (якої?)... проблеми...
- Актуальне питання (про що?)... досліджується комплексно, а саме: ...
- Автор наводить переконливі доводи на захист (чого?)...
- У третьому розділі простежується (що?)...
- Також наводиться (що?)...
- Авторами обґрунтовується (яка?)... концепція...
- При цьому підлягає критиці (що?)...
- Четвертий розділ розкриває (що?)...
- Автори залучають додаткові матеріали (про що?)...
- Висвітлюються хід і результати експерименту (чого?)...
- У п'ятому розділі йдеться (про що?)...
- Розв'язуються, зокрема, такі питання, як ...
- Автори з'ясовують (що?)...
- Шостий розділ містить (що?)...
- Порівнюються й аналізуються різні точки зору (кого? на що?)...
- Наводиться яскравий ілюстративний матеріал для спростування (чого?)...
- У сьомому розділі підбиваються підсумки стосовно (чого?)...
- Формулюються завдання, зокрема..., що визначають перспективи дослідження цієї проблеми...
- Узагальнюються результати (якого?) експерименту...
- Висвітлюється значення (чого?)... в контексті (чого?)...

* * *

- У статті висвітлюється складна проблема (чого?)...
- Автор підкреслює винятково важливе значення (чого? для чого?)...
- Ураховуючи (що?) ... , автор вважає, що...
- На думку автора, ...
- Свої твердження автор перевіряє (чим? на чому?)...
- У статті підкреслюється (що?) ...
- За результатами здійсненого дослідження автор дійшов висновку, що...
- У заключній частині сформульовано принципи (чого?)... і наведено рекомендації, а саме: ...

* * *

- Книгу присвячено актуальній проблемі — ...
- Зазначаючи цілі та завдання дослідження, автори констатують (що?)...
- Послідовно простежуючи (що?) ... , авторський колектив завершує ґрунтовний аналіз висновком: “...”
- При цьому підкреслюється необхідність (чого?) ... , зокрема...
- Також висвітлюються такі питання, як...
- Книгу, що складається з трьох глав, підготовлено авторським колективом за науковою редакцією (кого?) ...
- У першій главі йдеться (про що?) ...
- Автори ретельно аналізують закономірності (чого?) ...
- Розмежовуються поняття (чого і чого?) ...
- Особливу увагу надано питанню про роль (чого?) ...
- Другу главу присвячено проблемі (чого?) ...
- На думку авторів, ...
- Автори наводять переконливі приклади (чого?) ...
- Увагу акцентовано на питанні (про що?) ...
- Ураховуючи (що?)..., автори всебічно і комплексно аналізують у третій главі (що?...)...
- Зазначається, зокрема, (що?) ...
- Автори наводять розроблену й апробовану ними концепцію (чого?)...
- Думки обґрунтовуються (чим?) ...
- Формулюються висновки (про що?) ...

* * *

- Науковий збірник “...” складається з 29 статей, об’єднаних актуальною проблемою — ...
- Статті згруповано за трьома розділами: ...
- У статтях першого розділу висвітлюються різні аспекти актуальної в гуманітарній сфері проблеми (чого?)...
- Зокрема, (ким?) ... досліджено (що?) ...
- Статті другого розділу містять нову наукову інформацію стосовно (чого?) ...
- Автори цих статей аналізують (що?) ...
- Також побіжно розв’язуються такі актуальні питання, як (що?)...
- До третього розділу включено статті, в яких представлено результати дисертаційних досліджень (чого?)...
- На особливу увагу заслуговує наукова стаття доктора філологічних наук, професора (кого?) ..., у якій, зокрема, пропонується розв’язання в оригінальний спосіб питання, яке давно є на часі, — ...

Завдання 3.2.6. Прочитайте актуальні для обраного вами фаху власне наукові та науково-навчальні тексти з проблем українського термінознавства і складіть, зорозумівши, на алгоритмічний припис (див. 3.2.1), реферати-резюме. Здійсніть само- та взаємоконтроль виконаної роботи і визначте, аргументуючи, найоптимальніший варіант реферату-резюме, який стане в нагоді фахівцю з вищою гуманітарною освітою.

Теоретичні засади українського термінотворення*

*Наука чужою мовою не пускає в людину
глибокого коріння.
(І. Огієнко)*

Терміносистема як найбільш контрольована група в лексично-му складі мови постійно знаходиться в полі огляду як філологів, так і фахівців. *Наукова мова — це підсистема в поліструктурній мовній системі.* Щоб зрозуміти становлення наукової мови, потрібно вивчити поведінку взаємодіючих мікросистем у мові, розшифрувати код

* Див.: Науково-технічне слово: Бюлетень Видавничо-термінологічної комісії Львівського політехнічного інституту. — 1992. — № 1. — С. 5–10.

наявного в мові наукового стилю. Вона передусім відкрита система, і в цьому один із імпульсів її розвитку. З огляду на другий закон термодинаміки, у будь-якій замкненій системі зростає ентропія (невпорядкованість). Отож, кожна термінологічна система живе доти, доки на неї впливають і доки вона впливає.

Українська наукова мова має давні традиції, її терміносистеми формувалися на власній основі, засвоюючи те, що на час її творення виробила світова цивілізація. Якраз співвідношення національного та міжнародного було й залишається каркасом у концептуальному підході українських мовознавців до термінотворення.

Основні напрями термінологічної роботи в Україні передбачають: узгідненість національної та міжнародної термінології в умовах сьогодення, вироблення методологічних засад уніфікації українських терміносистем та їх збагачення за рахунок власних мовних одиниць і необхідних на даний час лексичних запозичень (теоретичний аспект), участь українських термінологів у роботі міжнародних організацій зі стандартизації (прагматичний аспект), укладання різного роду термінологічних словників у співпраці фахівців і філологів (прикладний аспект).

Історія української термінології засвідчує, що вона зберегла себе завдяки широкому виявленню емотивності, чуттєвого ества, які вже в часи виходу мови на орбіту науки й публіцистики оживили потенційно запрограмований у ній раціоналізм — високу здатність до передачі логічних категорій мислення. Висока здатність до мутації давала можливість українській мові розкрити свої потенційні можливості при найменших послабленнях екстралінгвальних факторів, які тримали її в лабетах бездержавності впродовж століть. Такі послаблення дала їй новітня історія в середині XIX століття, в результаті чого з'явилася “Основа” з її закликами до інтелектуалізації української мови через вироблення наукового стилю, формування національних терміносистем. *Теоретиком вироблення наукового стилю на Наддніпрянщині був Пантелеймон Куліш. Його термінологічну діяльність розглядаємо в руслі розширення рамок розвитку української літературної мови. “Викликаймо його, — писав Куліш про українське слово, — тепер з останнього сховища на широку просторінь. Досі перепроваджено його в нас тільки через віковічні книги Святого письма. Наступає черга перепровадити його через поетичні твори великих народів і через філософічну, оперту на природовідання, науку” [1].*

Оскільки цілеспрямований розвиток термінологічних проблем починається в Галичині (1892), то період пробудження суспільно-політичної та наукової думки галицької інтелігенції, що розпочався з 1848 року на хвилі загальноєвропейського національного піднесення, вважаємо періодом формування мовознавчих традицій. Витворюється своєрідне мовознавче кредо — *“плекати та розвивати науки в українсько-руській мові”*. А щоб науки розвивалися на чітких теоретичних засадах — *“До того мають служити наукові досліди з філології руської і слов’янської”* [2]. На перших загальних зборах товариства (травень 1893) підноситься ідея подальшого розвитку української мови як мови науки. Голова товариства О.Барвінський проголошує: *“... пора підняти нашу мову до научної поваги, перепроваджувати її через строгу науку”* [2]. Ці слова програмували увагу до україномовного наукового стилю і його каркасу — української термінології. Уже в 1895 році розгорнулася широка діяльність товариства з укладання галузевих термінологічних систем української мови. Позиція редакції “Записок НТШ” передбачала *“повну свободу в науковім трактуванні річі з метою, щоб вона відповідала вимогам науковості”* [3]. Таке ненав’язування в підході до термінотворення та терміновживання сприяло виробленню певних критеріїв в оцінці терміна як дефінованої назви. Система, коли автори могли пропонувати свою термінологію, давала можливість останній саморегулюватися, пересіватися на засіданнях секцій товариства, тобто проходити *“природний”* відбір. У 1895р. “Записки НТШ” стають періодичним виданням товариства і виходять 4 рази на рік, а з 1896р. — 6 разів (з подальшою науковою спеціалізацією матеріалу). Таким чином, *видавнича програма товариства передбачала подальший розвиток наукового стилю*.

Не раз доводилося чути, що до 1917 року не розвивалася українська науково-технічна термінологія. Така думка усталилася в радянському мовознавстві, для якого під ветою була діяльність НТШ. Постулювалося, що до революції сфера діяльності термінологів обмежувалася гуманітарією і природознавством. Насправді ж *наукову увагу до проблеми терміна в українській мові започатковують публікації математично-технічних наук*. Так, робота І. Пулюя “Апарат по міренню ріжниць фаз межи перемінними протоками” важлива своїми *“Додатками до руської термінології”* [3]. Автор праці фактично пропонує два напрями добору українських еквівалентів до

термінів тієї мови, з якої ведеться переклад: термінологізація наявного в українській мові відповідника іншомовного терміна; переклад терміна із запозичуваної мови або структурне чи семантичне його калькування. Напр., нім. *Leiter* — укр. *провідник* (суч. *провідник*), нім. *Stopsel* — укр. *затичка*. “Додатки до термінології математичної” має і праця В. Левицького “Еліптичні функції модульові”, надрукована на сторінках “Записок НТШ” у 1895 році. У них подано українські еквіваленти німецьких термінів з орієнтацією як на власні мовні надбання, так і на інтернаціоналізми: *значок* — Index, *функція* — Funktion [4] тощо. У травні 1895 року на засіданні математично-природописно-лікарської секції [4] професорові політехніки Р. Залозецькому було доручено укласти технологічну термінологію, а докторові В. Левицькому — фізичну. Після обговорення фізичних назв на засіданнях секції (у липні та вересні) працю В. Левицького вирішено було друкувати як “Матеріяли до фізичної термінології” [5]. Вступне слово показує, що його автор добре розуміє, що подані ним матеріали відбивають початковий стан формування української фізичної термінології. У *теоретичній концепції В. Левицького*, який не претендує на абсолютність своїх тверджень, *термін тим відрізняється від загальноовживаного слова, що має наштотхнути на дефініцію, яка під нього підведена, тобто він повинен відповідати суті наукового поняття*.

Вивчення спеціалізованої термінології, процесів наукової номінації, словотворчих кліше в царині термінотворення, процесів мовної інтелектуалізації усіх тих осередків функціонування мови, які “віддзеркалюють її логічний потенціал, здатність до обслуговування насиченого інформацією світу, до обміну цією інформацією, а звідси й до виходу у співіснування й взаємодію з висококваліфікованими мовами світу” — це те, без чого не можна говорити про вироблення національних термінологічних стандартів. Отже, передусім треба, щоб були розроблені галузеві системи термінів на засадах національно-мовної концепції з урахуванням міжнародної практики термінотворення й вироблення термінологічних стандартів.

Зупинимось на окремих її аспектах, які, на наш погляд, є найбільш типовими в окремих представників українського термінознавства. Та передусім відзначимо ту особливість українського термінотворення кінця XIX — початку XX століття, що словники термінологіки з багатьох фундаментальних наук (фізики, математики тощо) укладалися паралельно або навіть перед написанням наукових праць. Перед

укладачами термінологічних словників постійно поставала проблема підбору найбільш адекватного еквівалента до вже функціонуючого в інших мовах, передусім німецькій і французькій, терміна. Було *вироблено принцип орієнтації на народну мову з широким використанням прийнятих у міжнародній практиці термінотворення грецьких та латинських термінів і терміоелементів*. Наскільки теоретичні засади відразу втілювалися в термінографічну практику, свідчить хоча б перекладний словник В. Левицького “Матеріяли до фізичної термінології”, яким було закладено підвалини розбудови української фізичної термінології. Передмова до словника свідчить про чітке розуміння його автором проблем тієї істини, що *тільки практика вживання національного терміна в наукових текстах є критерієм його придатності для номінації відповідного поняття в певній термінологічній системі*. “...Тяжко вимагати від збірника, — пише В. Левицький, який мав бути доперва засновником сталої термінології, — щоби всі відразу були добре і відповідно дібрані” [6]. У відповідності до теоретичних засад знаходимо у словнику дублетні ряди термінів типу *маятник — колибель, хитун; площа похила — площа хила; анемометр — вітромір; напруга — тиск* тощо. Інтуїтивно автор словника надає явну перевагу тим термінам, які витримали випробування часом і ввійшли в сучасну термінологічну систему мови: *величина, гнучкість, довжина, маятник, напруга, прискорення, тиск* тощо. Не раз на засіданнях та загальних зборах НТШ ставилося питання про співпрацю фахівців і філологів. Розуміння того, що спланована діяльність спеціалістів певного профілю і мовознавців криє в собі великі резерви термінотворення (думка, що й нині не втратила актуальності), запанувало в НТШ з 1896 року, коли воно починає “розділюватися, розвиватися в подібних галузях науки” [7], а відповідно поглиблюється спеціалізація наукових публікацій. У цей час висуваються до терміна й естетичні критерії, те, що ми сьогодні кваліфікуємо як мотивованість, зручність. Так, Г. Зацерковний про термінологію К. Левицького говорить, що вона “зовсім відповідна, поправна і навіть гарна” [8].

“Записки НТШ” своїми працями, у яких безпосередньо (як у наукових публікаціях) чи опосередковано (як у рецензіях на них) розглядалися термінологічні питання, формувалися наукові критерії підходу до термінологічних проблем. Автори публікацій наголошували, що термінологія тільки формується, передбачали появу нових номінацій або заміну наявних досконалішими. Водночас вони були

єдині у вимозі, щоб *термінологічні номінації відповідали суті понять і структурі національної мови та її глибинній сутності*.

Віра в те, що *українська мова може виконувати функцію мови науки*, прозвучала на засіданні математично-природописно-лікарської секції в лютому 1897р., коли вирішувалося питання про видання неперіодичного “Збірника”. Пізніше цю думку оформили І. Верхратський і В. Левицький у вступному слові “Від редакції”: “Наш язык лише тогді зможе добути собі освітнього і гідного становища, коли розвинеться остільки, щоби міг стати поруч з образованими языками других народів європейських, яко довідний середник зв’язного і определеного вираження мислей на всіх полях людського умства. Мусить, проте, наш язык виробити собі одвітну термінологію у різних вітах людського знання, мусить одвітно використати все багатство рідної словні...” [9].

Матеріали НТШ свідчать про те, що *українське термінознавство формувалося на національному ґрунті з глибоким осмисленням доробку європейської термінологічної школи*. Практика номінування понять у наукових розробках, спроби термінографічних узагальнень приводили вчених до висновку, що на етапі нагромадження термінологічного матеріалу є бажаною і необхідною синонімія, бо “є з чого вибирати” [10], важливо тільки дотримуватися принципу, що “до науки відбирається найвдатніша назва” [10].

Пізніше, характеризуючи бурхливий розвиток термінологічних систем у перші десятиріччя нашого століття, аналогічні думки висловив І. Огієнко: “Проголошення самостійної України 22 січня 1918 року відразу зміцнило розвій української літературної мови. Не всі вірили, що українською мовою можна розвивати науку. А тим часом виявилось, коли стали закладати термінологічні словники по десятках різних наукових і технічних ділянках, що *наша мова дуже гнучка й зовсім придатна для творення термінологічних назв*” [11].

Виразно простежується бажання вчених довести величезні потенційні можливості української мови, показати її внутрішні сили та здатність перманентно творити зі своїх дериваційних ресурсів все нові й нові терміни. Водночас формуються теоретичні засади новотворень. На думку І. Верхратського, вони повинні бути “не надто довгі і утяглі”, “оприділені”, “не разити розволоченим складом неслов’янським”, утвореними “в дусі нашого языка”, і, як підсумок, “...нові терміни так належить складати, якби їх зложив сам люд, коли

б дійшов до одвітного степеня образования” [12]. Численні праці І. Верхратського значною мірою засвідчили ті процеси, які переживала українська термінологія в II половині XIX ст., коли вона входила в русло загальноєвропейського термінотворення, угрунтовуючись на своїй тисячолітній традиції. “Щодо термінології і номенклатури, — впевнював І. Верхратський, — моя зоологія має тим більшу стійкість, що оперта на людській підставі, а тої не стратить ... за 10, а навіть за 100 років” [13]. Учений мав право так сказати про свій термінологічний доробок. Правомірність такої самооцінки щодо термінотворчості та терміновживання пізніше підтвердив Г. Холодний, один із організаторів *термінографічної практики на Україні в 20-х роках*. Він писав, що в справі термінознавства “праці Верхратського намітили основну дорогу, що нею треба буде йти надалі” [14]. Аналогічну оцінку знаходимо і у розгляді термінологічної справи в Україні А. Вовка, який констатує, що термінологічна праця І. Верхратського “не пішла надармо, а стала вихідною основою дальшого розвитку, поліпшення й шліфування нашої наукової мови” [14].

Уміння вибирати суперечливі й викінчені номінації наукових понять, визначити їх доцільність у функціональній сфері означає вміння керувати процесом термінотворчості. Воно приходить на певному етапі творення національних терміносистем і виливається в проблему вироблення національних термінологічних стандартів. Чи не вперше питання про упорядкування термінологічних систем української мови було поставлене в статті Я. Гординського “Кілька слів про термінологію”. Передусім ставиться тут питання про взаємозалежність між україномовною науковою літературою і виробленням української термінології, далі пропонується після кожної наукової розвідки подавати словник уживаних термінів і відкрити полемічну рубрику для обговорення конкретних терміносистем, у тому числі й питання вироблення національних відповідників до іншомовних, насамперед німецьких, термінів. Зазначимо, що то був час “народництва” в культурі та в науці, коли всі народи, особливо німці (а німецький вплив у Галичині був дуже відчутний) і чехи, “націоналізували” латинську термінологію [15]. Як правило, термінологи домагалися максимальної відповідності внутрішньої форми українського терміна загальноприйнятому терміну-інтернаціоналізмові, відштовхуючись від того, що вживання власного слова-терміна є доцільнішим з погляду зрозумілості, органічного освоєння внутрішньої форми рідної мови, що

так важливо для асоціативного сприйняття тексту, в який вводиться термін. До того ж у період становлення термінологічних систем важливо, щоб запозичення їх не заповнили, щоб не втратилася розумна рівновага власного і запозиченого. Це теж одна з проблем, яку доводилося вирішувати тим, хто закладав підвалини термінознавства і розбудовував українські терміносистеми, і яка не втратила й сьогодні своєї актуальності.

На наш погляд, не можна обійти ще одного важливого моменту в українському термінотворенні: *побудова терміносистем у ХІХ та на початку ХХ століть в основному відбувалася шляхом безпосередніх взаємин між мовою-продуцентом без прямого впливу будь-якої мови-посередника*. На жаль, ця традиція була порушена, починаючи з кінця 20-х років ХХ століття, коли в засвоєнні нових термінів посередником стала російська мова. Негативний вплив такого посередництва особливо відчутний у перекладних запозиченнях — результаті подвійного структурного калькування, що не раз призводить до утворення штучних термінів, не відповідних внутрішній структурі української мови.

Ті, що стояли у витоків розбудови української мови, розуміли: чим вищий рівень національної культури, національної мови як першоознаки її існування й створення інтелектуально-духовної атмосфери, тим вищий рівень свідомості людей, у тому числі й свідомості національної. Вони відчували той рівень і хаос, що його мають, за словами І. Франка, українці “у своїх термінологіях та технічних виразах для штук і наук” [16], і намагалися піднести їх розвиток на вищий щабель. Важливо було направляти розвиток термінологічних систем так, щоб вони мали змогу, з одного боку, “збагачуватися новими термінами та висловами, відповідними до прогресу сучасної цивілізації”, а з другого — “збагачуватися чимраз новими елементами з питомого народного життя” [17], враховуючи, що *термінологія розрахована як на національне, так і на міжнародне контактування, і що тенденція до “міжнародних термінів найпомітніша” у т. зв. науковому письменстві*” [18].

Як бачимо, підхід до стандартизації українських терміносистем обґрунтований усією історією термінологічної справи в Україні. Потреба в ДЕСТах назріла давно. Для їх вироблення в даний час склалися відповідні умови: українська мова, що вже виробила свої термінологічні системи, нарешті одержала державний статус. На сучасному

етапі йдеться про подальшу її стильову розбудову, що можливе при широкому функціонуванні мови в усіх сферах суспільно-політичного й наукового життя, і якраз цій розбудові сприятиме відбір та оцінювання термінів, які підлягають упорядкуванню і стандартизації з позицій чітко вироблених, обґрунтованих логічних та лінгвістичних критеріїв. Отже, потрібне з'ясування специфіки формування структури кожної термінологічної системи, вивчення історії вироблення міжнародних і власних критеріїв у підході до стандартизації термінів. Тільки на таких засадах можна буде “українізувати” комп’ютер, закласти в нього український термінологічний матеріал, щоб виявити всі розбіжності у терміновживанні, а відтак уніфікувати терміни, домогтися єдності плану змісту і плану вираження, дотримання вимог логічних і лінгвістичних мікро- і макросистем класифікацій понять з урахуванням усіх глибинносемантичних можливостей, історичної завоюваності історичних морфем (слів), словотвірної інформативності й, нарешті, функціональної зручності. І як підсумок: *термін виробляється і виходить на стандарт у результаті частоти його вживання в певній фаховій сфері*. Спрацьовує зручність термінологічної моделі і його словотворча (термінотворча) гнучкість. Не спускаються зверху і критерії підходу до вироблення термінологічних стандартів, їх запровадження — логічне завершення формування термінологічних систем. Якщо ж ми говоримо про потребу координаційних центрів у термінологічній справі, то їх функція зводиться до оброблення того, що вже зробили мова і відповідна фахова наука, і, звичайно, до науково обґрунтованого прогнозування. (Т. Панько)

Література

1. Куліш П. Хуторна поезія. — Львів, 1882. — С. 132.
2. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1892. — Т. 1. — С. 211.
3. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1896. — Т. 3. — С. 1–23.
4. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1895. — Т. 7. — С. 1–30.
5. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1896. — Т. 22. — С. 1–12.
6. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1896. — Т. 2. — С. 1.

7. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1896. — Т. 12. — С. 6.
8. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1897. — Т. 15. — С. 48.
9. Збірник секції математично-природописно-лікарської. — Львів, 1897. — Т. 1. — С. 1.
10. Верхратський І. Печатки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної. — Львів, 1864. — Т. 1. — С. 4.
11. Митрополит Іларіон. Історія української літературної мови. — Вінніпег-Канада, 1980. — С. 235.
12. Верхратський І. Рецензія руского перекладу “Дарвінізм” Е. Феррієра і декотрі замічання щодо нашої бесіди і щодо рускої термінології взагалі. — Львів, 1904. — С. 17.
13. Холодний Г. До історії організації термінологічної справи на Україні / Вісник Інституту української наукової мови. — К., 1928. — Ч. 1. — С. 11.
14. Вовк А. 25 років українського термінологічного центру. — Свобода, 1990. — Ч. 11–13. — С. 26.
15. Вільшенко А. Новий хемічний словник. — Свобода, 1960. — 10. XI. — С. 1–5.
16. Франко І. Слов’янська взаємність у розумінні Яна Коллара і тепер. / Твори у 50-ти т. — К., 1981. — Т. 29. — С. 72.
17. Франко І. Літературна мова і діалекти. / Твори у 50-ти т. — К., 1981. — Т. 27. — С. 207.

Міжмовні гібриди в інноваційному вимірі

Досліджуються новотвори гібридної природи в джерелах масової та науково-технічної комунікації на матеріалі української і російської мов. Аналізуються функції неологічних гібридних дериватів в умовах євроінтеграції України та в контексті інноваційного виміру її соціально-економічного розвитку.

Як конструкти буденної свідомості, концепти “початок” і “кінець”, “нове” і “старе” детермінуються універсальною категорією “час” та корелюються з уявленнями про ціле й цілісне, якими ще з часів Арістотеля вважалося те, що має початок, середину і кінець. Категорія “нове” супроводжує царину матеріальної й духовної культури, специфічно віддзеркалюючись у мові, якою у вербальний спосіб концептуалізується світ, фіксуються в системних зв’язках соціально-економічні зміни і нові ціннісні парадигми, що разом впливає на соціум. Відтак новою лексикою позначається і прогрес мови, якою виконується цілий спектр взаємопов’язаних у суспільстві функцій, поміж яких у пер-

шу чергу виокремлюються комунікативна, пізнавальна, номінативна, соціолінгвокультурологічна. Завдяки останній у носіїв цієї мови формується “мовний смак”, найочікуваніший параметр якого оцінюється в суспільстві як “вищий ступінь мовного смаку” і формуванню якого покликані віддано служити лінгвісти всіх часів і рангів.

Упродовж останніх трьох століть, як констатується в авторитетних вітчизняних та зарубіжних наукових лінгвістичних дослідженнях, *мови європейського ареалу являють світу невинний еволюціонізм, масштабність, розмаїття та яскравість форм якого і на основних (зокрема, лексико-семантичному), і на проміжних (наприклад, словотвірному) мовних рівнях актуалізують і потенціюють проблему неологізації*, у тому числі в системному, когнітивному, комунікативному та контрастивному аспектах, а також у споріднених слов'янських мовах. Неологізмами віддзеркалюється нова парадигма суспільства, а відтак, унаочнюється діалектичний взаємозв'язок еволюції суспільства і мови на шляху до прогресу та досконалості.

Розв'язанню актуальних питань теорії неології, висвітленню джерел, чинників, тенденцій у динаміці словникового складу російської й української мов кінця XX — початку XXI ст. присвячено чимало статей науковців ВНЗ (Ю. Бельчиков, Л. Бублейник, О. Доценко, Л. Дядечко, Л. Кондратенко, Л. Кудрявцева, Л. Марчук, В. Мозговий, Г. Онуфрієнко, Л. Попко, В. Симонок, Л. Столярова, Н. Тропіна, І. Турута, Л. Устюгова, С. Форманова та ін.) у фахових виданнях, дисертаційних робіт (І. Дьяконова, Н. Попова, Е. Сенько, О. Стишов та ін.), словникових та довідкових видань (Н. Котелова [8], Д. Мазурик [7], Г. Складєвська [18], [19]), “круглих столів” та секційних засідань науково-практичних конференцій різного масштабу та рівня і навіть повністю тематику Міжнародних та Всеукраїнських конференцій, зокрема у Дніпропетровському національному університеті [5–6].

Особливу наукову увагу лінгвістів привертає проблема інноваційних процесів у мові масової та науково-технічної комунікації. Зокрема, виявляється національна специфіка фразеологічних інновацій у сучасній українській пресі (А. Григораш, О. Турчак), описуються лексико-семантичні інновації у російській термінології міжнародного права (Н. Кравченко), аналізуються інновації у номінативних системах спеціальної комунікації (М. Китайгородська, Т. Пристайко, Л. Ярова), розглядаються лексичні особливості бізнес-сленга (Н. Туркіян), окреслюються загальні інноваційні тенденції в українській

політичній лексиці (Н. Кондратенко), ілюструються неологізми у термінологіях нових галузей знань (Т. Папенко, О. Симоненко, Д. Шапран, О. Шарапов), визначаються шляхи семантизації нових термінів у навчальній метамові правознавства (Е. Неженець) та okazіоналізми-новотвори у масмедійних текстах (О. Каневська, Л. Кудрявцева, О. Стишов, О. Дорофєєва).

У наших попередніх наукових публікаціях досліджено гібридні новотвори в складі термінологічної і професійної лексики російської та української мов [11], доведено, що гібридизація термінознака є чинником інноваційних процесів у мові науково-технічної комунікації [12], [15], окреслено активні процеси у сфері сучасної термінологічної деривації [9]. *Мета цієї роботи* — виявити й проаналізувати новотвори гібридної мовної природи у засобах масової комунікації, завдяки яким стали не тільки відомими, але й поширеними численні терміни інформаційної, економічної, фінансової та інших сфер, і з'ясувати їх функції в контексті завдань Болонської декларації та інноваційного виміру соціально-економічного розвитку України.

На тлі масштабних і взаємопов'язаних тенденцій до універсалізації й інтернаціоналізації словникового складу, з одного боку, та тенденції до активної реалізації потенціалу національного словотворення, з іншого, *слов'янські мови узуально й okazіонально підтверджують відкритість та динамізм лексики як найпотужнішого ярусу, що є виявом природних і самотутніх ознак їх системної організації*.

Новою лексикою забезпечується відбиття змінності світу, а отже — невинне мовне еволюціонування. Останнє саме у часи історичних і соціальних потрясінь та інформаційного буму суттєво пришвидшується, супроводжуючись відкритістю суспільства для масового і стрімкого запозичення іномовної лексики, справляючи іноді при цьому ілюзорне враження лексичного хаосу. Проте лексичну систему від руйнувань захищає її стабільність, поміж основних чинників якої, насамперед у межах термінологічної системи, є керованість та регульованість мовних контактів і запозичень, поступовість та ступеневість дериваційного процесу у формуванні словотвірних гнізд.

Супроводжувані лексичними запозиченнями процеси розвитку і функціонування української та російської мов, котрі не раз переживали дуже "гострі" моменти, переконливо доводять їх важливі сутнісні риси в умовах зростання номінативних потреб у суспільстві. Проте у культурній свідомості носіїв цих споріднених мов через жваві та

широкомасштабні дискусії, що століттями точилися з приводу запозичень, сформувалися абсолютно полярні наукові погляди: з одного боку, негативне і заперечувальне (табу!!!) ставлення до іномовної лексики та, з іншого, філософське розуміння неминучості процесу запозичення, внаслідок якого за умови дотримання принципу мовної доцільності суттєво збагачується, еволюціонує, осучаснюється лексичний склад, стаючи своєрідним благом для мови-реципієнта.

Шуканий природний компроміс у розв'язанні цього серйозного для перспектив мови конфлікту віднайдено самим “генієм мови” (В. Белінський) завдяки можливості, масштабності й активності процесу творення міжмовних гібридів, що переважно є похідними за національними зразками від іномовного слова неслов'янського походження при використанні питомих дериваційних ресурсів. Саме у такий спосіб унаочнюються доцільність прийняття і засвоєність за запозичень у відповідь на сформовані пріоритети суспільства та вимоги мовної системи.

Словотвірна адаптація іномовного слова через залучення його до парадигми словотвірного гнізда і відповідно до системи мотивованих одиниць запозичуваної мови заслуговує на особливу наукову увагу і визнання як актуальної проблеми у студіюваннях із дериватології, морфеміки, неології, лексикології, термінознавства, загального і порівняльного мовознавства.

Непохідність усіх запозичень у мові-реципієнті певною мірою стимулює їх словотвірну активність, якою й підтверджується і їх міцна позиція у мові, і номінативна значимість у творенні “фундаменту, на якому розбудовується весь лексикон”, і словотвірні потенції [4, 154]. Дериваційна універсальність запозичень як спроможність брати участь у різних процесах словотворення впливає, відповідно до спостережень, із їх непохідності та різноманіття в російській та українській мовах. Словотвірне адаптування запозичень супроводжується морфемною/морфною структурованістю їх похідних, що обумовлено контекстом словотвірного гнізда, який і визначає морфемні границі у похідних від запозичень. Зрозуміло, що словотвірне адаптування запозичень залежить безпосередньо від багатьох чинників, зокрема, від ступеня відкритості мовної системи до інновацій, від поширеності бі- та полілінгвізма у соціумі, від мовної політики держави. “Пурифікаторські витівки, скеровані на очищення своєї мови від чужих слів та зворотів, пов'язані зазвичай із марнуванням часу”

[1, 159], про що свідчить історія розвитку мов, які не втрачають своїєї сили у національній самобутності, вводячи до своїх систем необхідні лексичні запозичення і неминуче позбавляючись, з іншого боку, надлишкових елементів, не здатних адаптуватися в умовах поширення міжнародних контактів і не відповідних “доцільному функціонуванню” (Л. Щерба) у літературній мові. У контексті цього *неможливо не визнати актуальною проблему якості володіння іномовним словом, передусім інтернаціонального статусу, саме в наш час активізації й глобалізації міжнародних стосунків* і, можна стверджувати, тотального характеру лексичних запозичень, коли часто-густо відсутність високого “мовного смаку” породжує, за влучним визначенням Г. Винокура, “*лінгвістичний провінціалізм*”.

На початку ХХІ ст. система української вищої освіти та споконвічне її джерело і чинник — наука — перебувають у стані активних змін, викликаних, у тому числі, потребою інтегрування у європейський простір[2]. Це позначається і на змісті поняттєво-термінологічного апарату відповідних галузей знань, зокрема, розширюється міжнародний термінологічний фонд, де спеціалізуються міжнародні ресурси на вираженні певних термінологічних значень у різних мовах, зокрема, європейського ареалу [10], [14], [13]. У зв'язку з цим процеси реформування й модернізації української вищої освіти та інтегрування її в європейський простір не можуть не супроводжуватись і взаємодією різномовних термінологічних систем, чим й імпульсуються термінологічні запозичення з європейських мов і, зокрема, з англійської як мови міжнародного статусу. Так, за опублікованими даними [16, 12], в українській мові на початку минулого століття найчисленнішими виявилися серед англіцизмів назви історико-соціальної та політичної сфер (~21% від загальної кількості новітніх англіцизмів), у 70–80 роки ХХ ст. — назви науково-технічної та виробничої сфер (~25%), а наприкінці ХХ ст. — початку ХХІ ст. — назви економічної, фінансової і комп'ютерної сфер (~32%). За цих неминучих процесів іномовного запозичення суспільство, однак, завжди прагне зберегти унікальність нації на мовному рівні, забезпечити своє самобутне майбутнє. Цьому, крім обов'язкового державно-фахового контролю за доцільністю лексичних запозичень та правомірністю їх використання, сприяє словотвірне, граматичне і лексико-семантичне засвоєння іномовних слів, у тому числі при формуванні за національною парадигмою словотворних гнізд із ними у вершині. Отже, *допущен-*

ня і подальше асимілювання та активне застосування чужомовних елементів закладено у самому характері лексичної системи: ними супроводжується еволюціонування мовної структури та інтернаціоналізація термінологічної лексики, що набуває ознак багатогранного, динамічного, безперервного, масштабного та перспективного процесу в умовах інтеграції національної системи науки й освіти у європейський простір. Як зауважується у передмові до тлумачного словника нової лексики ХХ ст., “мова може йти лише про розуміння її цілісності й адекватності самій собі на тому чи іншому етапі еволюції [18,7].

Здійснений на рівні термінологічної лексики аналіз джерел різних підстилів наукового стилю української та російської мов (власне наукового, науково-навчального, науково-популярного, науково-публіцистичного) дозволяє дійти важливого у розв’язанні проблеми запозичень висновку про *активність процесу творення неологізмів гібридної мовної природи*, переважно як похідних від запозичень на питомому (у нашому випадку — українському, російському) ґрунті. У них ономасіологічною ознакою, за якою виокремлюються предмети всередині класу [17, 44–45], виступає питома афіксальна морфема в однослівних термінах та в аналітичних термінах — питомий, структурно залежний компонент із функцією видового конкретизатора, деталізатора, модифікатора (порівняємо гібридні неологізми: рос. вице-премьерство, криміногенность, корруптированность, квотирование — укр. віце-прем’єрство, криміногенність, корумпованість, квотування та рос. ядерная медицина, внутренний аудит, мелкий бартер — укр. ядерна медицина, внутрішній аудит, дрібний бартер). При цьому гібридні інновації, що є дериватами від “ключових слів епохи”, набувають ознак своєрідних “історичних свідків” [11], [12], [13], [15] важливих і визначальних етапів у розвитку суспільства, науки, техніки.

У сучасному суспільстві активно функціонують неологічні гібридні деривати від англіцизмів. Поміж них, як доводить здійснене дослідження, поширеності набули терміни різних галузей і сфер: кібернетичної (укр. *хакерний*, *хакерство*, *чиповий* і рос. *хакерский*, *хакерство*, *чиповый*), фінансової (укр. *дилерський*, *офшорний*, *ф’ючерський*, *тендерний* і рос. *дилерский*, *офшорный*, *фьючерсный*, *тендерный*), технічної (укр. *сканувати*, *сканований*, *сканування* і рос. *сканировать*, *сканированный*, *сканируемый*, *сканирование*), соціологічної (укр. *спонсорний*, *спонсоровати*, *спонсорований*, *спонсорування*, *спосорство* і рос. *спонсорский*, *спонсировать*, *спонсированный*, *спонсируемый*,

спонсирование, спонсорство), біологічної (укр. клонувати, клонований, клонування і рос. клонировать, клонированный, клонирование), мистецької (укр. продюсерський, продюсерство і рос. продюсерский, продюсерство, продюсировать, продюсирование) тощо.

В українських урядових колах з початку 2005 р. активно ввійшов у обіг гібридний термін укр. *детінізація* — рос. *детенизация*, утворений від питомої основи: неологізми *теневик*, *теновой* у значенні “незаконний” (пор. англ. *shadow economy* — *тіньова економіка*, *shadow business* — *тіньовий бізнес*) є семантичними кальками, і їх зафіксовано у російських словниках нової лексики останнього десятиліття за відомою й продуктивною словотвірною моделлю. Наведемо для ілюстрації інший одномодельний неологізм у російській мові *десоветизация* та численні новотвори від іномовної твірної основи: *дебюрократизация*, *деиндустриализация*, *деимпериализация*, *деколлективизация*, *декоммунизация*, *декриминализация*, *демонополизация*, *деноменклатуризация*, *деполитизация*, *десакрализация* [18].

У професійно-розмовній сфері серед однослівних неологізмів російськими словниками зафіксовано гібридні похідні *дерьмократ*, *дерьмократия* як результат контамінації, *системщик*, *номенклатурщик*, *бюджетник*, *контрактник* і *неформалы*, *нелегал*, *недемократ*, *межрегионалы* як утворення назв осіб за продуктивними словотвірними моделями, *желтопрессник*, *депресняк* [3] як okazіональні новоутворення, *контактерша*, *коммуняки*, *групповуха*, *демократка* (*предмет озброєння у міліції*) як жаргонізми. У сучасній пресі активно функціонують такі власномовні деривати від запозичень, як рос. *пиарить*, *пиариться*, *попиарить*, *отпиарить*, *пропиарить* (газета “Миг”, 2001–2005 р.р.), *отконферировать*, *интригоемкость* (як риса справжнього журналіста), *самопиар*, *самозаконсервироваться*, *самоликвидация* (газета “Бульвар”, 2005 р.), якими формуються відповідні словотвірні гнізда, де реалізуються словотвірні механізми та парадигми мови-реципієнта і визначаються у такий спосіб через висвітлення словотвірного потенціалу запозиченого слова його адаптивні можливості у ракурсі категорій доцільності та гармонійності. При цьому вищим проявом словотвірного ресурсу невідмінюваного іномовного іменника типу *лобі*, *табу* є набуття ним потенцій твірної основи у мові, що запозичує (пор.: рос. *табуировать*, *табуирование*, *табуированный*; *лобби*, *лоббировать*, *лоббирование*, *лоббированный* та

їх українські відповідники). І в російській, і в українській мові спостерігаються поміж гібридних неологізмів своєрідні моделі. Їх можна назвати експериментальними, зокрема це *англо-російські/українські гібриди*, у яких іномовний елемент/компонент упроваджується до словотвірної моделі в своєму питомому (латиницею) письмовому вигляді, чим породжується комбіноване (латиницею та кирилицею) написання складноскладених слів. Порівняємо, наприклад: рос. *super-новости* та *суперновости*, *VIP-досуг* (поширена аббревіатура *VIP* походить від *very important person*), *VIP-женищина*, *VIP-мероприятие*, *IBM-совместимость*, *DJ-дива* тощо та укр. *суперновини*, *VIP-дозвілля*, *VIP-жінка*, *VIP-захід*, *IBM-сумісність*, *WEB-сторінка*. При цьому може відбуватися взаємозаміна слів: так, у мові інформатики *IBM-подобный* пересувається у пасив, на периферію термінологічної системи, поступаючись місцем *IBM-совместимый*. Окремою підгрупою сприймаються поміж цих частотних неологічних гібридів похідні від запозичених слів, утворені за словотвірною моделлю запозичуваної мови, а саме: рос. *PRщик*, *VIPовский*, *DOSовский* тощо. Зазначеними дериватами ніби фотографується у мові і сучасної преси, і нової галузі (інформатики) не просто дотичність двох різномовних та самобутніх систем, але й зафіксовується результат певної мовної гри як найпершої словотвірної взаємодії їх за правилами мови, що запозичує слова.

Отже, наведеними прикладами неологічної лексики ілюструється активність нормальної функції лінгвістичного життя за сучасних умов *універсалізації та спеціалізації наукових знань* — взаємодія питомого та запозиченого/чужого елементів на шляху творення термінологічних одиниць, якими позначається *прогрес науки у міжнародних масштабах*, зокрема, *в умовах євроінтеграції України та інноваційного виміру її соціально-економічного розвитку*. Як питомі похідні від засвоєних запозичень, терміни гібридної природи дозволяють зберегти унікальність нації на мовному рівні: так, зовнішня форма, зокрема, однослівного терміна, тобто його “афіксальне вбрання”, лишається “рідною”, упізнаваною, національною, легко вписуючись у лексико-граматичні парадигми рідної мови, виявляючи адаптивні механізми мовної системи та зберігаючи її цілісність і адекватність самій собі. Матеріали дослідження доводять, що гібридизація є важливою, впливовою, активною та прогресивною тенденцією в розвитку української та російської мов, чим і мотивуються перспективи подальшого її лінгвістичного студіювання у сучасних слов'янських мовах. (Г. Онуфрієнко)

Бібліографічні посилання

1. Бодуэн де Куртенэ. Заимствования / Русская энциклопедия под ред. С. Адрианова и др. — Санкт-Петербург, 1914.
2. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої школи / Журавський В. С., Згуровський М. З. — К., 2003.
3. Бульвар. — 2005. — № 7 (486). — С. 12–13.
4. Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. — М., 1988.
5. Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції / Уклад. та наук. ред. Т. С. Пристайко. — Дніпропетровськ, 2003.
6. Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках: Материалы II Межд. научной конф. / Сост. Т. С. Пристайко. — Днепропетровск, 2005.
7. Мазурик Д. Нове в українській лексиці. Словник-довідник. — Львів, 2002.
8. Новое в русской лексике. Словарные материалы / Под ред. Н. З. Котловой. — М., 1971–1989.
9. Онуфрієнко Г. С. Активні процеси у сфері сучасної термінологічної деривації (на матеріалі слов'янських мов) / Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках: Материалы II Межд. научной конф. / Сост. Т. С. Пристайко. — Днепропетровск, 2005. — С. 312–314.
10. Онуфриенко Г. С. Гібриди як стиліобразуючий лексический елемент языка науки и техники // “Słowa, słowa, słowa” w Komunikacji językowej / pod red. M. Grabskiej. — II. — Gdańsk. — 2004. — С. 127–137.
11. Онуфрієнко Г. С. Гібриди у складі неологічної лексики кінця ХХ століття // Вісник Дніпропетровського університету: Мовознавство. — 2003. — Випуск 9. — С. 214–219.
12. Онуфрієнко Г. С. Гібридизація термінознака як чинник інноваційних процесів у мові науково-технічної комунікації // Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: Матеріали Всеукраїнської наукової конф. / Укл. та наук. ред. Т. С. Пристайко. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 179–182.
13. Онуфриенко Г. С. Лингводидактический потенциал международной терминологической лексики в условиях Болонского процесса // Тенденции развития и проблемы преподавания русского и украинского языков как иностранных в современных условиях: Сб. материалов Всеукраинской научно-практ. конф. — Запорожье, 2005. — С. 80–81.
14. Онуфриенко Г. С. Производные лексем с иноязычными интернациональными корнями: коммуникативный потенциал в национальном терминологическом пространстве // “Słowa słowa słowa” w Komunikacji językowej / pod red. M. Grabskiej. — Gdańsk. — 2000. — С. 250–258.

15. Онуфрієнко Г. С. Продуктивний чинник термінологічної деривації // Проблеми української термінології/ Вісник НУ "Львівська політехніка". — 2004. — № 503. — С. 71–75.

16. Попова Н. О. Структурно-семантичні особливості новітніх лексичних запозичень з англійської в українську мову (90-і р. XX ст. — початок ХХІ ст.) / Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Запоріжжя, 2005.

17. Пристайко Т. С. Лексико-номинативная организация специального текста. Монография. — Днепропетровск, 1996.

18. Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения / Под. ред. Г. Н. Складерской. — СПб, 1998.

19. Толковый словарь русского языка. Языковые изменения конца XX столетия / Под. ред. Г. Н. Складерской. — М., 2001.

Поняття, зміст і види правових відносин

У суспільстві існує багато різних за своїм змістом відносин, з-поміж яких правові відносини займають особливе місце. Правові відносини є результатом дії вимог норм права на відносини між різними суб'єктами. Вони мають низку ознак, що відрізняють їх від інших видів суспільних відносин. Такими ознаками є:

- 1) належність правовідносин до сфери ідеологічних відносин як результат свідомої діяльності людини;
- 2) правовідносини, з формальної точки зору суто юридичного підходу, нерозривно пов'язані з нормами права, виникають на їх основі. Реально можуть виникати лише правовідносини, які визначені юридичною нормою. Єдиний виняток з цього правила — виникнення правовідносин у випадку вирішення справи на основі аналогії права;
- 3) правовідносини — це особлива форма взаємозв'язку суб'єктів через їх права і обов'язки, що закріплені у правових нормах. У правовідносинах завжди є дві сторони — одна, що має суб'єктивні права, і друга — на яку покладені відповідні юридичні обов'язки;
- 4) у правовідносинах реалізація суб'єктивних прав і здійснення юридичних обов'язків забезпечуються можливістю застосування заходів державного примусу;
- 5) правовідносини — це волевій відносини між суб'єктами, тобто вони виникають за їх волевиявленням. При цьому є правовідносини, для виникнення яких потрібне волевиявлення всіх його учасників (наприклад, вступ до шлюбу, договір купівлі-

продажу), та правовідносини, для виникнення яких досить волевиявлення лише одного з його учасників (наприклад, проведення обшуку, накладення адміністративного стягнення).

Отже, *правові відносини* — це специфічні вольові суспільні відносини, що виникають на основі відповідних норм права, учасники яких взаємопов'язані суб'єктивними правами та юридичними обов'язками. Виходячи з того, що правовідносини — це поєднання фактичних суспільних відносин і юридичних норм, розрізняють їх юридичний і фактичний зміст. Юридичний зміст правовідносин — це зафіксовані у нормах права суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників. Суб'єктивне право розуміється як міра можливої поведінки, що належить уповноваженій особі для задоволення її інтересів та потреб і яка забезпечується відповідними юридичними обов'язками інших (зобов'язаних) осіб.

Юридичний обов'язок — це покладена на зобов'язану особу і забезпечена можливістю застосування засобів державного примусу міра необхідної поведінки, яку вона повинна здійснювати в інтересах уповноваженої особи. Фактичний зміст правовідносин — це реально здійснювані учасниками правовідносин дії, спрямовані на реалізацію їх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Існуючі у суспільстві *правовідносини*, залежно від їх певних ознак, *поділяються на декілька видів*:

1. За функціональною спрямованістю норм права, на основі яких вони виникають, правовідносини поділяються на: а) *регулятивні*, в яких поведінка суб'єкта повністю відповідає приписам норм права, тобто є правомірною; б) *охоронні* — виникають з факту неправомірної поведінки суб'єктів як реакція держави на таку поведінку.
2. За рівнем індивідуалізації суб'єктів: а) *відносні* — в яких точно визначені права і обов'язки всіх учасників як уповноважених, так і зобов'язаних (покупець і продавець, наречений і наречена і т. ін.); б) *абсолютні* — в яких визначена лише одна сторона — носій суб'єктивного права, а всі інші визнаються зобов'язаними не заважати здійсненню ним своїх прав (наприклад, відносини власності, в яких точно визначений власник, а всі інші — зобов'язані не втручатися у його справи).
3. За галузями норм права: *державно-правові, адміністративно-правові, кримінально-процесуальні* і т. ін.

4. За кількістю суб'єктів: а) *прості*, що відбуваються лише між двома суб'єктами; б) *складні* — між трьома і більше суб'єктами.
5. За розподілом прав і обов'язків між суб'єктами: а) *односторонні*, в яких кожна сторона має або лише права, або лише обов'язки; б) *двосторонні*, в яких кожна із сторін має як права, так і обов'язки.
6. За характером дій зобов'язаного суб'єкта: а) *активні*, в яких зобов'язаний суб'єкт мусить вчинити певні дії; б) *пасивні*, в яких він повинен утриматись від певних дій.
7. За волевиявленням сторін: а) *договірні*, для виникнення яких необхідне виявлення (згода) як уповноваженої, так і зобов'язаної сторони (наприклад, договір найму); б) *управлінські*, для виникнення яких досить бажання лише уповноваженої сторони (наприклад, накладення адміністративного стягнення).

Суб'єкти права

Суб'єкти права — це учасники правових відносин, які мають суб'єктивні права та виконують юридичні обов'язки. Для того, щоб бути суб'єктом права, організація або індивід повинні володіти правосуб'єктністю. У державних і громадських організаціях правосуб'єктність знаходить свій вираз у компетенції їх органів, тобто в сукупності прав та обов'язків, що надаються їм для виконання відповідних функцій. Що ж до правосуб'єктності індивідів, то вона є складним явищем, до якого входять правоздатність та дієздатність.

Правоздатність — це обумовлена нормами права здатність суб'єкта мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. У людини правоздатність виникає з моменту її народження і припиняється з її смертю. *Дієздатність* — це обумовлена нормами права здатність суб'єкта своїми діями набувати і здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Повною мірою дієздатність виникає з досягненням повноліття (18 років). До цього часу підлітки мають обмежену дієздатність, яка доповнюється дієздатністю їх батьків або осіб, що їх замінюють.

У деяких випадках до складу правосуб'єктності разом з правом та дієздатністю включається ще й *деліктоздатність*, тобто здатність особи нести юридичну відповідальність за скоєні правопорушення.

Ніхто не може бути обмеженим у право- та дієздатності інакше, як у випадках і в порядку, передбачених законом.

Суб'єктами права можуть бути:

1. *Індивіди* (фізичні особи), з-поміж яких можна виділити такі їх групи: а) громадяни даної держави; б) іноземці (громадяни інших держав); в) біпатриди (особи, що мають громадянство двох або більше держав); г) апатриди (особи, що не мають громадянства будь-якої держави).
2. *Організації та об'єднання*: а) державні (державні органи, установи, підприємства, їх посадові особи); б) громадські (організації, рухи, партії, органи громадської самодіяльності, підприємства, установи та їх посадові особи).
3. *Соціальні спільноти*: а) держава в цілому; б) народ, нація; в) адміністративно-територіальні одиниці, виборчі округи і т. ін.; г) трудові колективи.

Об'єкти правових відносин

Різні суб'єкти вступають у правові відносини, насамперед, з метою задоволення певних своїх інтересів і потреб. Для досягнення поставлених цілей суб'єкти, в рамках правових відносин, шляхом реалізації своїх прав і обов'язків здійснюють певні дії, чим досягається результат — об'єкт правовідносин, заради якого відбулися правові відносини. Відтак, *об'єкт правовідносин* — це матеріальні, духовні та інші соціальні блага, що служать задоволенню інтересів і потреб громадян та їх організацій, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини і здійснюють свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Коло можливих об'єктів правовідносин визначається законом. *Об'єктами правовідносин можуть бути*: засоби виробництва; предмети споживання (продукти харчування, одяг і т. ін.); продукти духовної творчості (твори літератури, образотворчого мистецтва, наукові твори); особисті немайнові блага людини (здоров'я, життя, честь, гідність); поведінка певних суб'єктів (розгляд поведінки на предмет визначення у ній складу правопорушення); результати поведінки суб'єктів (ремонт побутової техніки, будівництво будинку); гроші та цінні папери (облігації, заставні розписки); стан природних об'єктів (заповідники, екологічна чистота водосховищ) (за В. Копейчиковим).

Завдання 3.2.7. *Опрацюйте науково-навчальні тексти загальноправової тематики, актуальної у всіх сферах професійної діяльності, і складіть, зорзово спираючись на алгоритмічні приписи (див. завдання 3.2.1, 3.2.2), реферати-конспекти. Здійсніть після цього само- та взаємоконтроль і з'ясуйте, аргументуючи, який варіант реферату-конспекту є найоптимальнішим для піднесення правової освіченості та правосвідомості здобувачів економіко-гуманітарної освіти.*

Поняття, предмет, прийоми і типи правового регулювання

Регулюючий вплив права на суспільні відносини полягає у тому, що воно в своїх нормах конструює модель обов'язкової або дозволеної поведінки різних суб'єктів цих відносин. Це знаходить свій вираз у наданні одним суб'єктам суспільних відносин певних прав і в накладанні на інших певних обов'язків, пов'язуючи їх тим самим взаємними правами та обов'язками. При цьому можливості права в регулюванні суспільних відносин несвавільні і безмежні. *Правове регулювання* обумовлено деякими об'єктивними та суб'єктивними чинниками, до яких можна віднести: а) рівень економічного розвитку суспільства; б) його соціальну структуру; в) рівень зрілості, стійкості суспільних відносин; г) рівень правової культури громадян і посадових осіб; д) рівень визначеності предмета, засобів і методів правового регулювання.

Слід мати на увазі, що в реальному житті право має не тільки юридичний вплив на суспільні відносини, а й вплив виховного, інформаційного та іншого характеру. Тому розрізняють два явища: *правовий вплив* і *правове регулювання*. Вони розрізняються, по-перше, за предметом своєї спрямованості. Предмет правового впливу є значно ширшим, ніж предмет правового регулювання. Це, зокрема, є коло економічних, політичних, соціальних та інших відносин, що безпосередньо правом не врегульовані, але на які воно впливає. По-друге, вони розрізняються за своїм механізмом. Якщо правове регулювання здійснюється за допомогою виключно юридичних засобів, то правовий вплив — за допомогою і неюридичних (соціальних, ідеологічних, психологічних і т. ін.) механізмів. Відтак, *правовий вплив* — це дія права на широке коло суспільних відносин, свідомість і поведінку людей за допомогою неправових (психологічних, ідеологічних та ін.) механізмів. При цьому, якщо можна так сказати, діє не право як сукупність норм, а скоріше, “дух права”.

Правове регулювання — це дія права на суспільні відносини за допомогою певних юридичних засобів, насамперед норм права. В умовах формування в Україні основ правової держави роль і значення правового регулювання суспільних відносин набуває особливої актуальності. Адже головною ознакою моделі держави, що характеризується як правова, виступає саме ознака високої правової врегульованості суспільних відносин. Тому питання підвищення ролі права постають у центрі уваги, відображаються у найважливіших державних і громадських документах.

Що ж є *предметом правового регулювання*? Це суспільні відносини, які мають такі ознаки:

1. Право регулює відносини, що виникають між людьми та їх об'єднаннями. Не є предметом правового регулювання явища об'єктивної дійсності, що розвиваються за законами природи — фізичні, хімічні, біологічні процеси, стихійні явища — землетруси, повені тощо. Однак, деякі з цих явищ і процесів або їх результати можуть враховуватись як юридичні факти (умови і порядок виплати страхових сум за збитки, що завдані землетрусом).
2. Право регулює відносини, суб'єкти яких є свідомими і вольовими їх учасниками. Право не може регулювати дії, що не залежать від свідомої волі людини — психічно хворих або людей, які знаходяться під гіпнозом.
3. Право регламентує найважливіші суспільні відносини, які мають принципове значення для держави, об'єднань людей, конкретних осіб. Коло таких відносин неусталене. Воно змінюється залежно від конкретних умов того або іншого етапу розвитку суспільства.
4. Право регулює ті відносини, що об'єктивно потребують і піддаються юридичній регламентації. Дружба, любов тощо не можуть підлягати правовому регулюванню і підпадають під дію інших соціальних норм — моралі, звичаїв.

Отже, *предметом правового регулювання* є найважливіші для держави, об'єднань людей і конкретних осіб суспільні відносини, що об'єктивно потребують і піддаються юридичному регулюванню і сторони яких виступають їх свідомими та вольовими учасниками.

Слід зауважити, що з розвитком суспільства змінюється і предмет правового регулювання. Одні відносини відмирають і тому виходять

зі сфери правового регулювання (наприклад, відносини, пов'язані з існуванням спадкової монархії), інші — починають активно впливати на життя суспільства, і тому виникає потреба в їх правовому врегулюванні (взаємовідносини з навколишнім середовищем, використання ЕОМ тощо).

Щодо конкретних суспільних відносин правове регулювання здійснюється за допомогою таких прийомів або способів:

1. *Дозвіл* — тобто надання суб'єкту права на здійснення певних дій. Прикладом здійснення правового регулювання за допомогою цього засобу може бути будь-яка правова норма, що надає суб'єкту право на одержання тих або інших благ.
2. *Зобов'язування* — це юридично закріплена необхідність певної поведінки в тих чи інших умовах, обставинах. Наприклад, покладення обов'язку забезпечення обвинуваченому права на захист, обов'язок своєчасного виконання договірних зобов'язань.
3. *Заборона* — це юридична необхідність утримуватись від певної поведінки. Як приклади заборони можуть бути положення норм права про заборону пропаганди війни, національної або расової переваги одних народів над іншими. Норми Особливої частини Кримінального кодексу також фактично є заборонами, адже, встановлюючи відповідальність за певні дії, вони тим самим їх забороняють.

Засоби правового регулювання (дозвіл, зобов'язування, заборона) з найбільшою ефективністю досягають своєї мети лише в тісному взаємозв'язку. Так, дозвіл суб'єкту певної поведінки буде реальним лише за наявності обов'язків інших суб'єктів задовольняти потреби, які в цьому зв'язку виникли в уповноваженого суб'єкта. Крім засобу правового регулювання, визначають і його типи, під якими розуміють особливості загального порядку регулювання того, на чому базується правове регулювання в даному конкретному випадку: дозволу чи заборони. Відповідно до цього існують такі *типи правового регулювання*:

1. *Загальний дозвіл* — це тип правового регулювання, який базується на своєрідній презумпції дозволу виконувати ті чи інші дії. Виняток становлять випадки прямої заборони законом тих або інших дій. Отже, цей тип правового регулювання виходить з формули: дозволено все, крім того, що прямо заборонено законом.

2. *Звільнення від заборони* — тип правового регулювання, основу якого складає загальна заборона певних видів дій, але при цьому формулюється конкретне звільнення від неї, тобто робиться виняток із загальної заборони. В цьому типі правового регулювання реалізується принцип: заборонено все, за винятком того, що прямо дозволено законом.

Механізм, основні елементи та стадії правового регулювання

Як уже зазначалось, правове регулювання — це дія права на суспільні відносини за допомогою певних юридичних засобів, через систему яких і забезпечується розвиток цих відносин у рамках і напрямках, визначених нормами права. Сукупність правових засобів, за допомогою яких поведінка суб'єктів суспільних відносин приводиться у відповідність до вимог і дозволів, що містяться у нормах права, називається *механізмом правового регулювання суспільних відносин*.

З визначення поняття механізму правового регулювання видно, що це комплексне явище, складовими елементами якого є:

- 1) *Норми права* є основою механізму правового регулювання. Адже саме з юридичних норм, їх змісту починається правовий вплив на соціальні відносини. Якість правового регулювання залежить від того, наскільки норми права вірно враховують закономірності суспільних відносин, що регулюються, наскільки високий рівень загальної і правової культури законодавчого корпусу. Безпосереднім чинником виникнення правових норм є правотворча діяльність держави, що полягає у прийнятті, зміні або відміні певних правових норм.
- 2) *Правові відносини*, тобто суспільні відносини, які відбуваються у межах, визначених нормами права. Норма права, регламентуючи суспільні відносини, надає їм юридичної форми, його учасники стають суб'єктами права, які взаємопов'язані суб'єктивними правами та юридичними обов'язками. Відтак, правові відносини можна собі уявити як форму, в якій визначена в правовій нормі модель поведінки суб'єктів набуває свого реального буття. Водночас реалізація правових приписів, здійснення прав і обов'язків, що виходять з норми права, може відбуватися і поза рамками правових відносин. Така ситуація

виникає, наприклад, при додержанні суб'єктом приписів права, що містять у собі певні заборони.

- 3) *Акти реалізації прав і обов'язків* — це дії суб'єктів щодо здійснення приписів правових норм. Реалізація прав і обов'язків може відбуватися як у межах певних правовідносин (купівля-продаж, даріння тощо), так і в окремих актах (право суб'єкта розпоряджатися річчю, що йому належить). Слід зауважити, що існує низка явищ, які на всіх його етапах суттєво впливають на процес правового регулювання суспільних відносин. Такими чинниками є: а) законність; б) правосвідомість; в) правова культура.

Процес правового регулювання — це досить складне і довготривале явище. Він має декілька стадій: 1. Правова регламентація суспільних відносин — це стадія, на якій проходить розробка юридичних норм як загальнообов'язкових правил поведінки. 2. Виникнення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків — це стан переходу від загальних приписів правових норм до конкретної моделі поведінки конкретних суб'єктів. 3. Реалізація (фактичне використання) суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Крім цього, у процесі правового регулювання можлива (але необов'язкова) стадія застосування норм права, яка виявляється у виданні державно-владного акта, що забезпечує виникнення, зміну або припинення правових відносин.

Місце і роль держави у функціонуванні механізму правового регулювання суспільних відносин

Характер зв'язків держави і механізму правового регулювання обумовлений нерозривним зв'язком між державою і правом. Саме держава як апарат політичної влади здійснює через свої органи правотворчу, правозастосовчу і правоохоронну діяльність. Тому діяльність державних органів є необхідною умовою функціонування механізму правового регулювання суспільних відносин.

У функціонуванні механізму правового регулювання особливу роль відіграє *правозастосовча діяльність* державних органів, яка уособлює її діяльність щодо реалізації відповідних владних повноважень. Правозастосування стає необхідним тоді, коли для виникнення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків наявності самої норми права недостатньо, і виникає потреба у виданні відповідними

державними органами додаткових індивідуальних актів, що надають чинності механізму правового регулювання. *Завдання правозастосовчої діяльності* — продовжити загальне нормативне регулювання, що запрограмоване правотворчістю, за допомогою норм права. Як допоміжний інструмент тут виступає індивідуальна регламентація, що здійснюється за допомогою актів застосування права і знаходить свій вираз в уточненні правового положення суб'єктів у реальному правовому відношенні. Отже, правозастосовча діяльність держави неначе доповнює процес правового регулювання, створюючи можливості для реалізації прав і обов'язків суб'єктів у випадках, коли це неможливо без додаткових індивідуальних актів державних органів.

Так, конституційною нормою закріплено право громадян України на житло. Але для здійснення цього права необхідне видання державними органами індивідуальних актів, що засвідчують факт наявності підстав для отримання житла (рішення про взяття на квартирний облік) і засвідчення права на отримання саме цього житла (видача ордера на квартиру).

Ефективність правового регулювання суспільних відносин

Метою видання правових приписів є досягнення необхідного суспільно корисного результату. Саме тому суспільство зацікавлене, щоб юридичні норми досягали мети, визначеної при їх виданні. Аналіз цих питань і становить проблему ефективності правового регулювання.

Термін “ефективність” застосовується у значенні результату наслідку якогось явища. Тому ефективність органічно пов'язана з результативністю, дієвістю певних заходів, дій, приписів. Критерієм ефективності правових норм (і права в цілому) є міра досягнення цілей, поставлених перед ними. Вони поділяються на близькі і кінцеві, прямі і непрямі і т. ін. Але загальним у всіх випадках є визнання того, що *цільми правового регулювання виступає:*

- а) закріплення за допомогою юридичних засобів уже існуючих суспільних відносин;
- б) стимулювання тих, що вже існують і які відповідають загальному інтересу суспільства;
- в) створення умов для виникнення і розвитку нових форм суспільних відносин;
- г) вилучення з практики соціально небезпечних відносин.

Співвідношення фактичних результатів дії юридичних норм з цілями, що ставилися при їх виданні, виявляє ефективність або не-ефективність юридичної норми. Досягнутий рівень цих цілей і буде визначати рівень ефективності норми права. Інакше кажучи, при визначенні ефективності беруться до уваги дві обставини: а) цілі, що були поставлені при виданні норми права; б) реально досягнуті результати. Основними чинниками, що забезпечують *ефективність правового регулювання*, можна вважати:

1. *Відповідність вимог норм права рівню соціально-економічного розвитку суспільства.* Норми права обумовлюються економічними чинниками не автоматично. Право є продуктом свідомої діяльності людей, тому економічні закономірності розвитку суспільства можуть або вірно визначатися й відображатись у праві, або спотворюватися в ньому. Це призводить до виникнення норм, що не відповідають економічним та іншим соціальним вимогам даного етапу розвитку суспільства. Такі обставини пояснюються, насамперед, об'єктивними труднощами пізнання реальної дійсності, а також суб'єктивістськими підходами до правотворення. Досвід показує, що такі правові акти, як правило, з часом доопрацьовуються відповідно до реальних вимог соціально-економічного розвитку суспільства або повністю скасовуються.
2. *Рівень досконалості законодавства.* Чим досконаліше законодавство, тим швидше і повніше будуть досягатися цілі, визначені при виданні конкретних юридичних норм. Якщо ж у праві існує неузгодженість окремих норм, прогалини, а окремі норми не мають реальних санкцій, то все це суттєво впливає на рівень ефективності правового регулювання.
3. *Рівень правової культури громадян.* Ця умова досить містка. Вона охоплює і режим законності при правотворчості та правозастосуванні, і рівень правосвідомості та низку інших явищ. *Сутність правової культури* виявляється в тому, що всі суб'єкти суспільних відносин мають бути обізнані зі змістом правових норм, чітко уявляти свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки, неухильно дотримуватися їх. Без цих вимог не можуть бути ефективними правові вимоги.

Всі суб'єкти правових вимог поділяються на дві групи: а) суб'єкти, для яких знання законодавства є службовою вимогою і необхідне для

виконання службових обов'язків; б) всі інші суб'єкти. Суб'єкти першої групи одержують інформацію про нормативні акти по службовій лінії з офіційних джерел, а суб'єкти другої групи — з інших джерел, насамперед, із засобів масової інформації.

Однак саме по собі знання права суб'єктами правових відносин не забезпечує його ефективності. Необхідні ще й умови для його втілення у життя (за В. Копейчиковим).

Завдання 3.2.8. *Опрацювавши рекомендовані (наведені нижче) та інші наукові джерела, підготуйте, зорозумівшись на відповідний алгоритмічний припис (див. 3.2.2), реферат-огляд за обраною із запропонованих згідно з фахом і науковими інтересами темою. Здійсніть після цього самоконтроль виконаної роботи та відповідне редагування реферату-огляду. З'ясуйте, наскільки якісно ви засвоїли алгоритмічний припис.*

3.2.8.1. Тема: Історія діяльності Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ)

Література

Наконечна Г. В. До історії унормування української науково-технічної термінології // Мовознавство. — 1992. — № 6. — С. 41–47.

Панченко С. Термінологія в її історичному розвитку // Вісник: Проблеми української термінології. Матеріяли 6-ї Міжн. наук. конф.-Львів, 2000. — № 402. — С. 82–84.

Панько Т. І. Теоретичні засади українського термінотворення // Науково-технічне слово: Бюлетень видавничо-термінологічної комісії Львівського політехнічного інституту. — 1992. — № 1. — С. 5–10.

Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство: Підручник. — Львів, 1994. — С. 89–110.

Рицар Б. ...Щоб наше слово не вмирало // Науково-технічне слово: Бюлетень видавничо-термінологічної комісії Львівського політехнічного інституту. — 1992. — № 1. — С. 31–38.

3.2.8.2. Тема: Роль Інституту української наукової мови та журналу “Рідна мова” в розбудові української термінології

Література

Гавриш І. Українська наукова мова: проблеми і перспективи розвитку // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць /

НАН України, Інститут української мови, Комітет наукової термінології. — К., 1998. — С. 60–62.

Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство: Підручник. — Львів, 1994. — С. 111–130.

Симоненко Л. Роль НАН у розбудові української наукової термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць / НАН України, Інститут української мови, Комітет наукової термінології. — К., 1998. — С. 5–9.

3.2.8.3. Тема: Екологія наукової мови як сучасна проблема **Література**

Кікець М., Кікець З. Деякі проблеми нормування та стандартизації лексики гуманітарних знань (на матеріалі української та англійської мов) // Вісник: Проблеми української термінології. — Львів, 2002. — № 453. — С. 17–20.

Кочерга О. Магнет чи магніт? Спроба об'єктивного аналізу // Вісник: Проблеми української термінології. Матеріали 5-ї Міжн. наук. конф. — Львів, 1998. — № 336. — С. 3–6.

Кузьмінський Ю. “Зовнішньоекономічна діяльність” чи “міжнародна економічна діяльність”: диференціація понять // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. — Вип. IV. — К., 2001. — С. 128–130.

Микитюк О. До унормування наукових назв “термінний — термінологічний”, “синонімний — синонімічний — синонімічний” // Вісник: Проблеми української термінології. Матеріали 5-ї Міжн. наук. конф. — Львів, 1998. — № 336. — С. 61–62.

Микульчик Р. Щодо вживання термінів “керування” та “управління” // Вісник: Проблеми української термінології. — Львів, 2002. — № 453. — С. 241–243.

Місник Н., Симоненко Л. Про “стан здоров'я” мови медицини (термінологічний аспект) // Вісник: Проблеми української термінології. — Львів, 2002. — № 453. — С. 262–269.

Моргунюк В. Про деякі вимоги до термінів, встановлені ДСТУ 3966–2000 // Вісник: Проблеми української термінології. — Львів, 2002. — № 453. — С. 194–202.

Онуфрієнко Г. С. Гібридизація терміна як динамічна тенденція розвитку лексики мови науки і техніки // Вісник ЗДУ. Філологічні науки. — 2002. — № 4. — С. 110–114.

Онуфрієнко Г. С. Словотвірний потенціал запозичень у національній термінології // Актуальні проблеми українського словотвору / За ред. Василя Грещука. — Івано-Франківськ, 2002. — С. 501–512.

Онуфрієнко Г. С. Термінологічна компетенція правника як регулятивний та стабілізуючий фактор правотворчого процесу // Право і лінгвістика: Матеріали міжн. наук.-практ. конф. — Сімферополь, 2003. — Ч.1. — С. 219–225.

Онуфрієнко Г. С. Термінологічний потенціал мови спеціальності як потужний чинник професійної підготовки правника // Українське право. — 2002. — № 1. — С. 235–238.

Онуфрієнко Г. С. Французькі запозичення в юридичній термінології східнослов'янських мов: парадигматичний і синтагматичний аспекти // Мовознавство. — 2002. — № 1. — С. 60–62.

Пшенична Л., Моргунок В. Визначення чи означення (який має бути український відповідник термінові дефініція) // Вісник: Проблеми української термінології. Матеріали 6-ї Міжн. наук. конф. — Львів, 2000. — № 402. — С. 45–46.

Рожанківський Р. Щодо українського стилю фахової мови // Вісник: Проблеми української термінології. Матеріали 5-ї Міжн. наук. конф. — Львів, 1998. — № 336. — С. 43–46.

Сапальова Н. Використання в українському перекладі науково-технічних термінів іншомовного походження // Вісник: Проблеми української термінології. Матеріали 6-ї Міжн. наук. конф. — Львів, 2000. — № 402. — С. 163–165.

Сербенська О. Сучасна українська термінографія і проблеми екології мови // Вісник: Проблеми української термінології. — Львів, 2002. — № 453. — С. 17–20.

Старовойт Ю. Обережно — термінологія // Вісник: Проблеми української термінології. Матеріали 6-ї Міжн. наук. конф. — Львів, 2000. — № 402. — С. 154–155.

Сулім Г. Про періодизацію у розвитку мов та перспективи національної науки // Вісник: Проблеми української термінології. Матеріали 5-ї Міжн. наук. конф. — Львів, 1998. — № 336. — С. 3–6.

Трубчанінова І. Українська термінологія лінгвістики тексту // Вісник: Проблеми української термінології. — Львів, 2002. — № 453. — С. 97–100.

Шаблій О. Термінологічні “псевдодрузі перекладача” // Вісник: Проблеми української термінології. — Львів, 2002. — № 453. — С. 122–126.

Шаповал О. Мовна норма як спосіб усунення деформації математичного поняттєвого простору // Вісник: Проблеми української термінології. — Львів, 2002. — № 453. — С. 315–320.

3.2.8.4. Тема: Українська термінологія та термінографія за роки Незалежності

Література

Дубічинський В. Організація термінографічної праці в Україні // Вісник: Проблеми української термінології. Матеріали 6-ї Міжн. наук. конф. — Львів, 2000. — № 402. — С. 3–5.

Космеда Т., Вороновська І., Абашина В. Спроба укладання тлумачного словника перекладознавчих термінів // Вісник: Проблеми української термінології. Матеріали 6-ї Міжн. наук. конф. — Львів, 2000. — № 402. — С. 127–130.

Лещук Т. Концептуальні засади розвитку науково-технічної термінології (досягнення і перспективи) // Вісник: Проблеми української термінології. Матеріали 6-ї Міжн. наук. конф. — Львів, 2000. — № 402. — С. 160–162.

Медведів А., Задорожний В. Якою бути українській науково-технічній термінології? // Вісник: Проблеми української термінології. — Львів, 2002. — № 453. — С. 34–39.

Онуфрієнко Г. С. Навчальні правничі словники в термінографічному просторі близькоспоріднених мов // Вісник: Проблеми української термінології. Матеріали 5-ї Міжн. наук. конф. — Львів, 1998. — № 336. — С. 261–264.

Онуфрієнко Г. С. Продуктивний чинник термінологічної деривації // Вісник: Проблеми української термінології. — Львів, 2004. — № 503. — С. 71–74.

Онуфрієнко Г. С. Синонімічні номінанти зі спільним коренем іншомовного походження у сфері національної термінології // Мовознавство. — 2000. — № 2–3. — С. 73–76.

Онуфрієнко Г. С. Фахова термінологія як національна лінгвомодель системи фахових понять у науковому інформаційному просторі (на матеріалі джерел української правничої термінографії) // Вісник ЗЮІ. — Запоріжжя, 1999. — № 2 (7). — С. 235–252.

Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство: Підручник. — Львів, 1994. — С. 131–142.

Полюга Л. Здобутки і втрати української термінології та термінографії за десять років Незалежності // Вісник: Проблеми української термінології. — Львів, 2002. — № 453. — С. 21–24.

Симоненко Л. Українська наукова термінологія: стан та перспективи розвитку // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. — Вип. IV. — К., 2001. — С. 3–8.

Симоненко Л. Українська термінографія 90-х років XX століття // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць / НАН України, Інститут української мови, Комітет наукової термінології. — К., 1998. — С. 228–232.

Сологуб Н. Словники 20-х років і сучасна українська термінологія // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. — Вип. V. — К., 2001. — С. 14–17.

Стешко Г. Наукові засади термінознавства // Вісник: Проблеми української термінології. Матеріали 6-ї Міжн. наук. конф. — Львів, 2000. — № 402. — С. 71–75.

3.2.8.5. Тема: Романо-германська правова сім'я

Література

Бержель Жан-Луи. Общая теория права: Пер. с фр. — М., 2000.

Бланкенбург Э. Юристы и правовые инновации в Германии и США (сравнительный анализ) // Государство и право. — 1997. — № 5. — С. 100–108.

Дмитрієв А. І., Шепель А. О. Порівняльне правознавство: Навч. посібник / Відп. ред. В. Денисов. — К., 2003.

Загальна теорія держави і права / За ред. *В. В. Копейчикова*. — К., 1998.

История политических и правовых учений. — М., 1988.

Мартыненко П. Ф. Сравнительное конституционное право. — К., 1987.

Марченко М. Н. Курс сравнительного правоведения. — М., 2002.

Оборотов Ю. Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права). — Одесса, 2002.

Очерки парламентского права (зарубежный опыт). — М., 1993.

Очерки сравнительного права. — М., 1981.

Правительства, министерства и ведомства в зарубежных странах. — М., 1994.

Рене Давид. Основные правовые системы современности. — М., 1988.

Решетников Ф. М. Правовые системы стран мира. Справочник. — М., 1993.

Савчин М. В. Порівняльне правознавство. Загальна частина: Навч. посібник. — К., 2005.

Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности). — М., 2000.

Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения. — М., 1996.

Хартли Л. А. Основы права Европейского Союза. — М., 2000.

3.2.8.6. Тема: Англосаксонська правова сім'я

Література

Бернхем В. Вступ до права та правової системи США. — К., 1999.

Загальна теорія держави і права / За ред. *В. В. Копейчикова*. — К., 1998.

Зайчук О. В. Правовая система США. — К., 1992.

История политических и правовых учений. — М., 1988.

Носырёва Е. И. Альтернативное разрешение споров в США. — М., 2005.

Мартыненко П. Ф. Сравнительное конституционное право. — К., 1987.

Очерки парламентского права (зарубежный опыт). — М., 1993.

Очерки сравнительного права. — М., 1981.

Правительства, министерства и ведомства в зарубежных странах. — М., 1994.

Рене Давид. Основные правовые системы современности. — М., 1988.

Решетников Ф. М. Правовые системы стран мира. Справочник. — М., 1993.

Савчин М. В. Порівняльне правознавство. Загальна частина: Навч. посібник. — К., 2005.

Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности). — М., 2000.

Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения. — М., 1996.

Шаповал В. Зарубіжний парламентаризм. — К., 1993.

Завдання 3.2.9. Підготуйте, не спираючись зовро- на алгоритмічний припис, письмовий реферат-огляд за однією з тем, наведених з планами. Залучіть до джерельної бази наукового реферату журнальні статті. Здійніть само- та взаємоконтроль вико- наної роботи з оглядового реферування й відповідне редагуван- ня реферату-огляду. Проаналізуйте виявлені помилки.

3.2.9.1. Тема: Проблема походження української мови в кон- тексті слов'янських мов

План

1. Актуальність проблеми генези української мови.
2. Питання походження української мови в наукових дослідженнях мовознавців XIX ст. (М. Погoдін, М. Максимович, П. Житець- кий, О. Потебня та ін.).
3. Генеза й періодизація української мови в ключових концепціях та гіпотезах лінгвістів XX ст. (І. Огієнко, Л. Булаховський, Г. Півторак, Ю. Карпенко, Ю. Шевельов, О. Царук, В. Німчук).
4. Спільне й відмінне у поглядах видатних лінгвістів на походжен- ня української мови.
5. Українська мова і санскрит: сучасний погляд.
6. Висновки.

3.2.9.2. Тема: Мовленнєвий феномен запорозьких козаків

План

1. Феномен Запорозької Січі в контексті освітянської проблема- тики.
2. “Як казали запорозькі козаки”:
 - а) етимологічний аналіз улюблених козаками фразеологізмів;
 - б) стилістична та топонімічна мотивація козацьких приз- вищних назв;
3. Мовна/мовленнєва спадщина запорозьких козаків у сучасному контексті.
4. “Запорожці — найдивовижніший народ у світі” (Вольтер).
5. Висновки.

3.2.9.3. Тема: Українська діаспора в світі

План

1. Основні етапи й причини української еміграції.

2. Розселення українців у світі:
 - а) українці в США, Канаді та Австралії;
 - б) українці у країнах Південної Америки (Бразилія, Аргентина);
 - в) українці у країнах Західної Європи (Швеція, Німеччина, Франція, Велика Британія, Бельгія, Норвегія, Фінляндія, Польща, Чехія, Румунія);
 - г) українці східної діаспори (Росія, Казахстан, Середня Азія);
3. Шляхи збереження української етнічності в діаспорах.
4. Українська діаспора та сучасна Україна.
5. Висновки.

Завдання 3.2.10. Підготуйте українською мовою, уважно опрацювавши наведені мовою оригіналу фрагменти навчального посібника для студентів спеціальності “Переклад”, оглядовий реферат за темою “Стратегічний алгоритмічний припис з ідентифікації незнайомих слів як чинник якісного перекладу іномовного тексту”. Зверніть увагу на позначену курсивом інформацію та такі ключові аспекти теми: труднощі сприйняття іномовного тексту, шляхи компенсації незнання іномовних лексичних одиниць, сутність поняття “знати слово”, прийоми прогнозування семантики слова, перекладацькі помилки.

Стратегии идентификации незнакомого слова в тексте на Я2 (“втором”, “неродном языке”)

Исследователи, признающие *стратегии* основными блоками языкового знания, предлагают обучать студентов именно им. Так, в работе [Nation & Coady 1988] предложен *стратегический алгоритм угадывания значения незнакомых слов в тексте* на Я2, включающий пять этапов: 1) выяснить, какая это часть речи; 2) изучить ближайший контекст слова, упростить его при необходимости; 3) рассмотреть более широкий контекст незнакомого слова, т.е. разобраться в отношениях предложения (части сложного предложения), содержащего незнакомое слово, с окружающими его предложениями; 4) попытаться угадать значение слова; 5) проверить догадку.

П. Нейшн и Дж. Коуди предлагают обучать этому студентов, что должно повысить эффективность чтения на Я2, а также привести к

пополнению словаря билингвов. Авторы особо подчеркивают важность установленного ими порядка выполнения действий. В частности, необходимо добиться, чтобы студенты не опирались на форму слова (внутренний контекст) при догадке, пока не будет использована информация из текстового контекста. По их мнению, это самая трудная часть работы.

Необходимо заметить, что такая трактовка процесса идентификации значения нового слова в иноязычном контексте подразумевает, что, во-первых, все остальные слова в тексте читателю хорошо известны, во-вторых, никаких других проблем с пониманием текста он не имеет. К сожалению, в действительности все обстоит несколько сложнее, однако экспериментатор, работающий со специально составленными текстами, в которые включено редкое слово или квазислово, сосредоточивает свое внимание лишь на исследуемых словах и упускает из виду прочие факторы, осложняющие понимание текста.

В этой связи *особую ценность приобретают качественные исследования, направленные на изучение стратегий, применяемых обучаемыми при работе с иноязычными текстами* в более или менее естественных условиях, в частности наблюдения над деятельностью студентов с протоколами размышлений вслух. Р. Картер [Carter 1988] подчеркивает, что пока недостаточно используются исследовательские процедуры, связанные с заменой определенного количества слов в тексте пробелами (cloze procedure). Такие эксперименты позволяют ближе подойти к изучению использования языка, чем традиционные методы тестирования лексики и исследования на базе текстов с квазисловами.

Некоторые российские исследователи, опирающиеся на эксперименты с квазисловами и на искусственные тексты типа “Глокой куздры”, склонны считать, что, *“если вы хорошо знаете грамматику и понимаете примерно 70–75% словоупотреблений, ваши шансы понять в тексте главное весьма значительны”* [Фрумкина 2001; см. также Чебурашкин 1976]. Заметим, что в упомянутых материалах исследование проводится на родном (русском) языке, грамматика которого, усвоенная читателями, дает множество опор для уяснения событий текста. В то же время многое здесь зависит от того, что исследователь считает *главным в тексте*. Если текст понят “в основном”, то читатель способен ответить на вопросы и составить собственные вопросы по

тексту, пересказать текст. Такая ситуация является частой на уроках английского языка, но нельзя надеяться, что в результате такого чтения лексические единицы усвоятся “сами собой” и обогатят лексикон студента. Видимо, при таком подходе все незнакомые единицы трактуются как “*однословый словарь*”, т.е. слова, нужные исключительно для понимания данного текста и ненужные в дальнейшем. Какой будет ситуация с пониманием, если в категорию “ненужных слов” будут зачислены ключевые слова текста на английском языке, грамматические формы которого дают меньше информации неопытному читателю?

Исследователи [Bensoussan & Laufer 1984], работавшие с носителями разных языков, изучавшими английский, выделили *несколько типов поведения читателей при переводе слов вне контекста и в тексте*.

1. Слово известно. Оно просто переводится на Я1 (т.е. “родной (первый) язык”). Догадка не нужна.
2. Значение слова в контексте правильно угадывается. Слово не переводится или переводится неправильно вне контекста, однако помещение его в контекст помогает правильной догадке.
3. Приблизительная догадка (только в контексте). Хотя угаданное значение отличается от словарной дефиниции слова, оно не искажает контекста и не может считаться неправильным.
4. Неправильные догадки:
 - а) неверный выбор значения многозначного слова;
 - б) неверный перевод слова через перевод выделенных в нем компонентов (outline воспринято как out of line, inconstant — как internal constant);
 - в) неверный перевод идиомы через пословный перевод ее компонентов (in effect понято как in the effect; on the grounds that — как on the earth);
 - г) смешение синонимов или синонимов типа implication/application или uniquely/unequally;
 - д) использование “ложных друзей переводчика”;
 - е) необоснованная догадка (wild guess);
 - ж) догадка вне связи с контекстом — угаданное значение искажает или изменяет значение текста, но не грамматику;
5. Отказ от попытки перевода [Op. cit.: 20–21].

Фактически те же модели поведения обнаружили Т. Хакин и Дж. Блох [Huckin & Bloch 1993] при анализе протоколов размышлений вслух при переводе китайскими студентами текстов с английского языка. Исследователи предложили вариант когнитивной модели поведения читателя с незнакомым словом. Они отметили, что в большинстве случаев читатели прежде всего сосредоточивали свое внимание на форме самого слова с целью найти знакомые элементы. Если это удавалось, вырабатывалась гипотеза о значении слова, которая проверялась затем с помощью привлечения более широкого контекста. Если же не удавалось обнаружить какие-либо опоры в форме слова, они обычно обращались к ближайшему контексту слова, чаще всего словам, непосредственно соседствующим с неизвестным словом, с целью найти опоры для догадки. Именно опорные слова служили связующим звеном между словом, требующим идентификации, и другими уровнями текста, включающими синтаксис, текстовые схемы, знания о мире и т.д. Если читатели не находили таких опорных слов или других опор в контексте, они пытались осуществить перевод текста в обход проблемного слова.

По мнению ряда исследователей, наиболее *драматичные последствия для понимания текста* имеют случаи, когда читателю-билингву кажется, что он знает слово, в то время как на самом деле он принимает слово, подлежащее идентификации, за другое, действительно ему известное. Разные авторы называют такие случаи *синформами* (synformes, including synphones, syngraphs, synmorphs), *ошибочной идентификацией* (mistaken ID), *неудачным подбором* (mismatches), *безответственной догадкой* (reckless guessing). Во многих случаях, когда читатели-билингвы переживают встретившееся слово как знакомое, они отказываются от стратегии проверки соответствия найденного значения контексту; более того, они часто пытаются подогнать контекст под найденное значение, что уводит их все дальше от действительного смысла читаемого текста, поскольку неправильно опознанные слова, в свою очередь, служат опорами для гипотез о значении других слов.

Так, Маргот Хейнс [Haynes 1993], изучавшая восприятие читателями псевдослов, включенных в текст на английском языке, заметила, что задача осложнилась тем, что слова, которые должны были служить в качестве опор, оказались неверно опознанными: ряд ин. опознал слово *campfire* как “поле битвы”, разбив его на *camp* и

fire и приписав этим морфемам известные значения. В результате текст о животном, утащившем кусок мяса у туристов, был воспринят одним читателем как рассказ о солдате, убежавшем с поля боя. Более половины ии. (носители разных языков) идентифицировали слово *offspring* как “конец весны”. Примеры М. Хейнс показывают, что ии. уделяют внимание форме слова, однако демонстрируют при этом большую степень приблизительности в увязывании звукобуквенной формы слова в тексте и слов, хранящихся в их памяти. При этом поразительной, с точки зрения исследователя, была тенденция игнорировать синтаксические признаки слов: выпуклость формы слова одерживала верх над способностью читателя учитывать синтаксические отношения. Та же особенность была обнаружена в поведении бразильских студентов, читающих на английском языке: непроизвольное внимание читателей-билингвов к форме слова подавляет внимание к информации другого рода, представленной в тексте, и особенно синтаксической информации, которая для читающих на Я2, в отличие от читающих на Я1, остается малодоступной [Holmes & Ramos 1993]. Многолетние наблюдения преподавателей латинского языка показывают, что студентам, изучающим английский язык, редко удается устоять перед соблазном перевести латинское предложение *Quod times?* как вопрос *Сколько времени?* Форма латинского глагола *times* не анализируется с целью выяснить лицо и число, потому что создается иллюзия знакомости (давно усвоенное *time* и морфема множественного числа). К этому добавляется вопросительный знак, и догадка о вопросе, связанном со временем, представляется убедительной читателям, которые в этот момент уверены, что переводят с латыни.

Эта особенность поведения читателей-билингвов часто осложняет или сводит к абсурду стремление исследователей получить непротиворечивые количественные данные, свидетельствующие об используемых стратегиях при идентификации определенных слов в тексте: процесс идентификации настолько сложен и зависит от столь многих переменных, что его трудно прогнозировать. Исследователь включает в прозрачный, по его мнению, контекст несколько квазислов, чтобы обеспечить гарантию их абсолютной новизны для читателя, но последние неожиданно сталкиваются с проблемами при идентификации слов, которые, по мнению экспериментатора, должны были служить опорами.

В эксперименте с псевдословом, помещенным в “прозрачный контекст” “The waves were *bimidor*”, читатели М. Хейнс не смогли угадать значение *bimidor*, опознав *waves* как *wives*, что направило их по ложному пути. В наших наблюдениях русская студентка не смогла угадать значение слова *wagged* в прозрачном, на наш взгляд, контексте, где говорилось о собаке “...He wagged his tail at the milkman...”, поскольку, как оказалось, слово *tail* было воспринято ею как *tale*, в связи с чем образ собаки, виляющей хвостом (а что еще хвостом можно делать при встрече с молочником?), не сложился, и студентка пыталась каким-то образом обрисовать ситуацию, в которой собака *рассказывает свою историю молочнику*. Последствия неправильной догадки о значении слова в тексте для лексикона билингва бывают довольно тяжелыми и трудно преодолимыми.

Таким образом, мы видим, что при всех попытках переместить акценты в изучении процесса чтения на Я2 на когнитивные процессы высокого уровня (схема текста, ментальные модели и пр.) исследователи, принимающие во внимание реальные процессы, которые имеют место при текстовой деятельности в условиях учебного билингвизма, вынуждены признать, что *центральной проблемой в понимании текста является знание слов*. В поисках опор для идентификации незнакомого слова, а через него и понимания текста билингвы чаще всего обращаются к форме слова, и от успешности их догадки на уровне слова чаще всего зависит эффективность чтения. Наибольшую опасность для понимания текста представляет субъективное переживание индивидом знакомости слова, в то время как в действительности значение слова, употребленного в тексте, ему неизвестно. Эффект “узнавания” бывает настолько силен, что читатель игнорирует все другие опоры, представляемые текстом, и идет в интерпретации текста по пути, подсказанному неверным опознанием одного слова, принятого за ключевое. Эта особенность чтения билингвов сохраняется и на самых высоких уровнях владения Я2.

Например, в описываемом Г. И. Богиным [1993] эпизоде интерпретации отрывка из произведения Дж. Голсуорси студенты извлекли некоторые дополнительные смыслы (например, иронию) при идентификации словосочетания *the happy pair*, воспринятого как свободное оценочное словосочетание в начале предложения. Незнание значения “молодожены”, закрепленного за устойчивым словосочетанием *the happy pair* в английском языке, ведет студентов не к сло-

варю, а к построению собственных схем, оправдывающих появление необычной фразы (см. также [Богин 1989]. *Ошибки понимания слова, ведущие к неверной интерпретации текста, возможны и в работе профессиональных переводчиков.*

Видимо, полезным в обсуждении опор, обнаруживаемых читателями в форме слова, может оказаться понятие поиска внутренней формы, уже предлагавшееся в связи с анализом деятельности билингвов [Медведева 1992; 1994]. Ценность понятия внутренней формы заключается в том, что оно может прилагаться к разным уровням понимания, поскольку стремление к уяснению внутренней формы является универсальным процессом синтеза через анализ, понимания целого через анализ его составляющих. Фактически уяснение внутренней формы можно трактовать как переход от вопроса “что” к вопросу “как”, на который находится ответ. В литературе отмечено много фактов негативного влияния этой стратегии на процесс понимания. Так, некоторые приводимые в работе [Bensoussan & Laufer 1984] факты неправильной догадки (перевод идиомы как свободного словосочетания, перевод морфологически сложного слова как словосочетания и т.п.) могут быть квалифицированы как применение стратегии опоры на внутреннюю форму языковой единицы. Однако это не дает оснований судить о стратегии оживления внутренней формы как об исключительно негативном процессе, поскольку исследователи не сосредоточивают свое внимание на еще более многочисленных фактах положительного эффекта от применения названной стратегии.

“Знание” слов и чтение текста на Я2 (“втором”, “неродном языке”)

Многие противоречия, обнаруживаемые в литературе, посвященной чтению на Я2 и пополнению словаря билингва, основаны на том, что исследователи не имеют ясного представления о том, *что стоит за формулой “знать слово”*. Для многих экспериментальных исследований, нацеленных на получение объективных количественных данных, характерно излишне упрощенное понимание сущности слова, в овладении которым возможны только два варианта: знание и незнание слова.

“Во многих новейших исследовательских работах слова все еще рассматриваются как дискретные элементы, которые могут быть

помечены как правильные или неправильные на основе простых тестов на опознание или производство. Простая бинарная модель, лежащая в основе этих тестов, очень груба; она плохо согласуется с личным опытом большинства лиц, изучающих второй язык, и представляется изначально непригодной для разработки модели, отражающей то, что происходит в действительности при усвоении слова второго языка” — отмечает П. Меара [Meara 1996].

Англоязычные исследователи, ведущие наблюдения над процессами функционирования слова, склонны считать, что знание слова сопряжено с многими другими знаниями. Чаще всего они опираются на ставшую хрестоматийной статью Джека Ричардса, в которой он пытается ответить на вопрос “Что значит знать слово?” Дж. Ричардс выделяет в своих рассуждениях восемь пунктов.

1. Носитель языка пополняет свой лексикон в течение всей жизни.
2. Знать слово — значит представлять себе степень вероятности встречи с ним в устной и письменной речи и знать, какие слова могут оказаться рядом с ним в тексте.
3. Знание слова включает знание ограничений на использование его в зависимости от особенностей функции и ситуации.
4. Знание слова предполагает знание его синтаксического поведения.
5. Знание слова включает знание форм, от которых оно могло быть образовано, и его деривационных потенций.
6. Знание слова предполагает знание ассоциативной сети между данным словом и другими словами в языке.
7. Знание слова означает знание его семантического значения.
8. Знание слова означает знание многих различных значений, ассоциируемых с данным словом [Richards 1976].

Хотя данная работа была написана более 25 лет назад, она продолжает оказывать влияние на многие исследования, выполняемые в настоящее время, и даже служит их теоретической основой. Т. Хакин и Дж. Блох использовали схему Дж. Ричардса для обозначения содержания модуля “Лексическое знание” в своей когнитивной модели выведения значения слова из текста [Huckin & Bloch 1993]. Сам Дж. Ричардс вовсе не ставил перед собой задачи создать теоретическую парадигму и был предельно осторожен в оценке своих “предположений”. Последователи Дж. Ричардса, однако, приняли

его восемь “предположений” в качестве “парадигмы словарного знания”, что, по мнению П. Меары, является тупиковым путем развития исследований. Тщательно проанализировав выкладки Дж. Ричардса, П. Меара показал, что данные послышки никак не могут составить достоверную “модель” лексического знания. П. Меара демонстрирует зависимость восьми положений, выдвинутых Дж. Ричардсом, от популярной в семидесятые годы в США лингвистической парадигмы. Определив жанр статьи Дж. Ричардса как обзор, не претендующий на роль основополагающей теории, П. Меара показывает, что этим объясняется и странный порядок “предположений”, и наличие явных пробелов в списке (например, там нет упоминания об активном и пассивном словаре, развитии лексикона и утрате единиц лексикона). С целью проиллюстрировать неприменимость “модели” Дж. Ричардса к реальным исследованиям, П. Меара “распаковывает” одно из “предположений”, показывая, что на самом деле за ним скрывается целый ряд допущений.

Так, посылка № 6 о знании индивидом ассоциативной сети слова имплицитует, в частности, следующее:

- * каждое слово в языке входит в сеть ассоциаций с другими словами;
- * эта ассоциативная сеть идентична для всех носителей языка;
- * имеется реальная возможность полностью выявить и изучить эту сеть;
- * носитель языка “знает” *эту* сеть;
- * эта сеть зафиксирована в стабильном состоянии;
- * эта сеть ассоциаций является основной чертой лексикона, а не побочным образованием, исходящим из какой-то иной, более глубокой структуры;
- * лексикон билингва практически не отличается от лексикона монолингва.

Такого рода анализ показывает, что “предположения” Дж. Ричардса совсем не так ясны, как представляется на первый взгляд. Например, простой вопрос “Знает ли Х слово *fish*?” немедленно превращается в целый набор вопросов.

К числу таких вопросов относятся следующие.

Знает ли Х вероятность встречи со словом *fish* в печатных изданиях?

Знает ли Х вероятность встречи со словом *fish* в устной речи?

- Знает ли X ограничения на использование слова *fish*?
- Знает ли X синтаксические модели употребления слова *fish*?
- Знает ли X производные слова *fish*?
- Знает ли X сеть ассоциаций, связанных со словом *fish*?
- Знает ли X семантическое значение слова *fish*?
- Знает ли X все различные значения слова *fish*? и т.д.

Тестирование всех этих аспектов знания одного слова потребовало бы применения набора из 40–50 тестов, что невозможно на практике. Кроме того, очевидно, что носители Я1, и тем более билингвы, несомненно покажут отрицательные результаты в ряде тестов. Попытавшись приложить предложенные Дж. Ричардсом посылки к лексическому знанию носителя Я1, П. Меара пришел к выводу, что неполное знание слов, по-видимому, является нормой как для Я1, так и для Я2 [Меара 1996]. Основным пороком данной парадигмы, по мнению П. Меары, является ее замкнутость на отдельном слове как дискретной единице, которую можно знать.

При попытке расширить исследование до словаря хотя бы в тысячу слов, эта парадигма загоняет экспериментатора в тупик; при исследовании малого количества слов она лишает ученого возможности делать выводы относительно лексической компетенции. Честная попытка следовать посылкам парадигмы приведет к производству все более и более детализированных утверждений по поводу меньшего и меньшего количества слов.

П. Меара видит две альтернативы “парадигме словарного знания по Ричардсу”. Во-первых, можно полностью отказаться от попыток описать знание отдельных слов в пользу рассмотрения свойств лексикона в целом. В этом случае для оценки лексической компетенции индивида может оказаться достаточным выяснение всего трех параметров: каков объем лексикона, насколько автоматизирован доступ к единицам лексикона и насколько сложна лексическая структура, связывающая слова в лексиконе. В качестве примера исследований, выбравших этот путь, П. Меара приводит работы [Nation 1990; Read 1993; Segalowitz et al. 1995]. Во-вторых, можно пойти по пути, который неоднократно предлагался в литературе, но так и не был осуществлен. Речь идет об отказе от детального изучения лингвистических признаков слова в пользу попыток выяснить количество и качество этапов, через которые слово проходит, прежде чем полностью интегрироваться в лексикон индивида. Типичным примером та-

кого подхода являются работы, где предлагается сложная метафора процесса усвоения слов как холма, который растет и в высоту, и по занимаемой площади, и разрабатываемая *школа лексического знания*.

П.Меара видит перспективу исследований реального развития лексикона индивида, изучающего Я2, в уходе от традиционных представлений, связанных со словом в лингвистике. Интересно в этой связи отметить, что неудовлетворенность лингвистическими разработками высказывается не только специалистами по усвоению Я2, но и лексикографами, разрабатывающими большие компьютерные словари.

Р.Хадсон [Hudson 1995] считает своим долгом предостеречь лексикографов, стремящихся отразить реальные знания, лежащие за словом, от слишком серьезного отношения к заявлениям лингвистов, касающимся словарного знания. По мнению Р.Хадсона, основной проблемой является то, что лингвисты, как и прочие граждане, имеют на полках традиционные печатные словари, в которых четко разделены “собственно словарь”, состоящий из списка отдельных лексических статей, и “грамматический справочник”. Частое общение с этими изданиями формирует у людей представление, что язык именно так и устроен. Лингвист, воспитанный в обществе, пользующемся печатными словарями, не может не впитать эти представления на уровне бытового сознания и склонен неосознанно встраивать их в свои теоретические построения. Поэтому “прогрессивные лексикографы должны быть особенно осторожны, чтобы не принять идеи, порожденные традиционной лексикографией, за тщательно обдуманые и доказанные постулаты научной лингвистики” [Op. cit.: 22]. Попытавшись разобраться в основных направлениях лингвистического поиска, Р.Хадсон пришел к выводу, что “большинство теорий, ценимых лингвистами, охватывают лишь малую толику информации, с которой приходится иметь дело лексикографу, так что трудно всерьез принять эти теории за общие теории “языкового знания”, поскольку на деле они оказываются неоправданно узкими” [Op. cit.: 45]. В качестве альтернативы Р.Хадсон предлагает теорию “Словесной грамматики” (Word Grammar), в которой разрушаются незыблемые в традиционной лингвистике границы между лексикой и грамматикой, между отдельными единицами лексикона, между лексико-грамматикой и энциклопедическими знаниями и между лексико-грамматикой и контекстуальным знанием.

Приводимый Р. Хадсоном “Перечень типов лексических фактов” составлен с целью включить всю информацию, которая должна быть отражена во всеохватывающем лексиконе. Все типы информации, включенные в список, известны о части слов по крайней мере нескольким людям или принимаются за истину какой-то частью людей независимо от того, отражают ли они речь типичного представителя языкового сообщества. Любая попытка моделирования психологической реальности должна стремиться отразить этот широкий спектр разных типов знания. Задача лексикографа, поставившего целью сделать доступными все виды знания, которыми обладает типичный носитель языка, состоит практически в том же. Данный “Перечень” включает 45 пунктов, распределенных по 8 разделам: фонология, морфология, синтаксис, семантика, контекст, орфография, этимология и язык-источник, использование [Op. cit.: 50–51].

Обсуждая знания, сопряженные с понятием “знать слово”, в трактовке разных исследователей, Анне Вермеер [Vermeer 1992] отмечает: “Единицы, составляющие ментальный лексикон, возможно, включены в разнообразные, взаимосвязанные, многомерные сети, в результате чего исследователи, ищущие структуры определенного вида, всегда смогут обнаружить “свое” строение, т.е. “свое” измерение, но, кроме того, и контрпримеры, которые не объясняются, исходя из “их” измерения” [Op. cit.: 149]. Исследуя лексикон билингва, А. Вермеер заключает: *“Слова усваиваются не как отдельные единицы, а как “ярлыки” концептов, включенных в более крупные сферы знаний, в единой сети, составляющей наше знание о мире.* “Ярлык” — это физическая форма слова, т.е. то, что слышится или произносится. Концепт может быть описан как единый конгломерат значений, ассоциаций, идей, образов, связанных со словом (или с элементом слова). Система концептов в ее целостности хранится в памяти, составляя ее содержание, куда постоянно может добавляться новая информация. Концепты представляют собой “узлы” в сети, “следы” в поле или наборы признаков. Какая бы метафора ни использовалась, ясно, что хранение и поиск в памяти концепта осуществляется легче, если он имеет многочисленные связи с другими концептами” [Op. cit.: 149]. Посредством ярлыка слово вызывает набор концептов, т.е. упомянутых значений, ассоциаций и т.п., которые привязаны к ярлыку благодаря использованию слова в предыдущих ситуациях и контекстах. Безусловно, здесь задействуется не только лингвисти-

ческая, но также и социальная, культурная, историческая и прочая информация. Сходным образом определенный набор концептов может посредством ярлыка вызвать определенные слова. Языковой и социокультурный контекст, в котором усваивается концепт, играет очень важную роль: ассоциации, чувства и идеи присоединяются к концепту через данный контекст. Таким образом, *в разных культурах концепты имеют различные значения, с различными коннотациями. В результате этого одно-однозначные соответствия редко случаются в переводах.* При усвоении второго языка концепты добавляются, изменяются и переозначиваются новыми ярлыками.

Главным препятствием, мешающим исследователям уяснить строение ментального лексикона, является наше неумение мыслить аналоговыми структурами: “В наших решениях мы склонны выбирать одну из взаимоисключающих позиций: да/нет или больше/меньше на пространственной шкале. Компьютерные модели также страдают от этого цифрового заблуждения. Удивительно, что в то время как наша ментальная система скорее всего работает как аналоговое устройство, мы не в состоянии описать наше мышление тем же способом, каким мы мыслим” [Vermeer 1992].

При такой трактовке лексикона новый смысл приобретают утверждения об усвоении слов в процессе чтения. В работе [Beck et al. 1987] рассматриваются *разные уровни словарного знания*: читатель может встретить в тексте слово *quaich* и не иметь представления о его значении; индивид может иметь некое общее представление о слове, например понимать, что *altruism* имеет положительную коннотацию, но не знать, что именно понимается под словом; может иметь место специфическое, но узкое и ограниченное контекстом знание слова, например знание, что *benevolent* dictator не причиняет народу вреда, которое может сочетаться с неспособностью объяснить значение слова *benevolent* в других ситуациях и моделях поведения; человек может, услышав слово *bucolic*, задуматься на мгновение и вспомнить, что оно обозначает что-то, связанное с идеализированной сельской жизнью; наконец, индивид может обладать полным, объемным, внеконтекстным знанием слова, которое позволяет ему не только объяснить, что *miser* — это человек, копящий деньги и живущий бедно, но и привести примеры, выходящие за пределы конкретной ситуации.

То, что усвоение новых слов в процессе чтения трудно проследить, может объясняться тем, что слова усваиваются на таком

уровне, который оказывается недоступен тестированию. Исследователи [Nagy et al. 1985] предположили, что *вероятность усвоения слов после единственной встречи с ними в контексте равна 10–15%*. А. Вермеер допускает, что *усвоение слов является кумулятивным процессом, когда каждая встреча со словом оставляет след в памяти, который может оказаться слишком слабым для диагностирования с помощью словарного теста, однако вторая, третья, четвертая встречи со словом могут создать такую густую сеть подобных следов, что слово будет вызываться из памяти произвольно и таким образом войдет в число хорошо знакомых* [Vermeer 1992].

Таким образом, при рассмотрении различных подходов к трактовке словарного знания в англоязычной литературе мы можем заметить, что ряд исследователей находится в настоящее время на пути к пониманию слова как средства доступа к единой информационной базе человека, предложенному гораздо раньше в нашей работе. (А. Залевская, И. Медведева)

3.3. Рецензування наукового джерела

Процес рецензування завершується підготовкою *рецензії** (від лат. *resensio* — розгляд) — відзиву, висновку з оцінкою певного наукового джерела (або джерел) та викладом зауважень, рекомендацій і пропозицій. Ця робота є доволі складною, відповідальною і вимагає від рецензента, окрім достатнього вільного часу, не тільки високого професіоналізму, але й сформованості та досконалості багатьох практичних умінь і навичок для забезпечення об'єктивності, якості, ґрунтовності й переконливості оцінювання. Свої вміння з рецензування найдоцільніше розвивати, працюючи за алгоритмічним приписом.

Завдання 3.3.1. *Ознайомтесь уважно з наведеним алгоритмічним приписом та усвідомте мету і зміст кожного його “кроку” в підготовці рецензії. З’ясуйте, враховуючи попередній досвід, виконання яких “кроків” та чому є для вас найскладнішою і найдовшою за часом роботою.*

* Словник інішомовних слів / За ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. — К., 1977. — С. 589.

АЛГОРИТМІЧНИЙ ПРИПИС ДО РЕЦЕНЗУВАННЯ

1. Визначте предмет наукового аналізу (доповідь, реферат, журнальна стаття, твір-есе, автореферат, дисертація тощо).
2. З'ясуйте ступінь актуальності теми дослідження (для науки в цілому, певної галузі знань, розв'язання практичних завдань тощо).
3. Проаналізуйте зміст наукової роботи і з'ясуйте ступінь її новизни й оригінальності у розв'язанні певних питань, проблем тощо.
4. Встановіть достоїнства рецензованої роботи в контексті її теоретичного й практичного значення та зазначте конкретні сфери доцільного використання матеріалів і результатів її.
5. Схарактеризуйте виявлені недоліки та прорахунки в рецензованій роботі за обов'язкової умови — аргументувати свої зауваження.
6. Подайте об'єктивно, лаконічно, ясно й чітко загальну оцінку роботи.
7. Сформулюйте висновки з урахуванням виду та жанру рецензованого наукового джерела, його мети й поставлених автором завдань.
8. Перевірте записаний текст рецензії на узгодженість між змістом і формою та на відповідність чинним мовним/мовленнєвим нормам.
9. Здійсніть самоконтроль виконаної роботи.
10. Відредагуйте (у разі потреби) текст рецензії.

Завдання 3.3.2. *Ознайомтеся з лексико-граматичними засобами для вираження впевненості, припущення, критики (непогодження). З'ясуйте, які з них є доречними в тексті рецензії.*

1. **Лексико-граматичні засоби впевненості**
 - У(в)певнений (упевнена) у(в) тому, що...
 - Є впевненість у тому, що...
 - Є певність у тому, що...

- Є переконання в тому, що...
- Переконливою є точка зору знаних авторитетів у цій галузі знань (кого? на що?)...
- Безумовно, що...
- Не можна не зважати на те, що...
- Доведено, що...
- Загальновідомо, що...
- Є очевидним, що...
- Немає сумнівів щодо (чого?)...
- У цьому зв'язку зрозуміло, що...
- Ці факти переконують у (чому?)...
- Автор переконливо доводить, що...
- Результати дослідження підтверджують справедливність (чого?)...
- Можна з упевненістю (певністю) сказати, що...
- Враховуючи вищезазначене, можна стверджувати, що ...
- Доцільно взяти до уваги ...

2. Лексико-граматичні засоби критики (непогодження, спростування)

- Доцільно (доречно) викрити (зазначити) недоліки...
- Не можна не заперечити...
- Не можна погодитися...
- Навряд чи можна погодитись...
- Автор, на наш погляд, помиляється стосовно...
- Є підстави дорікати в неточності, неуважності...
- Є серйозні розбіжності в поглядах на...
- Є серйозні заперечення з приводу...
- Можна спростувати наведену думку...
- Автором, як свідчить його доповідь(виступ, робота...), ігноруються факти...
- Автор припускається явних неточностей...
- Автор дотримується нетрадиційного погляду на...
- Автор припускається, на наш погляд, помилкових тверджень...
- Автором не висвітлено питання (чого?)...
- Авторська позиція суперечить (чому?)...
- Автором необґрунтовано стверджується, що...

- Автором поставлено нерозв'язуване завдання...
- Висновки не підтверджуються фактами...
- Не зрозуміло, що автор має на увазі, стверджуючи (що?) ...
- Є дискусійним питання (про що?)...
- Сумнів викликають наведені статистичні дані: ...
- Низка сумнівів та зауважень виникає при ...

3. Лексико-граматичні засоби припущення

- Припустімо, що...
- Допустімо, що...
- Можна висловити припущення...
- Є підстави висунути гіпотезу...
- Домовимось, що...
- Маємо припустити, що...
- Доречно проаналізувати ситуацію, припустивши, що...

Завдання 3.3.3. *Ознайомтесь із зразками рецензій на різножанрові наукові джерела (монографія, підручник) актуальної тематики для студентів гуманітарних спеціальностей. Випишіть лексико-граматичні конструкції, що характерні для текстів рецензій, звернувши увагу на позначену курсивом інформацію.*

Рецензія на монографію:

Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму (К., 2000.)*

Монографія Н. П. Шумарової підсумовує багаторічне вивчення дослідницею однієї з найважливіших “гуманітарних” складових частин мовної ситуації — мовної компетенції комуніканта. Книга неординарна у багатьох аспектах і має яскраво виражений новаторський характер. *Це перше фундаментальне соціолінгвістичне дослідження в Україні, яке охоплює значний за обсягом масив конкретних лінгвістичних фактів, що стосуються мовної поведінки білінгвів різних регіонів України залежно від віку, соціального статусу, мови батьків, мови освіти та інших соціолінгвістичних змінних. Завдяки цьому в праці окреслено і зафіксовано стан мовної свідомості українського білінгва кінця ХХ ст.*

* Див.: Мовознавство. — 2002. — № 1. — С. 69–71.

У сучасній лінгвістиці донині превалюють дослідження, де двомовність вивчається як об'єктивна даність в абстрагуванні від свого суб'єкта — носія двох мов. У цьому, на нашу думку, виявляється своєрідна відстороненість соціолінгвістичних студій від антропоцентричної парадигми сучасного мовознавства, представленої, зокрема, лінгвістичною прагматикою, функціоналізмом, етнолінгвістикою, які зосередили свою увагу на “людському факторі” у мові. *Працю Н. П. Шумарової можна вважати піонерською* передусім завдяки запропонованому загальному підходу до вивчення проблеми двомовності: фокус дослідження тут зосереджено на носіїві двох мов як основній постаті у розвитку мовної ситуації. Таким чином, у рецензованій монографії *класичну* соціолінгвістичну проблематику білінгвізму *розглянуто крізь призму мовної особистості* в аспекті її соціальних, культурних, психологічних ознак. Тому цілком закономірним є те, що мовна особистість кінця 80-х — початку 90-х рр. постає як феномен, який виявляється у мовній поведінці, відображений у мовленнєвій діяльності в різних комунікативних актах.

Основна проблема дослідження — формування і вияв мовної компетенції білінгва розв'язується у психо- і соціолінгвістичному ключі з використанням методик і системи понять, властивих цим напрямом, з урахуванням історичної ретроспективи. У праці чітко проведено думку, що мовна компетенція виявляється насамперед у щоденній діяльності мовця, в його мовній поведінці, яка в ситуації білінгвізму формує певні стереотипи і навички зміни мовного коду. Погляд на двомовну особистість як члена колективу і — ширше — соціуму, представлену в трьох ракурсах — соціальному, психологічному й історико-культурному, дав змогу зробити типізацію мовної поведінки комуніканта, завдяки чому особистість постає представником певної етнічно-мовної групи і творцем мовної ситуації загалом. Можна без перебільшення сказати, що це дослідження і мовної особистості, і водночас мовної ситуації.

Розбудовуючи комплексний підхід до вивчення мовної компетенції, *авторка спирається на наукову традицію*, яка йде від антропоцентричної концепції В. Гумбольдта, що дозволяє представити людську особистість як творця та носія національно-мовної картини світу, наголошуючи на інтимних, нерозривних зв'язках людини з її рідною мовою. До теоретичних засад дослідження належать також положення про соціокультурну детермінацію мовної поведінки

особистості (праці Д. Хаймса, У. Лабова та ін.), основні постулати мовленнєвої діяльності (праці О. М. Леонтьєва, О. О. Леонтьєва) та теорії установки Д. М. Узнадзе. Послідовний розвиток цих наукових традицій при описі та інтерпретації нового мовного матеріалу забезпечив у кінцевому підсумку “стереоскопічність” загальної картини мовної компетенції білінгва 80-х — 90-х рр., яка виникає завдяки комплексному аналізу соціологічних, психологічних та історико-культурних чинників і демонструє їх вплив на мовну компетенцію і мовну поведінку білінгва.

Монографія складається з трьох розділів, кожен з яких розглядає певний аспект формування або виявлення мовної компетенції особистості. У першому розділі “Мовна компетенція як комплексна проблема”, крім викладу основних теоретичних положень, привертає увагу ретроспектива виникнення й розбудови в лінгвістиці поняття “мовна компетенція”. Зазначимо, що його продуктивність у сучасній науці засвідчують дослідження різних типів мовленнєвої діяльності, зокрема мовлення іноземною мовою (мовами) і текстотворення, та численні споріднені терміни, що в них використовуються, — “комунікативна компетенція”, “прагматична компетенція”, “текстова компетенція”, “стилістична компетенція” (праці Ю. М. Скребнєва, В. В. Богданова, Р. де Богранда та ін.). Н. П. Шумарова наголошує на тому, що *основним компонентом поняття мовної компетенції є компонент “знання”*, а відтак пов’язує це поняття з проблемою розуміння висловленого й аналізує його у контексті співвідношення мови й мислення. На думку дослідниці, саме *семантична компетенція — знання й розуміння значення й смислу є основою мовної компетенції*. Для успішного спілкування найважливішими виявляються лексичний та граматичний компоненти мовної компетенції, а для визначення діапозону креативних можливостей мовної особистості — стилістичний компонент.

Цікаві факти і слушну аргументацію наведено при розгляді *поняття рідної мови* (с. 28–34) — поняття складної психосоціальної природи, що демонструє зв’язок людини з матір’ю та етносом, а також при розгляді його співвіднесення з поняттям функціонально першої мови, яку здебільшого диктує соціум. Це актуальне для сучасної мовної практики питання потребує подальшого осмислення і виваженої аргументації, особливо тому, що передбачає проведення чіткої межі між поняттям “наївної лінгвістики”, тобто уявлень пересічного

комуніканта про мову, відбитих у лексиці, прислів'ях, приказах тощо, і термінологічним апаратом соціолінгвістики. Немає сумніву в тому, що концепт “рідна мова” є одним з ключових культурних понять у мовних картинах українця і росіянина (пор., наприклад, відзначену А. Вежицькою неспівмірність рос. *родина* і англ. *homeland* як культурно значущих концептів)¹, але його використання у статусі соціолінгвістичного терміна, принаймні з огляду на оцінність його семантики, потребує виваженої позиції.

У цьому ж розділі розглядається питання про *ранній білінгвізм*, представлено протилежні погляди різних дослідників, насамперед О. О. Потебні, І. Епштейна, В. Пенфілда, Ю. Шевельова, Н. В. Імедадзе, Р. М. Фрумкіної та ін. Дослідниця схиляється до висновку, що “з гуманістичного погляду при розумінні великих можливостей людського мозку важко прийняти в цілому думку про беззастережну шкідливість раннього білінгвізму. Очевидно, вона виникає на практиці, в умовах соціально-культурної нерівноправності, а також суржикомовному середовищі. Що ж до індивідуального раннього білінгвізму, який виникає в інтелігентських сім'ях, сім'ях з розвинутим чуттям мови, то його появу й розвиток можна вітати, вивчати й розповсюджувати” (с. 39). Безперечно, цікавим є й розгляд концепції фазової побудови процесу внутрішнього мовлення, розбудову якої було, як відомо, започатковано Л. С. Виготським та О. Р. Лурія і яка знову привертає увагу лінгвістів, що працюють у галузі теорії дискурсу та когнітивної лінгвістики.

Другий розділ монографії “Мовна поведінка як компонент мовної ситуації” присвячено опису й інтерпретації даних анкетування, проведеного в 15-ти містах різних регіонів України — Києві, Львові, Луцьку, Дрогобичі, Вінниці, Хмельницькому, Кам'янці-Подільському, Чернівцях, Харкові, Сумах, Ніжині, Полтаві, Кіровограді, Кривому Розі, Одесі. Розподіл за регіональним принципом, як слушно зазначає авторка, дає можливість проаналізувати загальні й специфічні риси мовної поведінки субсоціумів залежно від етнокультурних особливостей і територіального фактора (с. 46). Розділ побудовано на ґрунтовному аналізі опосередкованих експериментальних даних — матеріалу, в якому мовці трьох експериментальних груп (українці з

¹ Вежицька А. Понимание культур через посредство ключевых слов. — М., 2001. — С. 33.

рідною мовою українською, українці з рідною мовою російською, росіяни), відповідаючи на запитання добре продуманої анкети, розкривають свою мовну поведінку в офіційних і неофіційних комунікативних ситуаціях. На підставі цих даних дослідниці вдалося точно схарактеризувати як продуктивну, так і рецептивну компетенцію киян та мешканців ще 14-ти міст різних регіонів України. Опрацювання значних за обсягом масивів експериментальних даних і високий рівень володіння статистичними методиками дали змогу виявити реальну сутність асиметричного білінгвізму, зокрема диспропорцію між продуктивною і рецептивною компетенцією, а також визначити характер впливу соціодемографічного та територіального чинників на мовну поведінку. Серед факторів національно-мовного відродження як найреальніший і потужний дослідниця виділяє мову шкільного навчання (с. 98). *Цей розділ за насиченістю експериментальним матеріалом, його обсягом та рівнем теоретичного осмислення, здається, поки що не має аналогів в українському мовознавстві і може бути гідним зразком для молодих соціолінгвістів.*

Психолінгвістичну частину дослідження репрезентує третій розділ, де проаналізовано результат психолінгвістичних експериментів, метою яких є визначення й опис особливостей комунікативної компетенції, що виявляється при переказах текстів українською та російською мовами. Звичайно, найоб'єктивнішим психолінгвістичним матеріалом були б записи спонтанного мовлення, але вони майже унеможливають здійснення порівняльного аналізу мовлення двох груп респондентів — з рідною українською та рідною російською мовами. Натомість оповідь на певну тему з уведеним елементом підготовленості дає підстави для порівняння отриманих експериментальним шляхом результатів. Цей продуманий у деталях і логічно обґрунтований експеримент заслуговує на окрему увагу. Він складається з двох частин — тлумачення інформантами слів художніх та науково-популярних текстів (лінгвістичного й логічного аналізу засобів і структури тлумачень) і переказу текстів з відповідним аналізом цих переказів. Така структура експерименту дала змогу дослідити мовну особистість на трьох рівнях: адекватної передачі змісту, правильності побудови висловлення, стилістичної виразності, а також на рівні інтерпретації категорій тексту (автор, текстовий простір, час, герой, підтекст, тональність, зміна типів мовлення). Аналізуючи перекази українською мовою, зокрема українцями з рідною мовою російською,

Н. П. Шумарова відзначає, що при відтворенні українського тексту його семантична картина адекватна ядру змісту: “в цілому вона є зрозумілою”, а тому комунікативний конфлікт зміщується у сферу навичок, пов’язаних з вибором слова як форми відтворення змісту та граматико-категоріальним оформленням висловлення.

Дослідження засвідчило, що асиметричний білінгвізм стосовно україномовних і російськомовних респондентів має неоднаковий діапазон впливу. У російськомовних асиметрія може фіксуватися і на рівні власне знань, і, що зустрічається найчастіше, на рівні навичок, проте в будь-якому разі вона розпочинається на етапі внутрішнього мовлення (с. 229). Розв’язуючи комплекс складних, не розроблених вітчизняною наукою питань, які потребують подальшого наукового аналізу, *монографія Н. П. Шумарової відкриває нові напрями соціолінгвістичних досліджень та започатковує в українському мовознавстві традицію широкого факторного аналізу соціолінгвістичних даних*, розвиток теорії мовної (і комунікативної) компетенції, вивчення мовної особистості і мовної свідомості. (Т. Радзівєвська)

Рецензія на підручник:

Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти України (К., 1999. — 288 с.)*

У практиці викладання нормативного університетського курсу “Загальне мовознавство” склалася, на наш погляд, парадоксальна ситуація: при наявності значної кількості науково-методичної літератури, виданої у різний час у колишньому СРСР та в Україні, існує нагальна потреба у підручнику нового типу, зорієнтованому на сучасний рівень розвитку науки про мову. На нашу думку, усталена трьохаспектна структура цього курсу (історія лінгвістичної думки, теорія мовознавства, методи лінгвістичного аналізу), яка виправдала себе, повинна бути наскрізь пройнята сучасним функціонально-комунікативним *баченням природи мови, розумінням її сутності як “оселі людського духу”* (М. Гайдеггер), а також максимально коректно доповнена новими розділами, в яких знайшли б своє втілення найважливіші, усталені поняття психо- та етнолінгвістики, теорії мовленнєвої діяльності, когнітивної лінгвістики, філософії мови та

* Див.: Мовознавство. — 2000. — № 2–3. — С. 77–79.

інших сучасних напрямів мовознавства. Однак створення такого підручника в умовах відсутності (близько десяти років!) нової програми згаданого нормативного курсу є завданням складним і навіть ризикованим, оскільки може виявитися, що він повною мірою не відповідатиме вимогам і змісту цієї давно очікуваної програми. Незважаючи на це, новий підручник, який написав відомий український мовознавець, досвідчений викладач, завідувач кафедри загального та українського мовознавства Київського державного лінгвістичного університету проф. М. П. Кочерган, побачив світ і почав своє, уже незалежне від автора, життя. Спробуємо поглянути на підручник із окреслених вище позицій (зауважимо, що це лише один із можливих підходів).

Уже перше, досить побіжне, знайомство зі структурою підручника свідчить про те, що його *автор віддає перевагу традиційній побудові згаданого нормативного курсу*: як і у практично кожному з існуючих посібників, присвячених теорії мовознавства, у ньому наявні звичні й давно усталені розділи: “Знакова природа мови”, “Мова і мислення”, “Мова і мовлення”, “Системно-структурна організація мови”, “Мова та історія”. В їх межах М. П. Кочерган розглядає проблеми, логіка і порядок розв’язання яких також є певною мірою усталеними. Якщо ж мати на увазі, що в рецензованому підручнику відсутні нові розділи (порівняно з іншими підручниками), то враження традиційності посилюється. Але глибше знайомство з його змістом, способами подачі теоретичного й ілюстративного матеріалу (із значної кількості мов різних сімей), логікою викладу та іншими складовими праці науково-методичного характеру засвідчує, що *перед нами підручник, який суттєво відрізняється від уже існуючих*. На нашу думку, відмінності стосуються не стільки структури посібника, скільки специфіки розгляду і презентації найважливіших, достатньо апробованих практикою викладання, проблем теоретичного мовознавства, тобто лінгводидактики.

Найпомітнішою особливістю рецензованого підручника є відхід його автора від сухого академізму, який з невідомих причин вважається ознакою “науковості”, чітка зорієнтованість на конкретну студентську аудиторію з певною сукупністю знань про сутність, організацію, функціонування та розвиток мови. Згадана зорієнтованість стала основним стрижнем структурної організації матеріалу, виявляючись у наявності добре виписаних “місточків” між темами,

у способах аргументації, продуманій систематизації й класифікації у вигляді схем, доборі літератури, для зручності класифікованої на основну (із зазначенням сторінок) і додаткову, вивіреності вживаних термінів. Але найголовнішим результатом прекрасного знання автором студентської аудиторії, на нашу думку, є те, що *в новому підручнику (у порівнянні з існуючими) суттєво розширені розділи, присвячені аналізу основних та проміжних рівнів мови*. Така увага до рівневої організації об'єкта дослідження слугуватиме реальному зміцненню міжпредметних зв'язків з іншими лінгвістичними дисциплінами, підвищенню рівня знань з граматики, лексики, фонетики, отриманих при вивченні конкретних мов. Аналіз рівнів здійснюється з акцентом на визначення їх основних одиниць, специфіки системної організації та функціонування, а також з максимальним наближенням до відповідних тем пропедевтичного нормативного курсу “Вступ до мовознавства”. Все це дозволяє говорити про методичну цілісність і наступність у викладанні теоретичних проблем мовознавства.

Урахування положень функціональної лінгвістики при розгляді більшості проблем (попри відсутність спеціального розділу, присвяченого функціонально-комунікативним аспектам мовознавства) — ще одна помітна риса рецензованого підручника. Саме цим значною мірою пояснюємо залучення автором до розгляду “вічних” проблем мовознавства таких відносно нових понять, які, зрештою, вже зарекомендували себе в лінгвістиці, як-от: приховані категорії (с. 97–98), прагматичний синтаксис (с. 108–109), пропозиція, глибинна та поверхнева структури висловлення (с. 113–116) та ін. Не уникає автор обговорення досить “дратівливих” проблем соціолінгвістики, зокрема тих, що стосуються мовної ситуації в сучасній Україні (розділ “Мова і суспільство”). При цьому, звертаючись до низки складних і дискусійних проблем загального мовознавства, М. П. Кочерган актуалізує зіткнення думок відомих теоретиків мови, серед яких помітне місце посідають вітчизняні вчені, насамперед, О. О. Потебня, А. О. Білецький, Л. А. Булаховський, О. С. Мельничук. І. І. Ковалик та ін. В живому діалозі, у порівнянні ідей, у дискусії не губиться і голос автора підручника.

Говорячи про структуру нової науково-методичної праці, необхідно відзначити глибоко опрацьований розділ “Методи дослідження мови”. У ньому з позицій сучасної лінгвістики розкрита сутність і

запропонована чітка класифікація низки найважливіших традиційних і сучасних методів лінгвістичного аналізу, інформацію про які до цього часу викладачі шукали у найрізноманітніших спеціальних виданнях. Класифікація ж методів, запропонована, фактично, в єдиному з існуючих підручників, є неповною і — з погляду лінгвістики кінця ХХ ст. — досить застарілою. Разом з тим згаданий розділ у методичному аспекті значно виграв би, якби автор чіткіше диференціював поняття методу, методики і прийому аналізу, одночасно показавши співвідношення між ними.

У цілому високо оцінюючи структуру підручника, осмислення і майстерність презентації матеріалу високого рівня абстракції, слід зауважити, що не з усіма висловленими автором положеннями можна погодитись та методично їх обґрунтувати в студентській аудиторії. Зупинимося на кількох найочевидніших.

Розглядаючи проблему “Знаковість і одиниці мови”, автор твердить, що “речення не є знаком, оскільки складається зі знаків і належить до рівня структур” (с. 31). З цим важко погодитися, оскільки речення є знаком ситуації, про що, зрештою, згадується нижче. Крім того, автор не роз’яснює поняття “рівень структур” і його співвідношення з іншим значенням терміна “рівень” як “підсистема в загальній системі мови”. Аргумент на користь того, що в межах “класичних” знаків на зразок слова “у висловлюванні не може бути асиметричності плану вираження і плану змісту” (с. 31), також є непереконливим, оскільки у межах вторинних комунікативних актів (натяк, іронія, сарказм тощо) висловленням згадана асиметрія притаманна.

Автори практично всіх чинних підручників із загального мовознавства критикують теорію ізоморфізму рівнів мови, запропоновану свого часу Є. Куриловичем. Не уникнув цього і М. П. Кочерган, вважаючи, як і В. І. Кодухов та С. В. Семчинський, що висловлена ідея не пояснює всієї складності мовної структури, а зводить її до найпростіших структур з площинною будовою (с. 71). Це далеко не так, оскільки згадана теорія є лише складником інтерпретації системно-структурної організації мови одного з найвидатніших лінгвістів ХХ століття. У тексті підручника серед найважливіших лексико-семантичних угруповань (категорій, парадигм) слів, поряд з лексико-семантичними полями (ЛСП) та лексико-семантичними групами (ЛСГ), чомусь не згадані такі загальновизнані парадигматичні класи, як тематичні групи слів (ТГ), а також обґрунтовані

в багатьох дослідженнях ситуативно-тематичні групи (СТГ) та функціонально-ономасіологічні групи (ФОГ).

На жаль, не знайшлося місця і для бодай короткого пояснення найважливіших понять психолінгвістики та теорії мовленнєвої діяльності. Останні були б, гадаємо, доречними в межах розділу “Мова і мовлення”.

Сказане слід розглядати лише як побажання авторові вкрай потрібного всім українським філологам підручника, на якого (а ми в цьому переконані) чекає довге життя поряд з найкращими науково-методичними працями. Не виключена можливість перевидання підручника в майбутньому. А тому з метою створення повного комплексу посібників із загального мовознавства, об’єднаних єдиною авторською концепцією і написаних з єдиних методологічних і методичних позицій, М. П. Кочергану варто було б подумати над написанням підручника з “Історії лінгвістичних учень”, якого так бракує студентам-філологам України. (Ф. Бацевич)

Значне явище в теорії конституціоналізму

Державно-правові перетворення, які відбуваються в Україні на базі норм Конституції, потребують свого ґрунтового аналізу. Цьому й присвячена монографія Ю. Тодики*, в якій *системно розглядаються найбільш актуальні проблеми теорії конституції, тлумачення Основного Закону України, захисту і забезпечення реалізації конституційних норм, проведення правової реформи*. В роботі по суті охоплено всі аспекти становлення в Україні сучасного конституціоналізму. З одного боку, вона підбиває підсумок того, що вже досягнуто за допомогою конституційно-правового регулювання для формування суспільних відносин на демократичних засадах, а з іншого — містить багато пропозицій щодо вдосконалення конституційного законодавства, практики організації та функціонування органів державної влади, інших структур політичної системи.

Монографія виконана на високому теоретичному рівні, в ній використано близько 400 наукових джерел, значна кількість яких — з теорії держави і права.

* Тодика Ю. Конституция Украины: проблемы теории и практики. — Харьков, 2000. — 608 с.

Вперше в літературі з конституційного права, і не тільки в українській, розглядаються такі питання: конституція і правова доктрина, конституція і конституціоналізм, конституція і конституційність, конституція і публічний інтерес, конституція і державність, конституція і державно-правові аспекти формування громадянського суспільства тощо. *Монографія є оригінальною як за постановкою актуальних проблем конституційного розвитку, так і за їх вирішенням*, тому вона становить значний інтерес не тільки для фахівців з конституційного права, а й для теоретиків права, істориків, політологів, філософів.

У науковій і навчальній літературі майже зовсім не проаналізовано проблему мови і стилю конституції, конституційного законодавства, мови науки конституційного права. Тим часом у цій сфері відбуваються досить істотні зміни, мають місце позитивні тенденції. Назріла об'єктивна необхідність в узагальненні цього. *В монографії зазначену проблему розкрито комплексно, системно*. В ній увага правильно акцентується на необхідності збагачення лінгвістичного потенціалу науки конституційного права, аналізуються фактори, що впливають на цей процес, доводиться, що *мові конституційного законодавства особливо повинні бути притаманні такі якості, як чіткість і доступність, документальний стиль викладення*. В Конституції України знаходять чітке закріплення основоположні інтереси громадян і, відповідно, її текст має бути зрозумілим для кожного пересічного громадянина. З огляду на це законодавча техніка і стилістика конституційного тексту повинні враховувати цей аспект.

У літературі з конституційного права Конституція як нормативно-правовий акт вперше розглядається в аспекті публічного інтересу. Це досить цікава проблема, оскільки Основний Закон концентровано втілює в собі основні публічні інтереси, закріплює засади конституційного ладу, правового статусу людини і громадянина, форми безпосередньої демократії, питання організації та функціонування органів державної влади й місцевого самоврядування. Актуальною є проблема механізму виявлення публічних інтересів та їх втілення в конституційному тексті. Вона є важливою в аспекті реалізації результатів всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 р. В монографії цілком слушно стверджується, що публічний інтерес завжди знаходить своє вираження в юридичних нормах, насамперед у приписах конституції як центру правової системи держави. Публічні інтереси — це офіційно визнані інтереси, які підтримуються і захищаються державою.

Разом із цим у монографії ґрунтовно акцентується увага на тому, що держава повинна обмежувати своє втручання у сферу публічних інтересів. Визначення цієї межі є досить важливим з точки зору балансу публічних і приватних інтересів, співвідношення держави і громадянського суспільства. В монографії обґрунтовується, що конституційно закріплений публічний інтерес є критерієм визначення ефективності і правомірності функціонування державних структур, органів місцевого самоврядування, суспільних формувань, посадових осіб. Підтримання публічного інтересу спрямоване на забезпечення непорушності конституційного ладу України, прав та свобод людини і громадянина, національної безпеки країни, стабільного функціонування державних інституцій в режимі законності.

Конституція вперше розглядається як явище культури. Стверджується, що вона як Основний Закон держави і суспільства є відображенням рівня теоретичної думки на відповідному етапі розвитку країни, менталітету народу, врахування світових конституційних цінностей, національних традицій та історичного досвіду. В монографії чітко проводиться ідея, що цінності європейської і світової конституційної культури знайшли втілення в Конституції України. Це ідеї справедливості, народовладдя, республіканської форми правління, рівності, невідчужуваності прав і свобод особи, поділу влади, ідеологічної і політичної багатоманітності тощо.

Новаторським є підхід до розгляду Конституції як соціальної цінності. При цьому підкреслюється, що вона має особливу соціальну цінність для суспільства, людини і держави. Це впливає насамперед з її специфіки як Основного Закону, можливості її впливу на суспільні процеси, з того, що норми Конституції мають найвищу юридичну силу і в них втілено цінності та ідеали світового конституціоналізму. Конституція — акт, що встановлює межі втручання держави в особисте й асоційоване життя людини. В монографії слушно *підкреслюється інформаційна цінність Конституції*, те, що вона є своєрідним інструментом забезпечення балансу соціальних інтересів груп і прошарків населення, основою модернізації держави і суспільства.

Конституція України — база становлення національної правової системи, поточного законодавства. Водночас потрібні зміни і в самому конституційному тексті відповідно до результатів всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 р., на якому народ висловив свою думку

щодо недоторканності народних депутатів, нових юридичних підстав розпуску Верховної Ради, зменшення кількості парламентаріїв з 450 до 300, введення двопалатної структури Верховної Ради. В монографії акцентується увага на наслідках проведення цього референдуму з точки зору конституційного принципу поділу влади, проблемах і труднощах, що можуть виникнути при втіленні в життя народного волевиявлення, даються ґрунтовні пропозиції щодо впровадження в конституційно-правову практику результатів всеукраїнського референдуму. Аналізуючи референдум як конституційно-правовий інститут, Ю. Тодика в порівняльно-правовому аспекті розкриває, як цей інститут закріплюється в конституціях різних країн СНД. Слушно підкреслюється, що найбільш детально і чітко він регламентується в Конституції Республіки Беларусь. Між тим у Вірменії згідно з Конституцією не передбачається проведення загальнодержавних референдумів з народної ініціативи. З огляду на тенденцію посилення в політико-правовому житті ролі всенародних референдумів такий порівняльний аналіз є досить важливим з точки зору виявлення можливостей цієї форми безпосередньої демократії, становлення сучасного законодавства про референдуми.

Однією з найактуальніших проблем сучасного конституціоналізму є проблема реалізації конституції. У науковому контексті вона мало досліджена не тільки в Україні. Тому важливо, що в монографії Ю. Тодики на високому теоретичному рівні аналізуються різні аспекти цієї проблеми. Реалізація Конституції, як слушно зауважує автор, потребує свого аналізу не тільки з суто юридичної позиції, а й з більш широких соціальних підходів. Тому вона повинна вивчатись не тільки в державно-правовому, а й у політологічному й соціологічному аспектах. На думку Ю. Тодики, політико-правовий аспект значущості реалізації Конституції полягає насамперед у тому, щоб забезпечити права і свободи людини і громадянина, поступовий розвиток суспільства на демократичних засадах, взаємодію гілок влади в режимі консенсусу. Ця проблема стає все більш актуальною з точки зору функціонування політичної і правової систем, вирішення актуальних питань державотворення в нашій країні. В монографії розкриваються поняття і структура механізму реалізації Конституції, підкреслюється, що механізм її реалізації має свою специфіку, яка обумовлена роллю і місцем Конституції в національній правовій системі. В роботі досить широко, на високому теоретичному рівні висвітлюються

нормативний та інституційний блоки реалізації Конституції України, фактори, що впливають на цей процес. Реалізація конституційних норм розглядається як цілеспрямована діяльність щодо їх втілення в практику різних суб'єктів правовідносин. Її слід розглядати і як процес, і як результат.

Проблема реалізації конституційних приписів безпосередньо пов'язана з тлумаченням норм Конституції України. Вперше в юридичній літературі нашої держави ця проблема аналізується на теоретичному рівні. При цьому даються поняття тлумачення, його завдання, принципи, способи, стадії і процедури, показуються співвідношення офіційного і доктринального тлумачення, їх взаємозв'язок. У науковому аспекті дається оцінка практики тлумачення Конституції Конституційним Судом України, розкриваються її сильні і слабкі сторони, тенденції розвитку, наводяться ґрунтовні пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання діяльності органу конституційної юрисдикції і практики реалізації своїх функцій.

Щодо змісту роботи можна висловити й деякі зауваження. Зокрема, в монографії не розкриті належним чином принципи гласності конституційного судочинства та повного і всебічного розгляду справ і обґрунтованості прийнятих Конституційним Судом рішень. Недостатньо аналізується телеологічний (цільовий) спосіб тлумачення конституційних норм.

Монографія Ю. Тодики становить значне явище в науці конституційного права не тільки України, а в цілому СНД, оскільки в ній аналізуються загальні тенденції розвитку і становлення конституціоналізму на пострадянському просторі. Оригінальною є архітектоніка роботи.

Видання цієї монографії — значний внесок відомого вченого-конституціоналіста в аналіз конституційних проблем державотворення в Україні, становлення науки конституційного права, вирішення найбільш актуальних питань сучасного конституціоналізму. Безперечно, вона із зацікавленістю буде сприйнята науковою спільнотою. *(О. Петришин, доктор юридичних наук, М. Савенко, заслужений юрист України)*

Завдання 3.3.4. Прочитайте уважно рецензії на різножанрові наукові праці (статті, підручники, монографії) з проблем обраної вами спеціальності. Проаналізуйте ці рецензії, зорovo спираючись на алгоритмічний припис (див. 3.3.1), за змістом і структурою та на відповідність їх тексту чинним мовним нормам.

Завдання 3.3.5. Складіть об'єктивну рецензію, зорovo спираючись на алгоритмічний припис та використовуючи необхідні лексико-граматичні конструкції, на власну наукову доповідь (повідомлення, реферат) з опановуваних дисциплін, а також на наукові доповіді (повідомлення, реферати) своїх однокурсників. З'ясуйте, які структурні компоненти рецензії найважче готувати і чому.

Завдання 3.3.6. Підготуйте кілька зразків клішованих рецензій, спираючись на відповідний алгоритмічний припис та використовуючи лексико-граматичні конструкції для підготовки анотацій, рефератів, а також лексичні засоби для висловлювання оцінки. Визначте, порівнявши, найоптимальніший зразок клішованої рецензії.

Завдання 3.3.7. Складіть рецензії, керуючись алгоритмічним приписом, на статті (доповіді, повідомлення), опубліковані у збірниках матеріалів студентських наукових конференцій з актуальних проблем обраного фаху.

Завдання 3.3.8. Складіть, зорovo не спираючись на алгоритмічний припис, рецензії на 2–3 наукові статті студентів(магістрантів, аспірантів), опубліковані в рубриці “Трибуна молодого науковця” у науково-практичних збірниках та/або журналах. Порівняйте підготовлені рецензії на одну й ту ж статтю та визначте найпереконливіший її варіант.

Завдання 3.3.9. Зрецензуйте 1–2 наукові доповіді мовнокультурологічної тематики, підготовлені й виголошені вашими однокурсниками на щорічній загальноуніверситетській науково-практичній конференції до Дня української писемності й мови та вшанування пам'яті першого українського історика Нестора Літописця (9 листопада). Лаконічно сформулюйте поради-рекомендації молодим науковцям.

Завдання для само- та взаємоконтролю до розділу 3

Завдання 1. Поясніть цілі складання анотації на наукові джерела.

Завдання 2. Схарактеризуйте основні види анотацій та з'ясуйте особливості їх оформлення.

Завдання 3. Поясніть відмінність довідкової анотації від рекомендаційної.

Завдання 4. З'ясуйте, який вид анотації є найбільш поширеним у науковій та науково-інформаційній діяльності.

Завдання 5. Назвіть складові анотації та проілюструйте їх прикладами.

Завдання 6. Назвіть відомості, які розміщуються в бібліографічному описі наукових джерел.

Завдання 7. Зазначте, яку інформацію може містити текст анотації. Аргументуйте свою відповідь.

Завдання 8. З'ясуйте, яка інформація є обов'язковою в тексті анотації та чому.

Завдання 9. Сформулюйте лаконічно вимоги до тексту анотації.

Завдання 10. З'ясуйте, від чого залежить відбір інформації для анотації. Аргументуйте свою відповідь.

Завдання 11. Схарактеризуйте вимоги до обсягу анотації та з'ясуйте, чим вони обумовлені.

Завдання 12. Назвіть найтипівішу помилку при складанні тексту анотації та поясніть її причини.

Завдання 13. Наведіть мовні/мовленнєві стандарти-кліше для оформлення анотації.

Завдання 14. З'ясуйте, дієслова якого часу та виду поширені і чому в текстах анотацій.

Завдання 15. Випишіть із бібліотечного каталогу три анотації на нові наукові надходження та проаналізуйте їх за структурою, змістом, призначенням, мовним оформленням, обсягом.

Завдання 16. Складіть анотації на журнальні наукові статті з гуманітарних проблем, спираючись на алгоритмічний припис, мовні/мовленнєві стандарти-кліше та візріці анотацій.

Завдання 17. З'ясуйте, аргументуючи, чим відрізняються між собою реферат та анотація наукового джерела.

Завдання 18. Проаналізуйте найтипівіші помилки у “згортанні” інформації наукового джерела при його реферуванні та поясніть, як їм запобігти.

Завдання 19. Сформулюйте чіткі вимоги до анотації і до реферату. Назвіть спільні та відмінні вимоги.

Завдання 20. Обґрунтуйте, чому характеристика та виклад змісту наукового джерела мають бути об'єктивними і не містити оцінки.

Завдання 21. Схарактеризуйте, аргументуючи, вимоги до мови та стилю тексту реферату.

Завдання 22. Поясніть, якими мають бути оптимальні обсяги анотації та реферату і від чого це залежить.

Завдання 23. Наведіть мовні/мовленнєві стандарти-кліше для підготовки реферату наукового джерела.

Завдання 24. Проаналізуйте порядок слів у реченнях рефератів і з'ясуйте, де найчастіше знаходяться основна та допоміжна інформації.

Завдання 25. Назвіть найпоширеніші у рефератах слова-організатори думки, що логізують контекст, та визначте мовні засоби їх вираження. Поясніть, чим обумовлено їх використання.

Завдання 26. Назвіть найпоширеніші у рефератах слова-організатори думки, що характеризують ступінь об'єктивності інформації наукового першоджерела, та визначте мовні засоби їх вираження. Поясніть, з якою метою вони використовуються.

Завдання 27. Опрацюйте (наприклад, в Українському реферативному журналі “Джерело” за обраною спеціальністю) три реферати різножанрової наукової літератури (книги, колективної монографії, збірника статей) та проаналізуйте їх за структурою, змістом, обсягом, призначенням, мовним оформленням.

Завдання 28. Проаналізуйте за структурою, змістом, обсягом, призначенням, мовним оформленням два реферати матеріалів конференції (наприклад, з Українського реферативного журналу “Джерело” за гуманітарними спеціальностями). Випишіть мовні/мовленнєві засоби для наведення основної проблемної інформації.

Завдання 29. Складіть, спираючись на алгоритмічні приписи та мовні/мовленнєві стандарти-кліше, анотацію та конспективний реферат на журнальні статті гуманітарної тематики. Схарактеризуйте за структурою, змістом і мовним оформленням анотацію та реферат.

Завдання 30. Установіть спільне й відмінне між конспектом наукового джерела, анотацією, рефератом та рецензією на нього. Проілюструйте переконливими прикладами свою відповідь.

Завдання 31. З'ясуйте, якими мовними/мовленнєвими стандартами-кліше, що використовуються під час анотування й рецензування, доцільно скористатися при написанні тексту рецензії. Аргументуйте свою відповідь.

Завдання 32. Відтворіть по пам'яті алгоритмічний припис до:

- а) анотування наукового джерела;
- б) реферування наукового джерела;
- в) рецензування наукового джерела.

Завдання 33. Сформулюйте стисло практичні поради укладачу анотацій на наукові джерела з актуальних проблем обраної вами спеціальності.

Завдання 34. Сформулюйте практичні поради укладачу рефератів на наукові джерела гуманітарної проблематики.

Завдання 35. Лаконічно сформулюйте практичні поради авторів рецензій на наукові джерела гуманітарної тематики.

РОЗДІЛ 4. АЛГОРИТМІЧНІ ПРИПИСИ В ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ НАУКОВОЇ РОБОТИ

Здобуття вищої гуманітарної освіти, як і будь-якої іншої, передбачає в умовах Болонського процесу обов'язкову самостійну наукову роботу студентів, яка реалізовуватиметься в обох формах (усній, письмовій) та різних жанрах сучасного наукового дослідження, насамперед у курсових і дипломних роботах, а також у доповідях і повідомленнях на конференціях, наукових конкурсних роботах, есе та статтях в обраній галузі знань, без чого не є можливим процес подальшої ефективної дослідної діяльності.

Наукова робота і малих, і великих жанрів обов'язково має бути скерована на одержання нових знань в обраній галузі. Зрозуміло, що для молодого дослідника є важким (а інколи й неможливим) процес здобуття абсолютно нових знань. У зв'язку з цим у студентських наукових роботах *новизна визначається переважно такими поняттями*, як “розширено”, “доповнено”, “уточнено”, “конкретизовано”, “узагальнено”, “систематизовано”, “класифіковано”, “проілюстровано”, “обґрунтовано”, “унаочнено” відомі матеріали та результати, що уможливорюється завдяки поглибленому вивченню певних дисциплін, актуальних тем (окремо та в комплексі) і розвиненими навичками та вміннями із самостійної організації наукової праці у відповідності до сформульованої мети, завдань і обраної методики наукового пошуку. При цьому до автора наукової роботи висувається ряд обов'язкових вимог: на високому рівні бути обізнаним з науковою літературою за досліджуваною проблемою (знати всі доступні джерела наукової інформації, опубліковані в Україні та за

кордоном), уміти обирати найдоцільнішу методику дослідження та знати її, вміти аналізувати, аргументувати, порівнювати й узагальнювати, логічно викладати матеріали дослідження, лаконічно й переконливо формулювати висновки, викладати зміст роботи за чинними нормами української наукової мови. У роботі має знайти відображення *науковий пошук*, а саме: автор має наводити самостійно дібрані й нові приклади щодо досліджуваної проблеми; узагальнювати дані у вигляді аналітичного огляду тематичної літератури, різноманітних класифікацій, а також таблиць, схем, графіків, діаграм тощо; формулювати висновки, підбивати обґрунтовані підсумки.

Наукова робота має адекватно відбивати логіку здійсненого конкретного дослідження, що виявлятиметься в її загальному структуруванні, рубрикації, побудові розділів, абзацоподілі та інших формальних елементах.

Зміст і результати наукового дослідження, самостійно виконаного студентами, магістрантами, аспірантами, найчастіше оформлюються *малими жанрами наукової літератури*: науковою доповіддю, повідомленням (монологом) на науково-практичних конференціях та науковою статтею.

4.1. Підготовка і написання наукової доповіді

Усне монологічне наукове мовлення має кілька різних форм: виступ, повідомлення, доповідь, лекція тощо. *Доповідь* дозволяє на широкий загал схарактеризувати предмети, явища, поняття через їх ознаки, параметри, особливості. Підготовка доповіді (монологу) об'єктивно скорочується у часі, полегшується й оптимізується, якщо доповідачеві відомий відповідний алгоритмічний припис.

Завдання 4.1.1. *Ознайомтесь уважно з наведеним алгоритмічним приписом та усвідомте мету і зміст кожного його “кроку”. З'ясуйте, проаналізувавши власний досвід, який “крок” (або “кроки”) і чому є для вас найскладнішим (найскладнішими).*

АЛГОРИТМІЧНИЙ ПРИПИС ДО СКЛАДАННЯ НАУКОВОЇ ДОПОВІДІ (МОНОЛОГУ)

1. З'ясуйте мету і завдання свого монологу з урахуванням складу слухацької аудиторії.
 2. Уточніть його тему та визначте її змістові межі.
 3. Доберіть і ретельно опрацюйте наукову літературу різними видами читання (оглядовим, пошуковим, суцільним).
 4. Складіть деталізований план доповіді (монологу).
 5. Визначте проблеми дискусійного характеру та принципи їх презентації.
 6. Доберіть фактичний матеріал (у т.ч. можливі таблиці, діаграми, графіки, схеми тощо) до кожного пункту розробленого плану.
 7. Спрогнозуйте можливі запитання слухачів і підготуйтеся до їх висвітлення під час доповіді чи обговорення.
 8. Лаконічно й однозначно та відповідно до мети доповіді сформулюйте висновки.
 9. Продумайте оригінальну (наприклад, несподівану для слухачів інформацію, що може здивувати їх) вступну частину доповіді.
 10. Визначте місця для риторичних і проблемних запитань, логічних пауз тощо.
 11. Оформіть у письмовому вигляді матеріали доповіді.
 12. Перевірте матеріали доповіді на відповідність основним вимогам: логіці викладу, точності інформації, чинним мовним/мовленнєвим нормам.
 13. Виголосіть, не спираючись на текст, окрім плану і цитат, доповідь вдома перед уявними (в цьому разі запишіть монолог на відеомагнітофон або диктофон) чи реальними слухачами.
 14. Здійсніть самоконтроль виконаної роботи при огляді відеоксети.
 15. Відредагуйте (у разі потреби) текст підготовленої доповіді.
-
-

Завдання 4.1.2. Запишіть лексико-граматичні конструкції, які допомогатимуть вам утримувати увагу слухачів при виголошенні наукової доповіді.

Завдання 4.1.3. Пригадайте з курсу риторики правила мовця і слухача та конкретизуйте їх в умовах обговорення наукових проблем під час дискусії.

Завдання 4.1.4. Схарактеризуйте завдання та принципи мовної/мовленнєвої підготовки тексту наукової доповіді до виголошення на широкий загал. Проілюструйте прикладами свою відповідь.

Завдання 4.1.5. Підготуйте, зорозуміючи на алгоритмічний припис (див. 4.1.1), доповідь (монолог) за одним із питань семінарського заняття з опановуваних навчальних дисциплін і виголосіть її. Порівняйте оцінювання доповіді викладачем та одногрупниками з власною оцінкою. Сформулюйте, враховуючи висловлені слухачами зауваження, рекомендації й поради для себе як доповідача.

Завдання 4.1.6. Підготуйте, зорозуміючи на алгоритмічний припис, наукову доповідь з проблем культури мовлення гуманітарія на щорічну загальноуніверситетську науково-практичну конференцію до Дня слов'янської культури та писемності (24 травня). Проаналізуйте доповідь, зважаючи на реакцію слухачів, та (в разі потреби) відредагуйте її.

Завдання 4.1.7. Лаконічно сформулюйте вимоги до наукової доповіді та схарактеризуйте найтипівіші помилки доповідача-студента.

Завдання 4.1.8. Опрацюйте суцільним та ознайомчим видами читання тези доповідей, виголошених на науково-практичних конференціях Міжнародного, Всеукраїнського, регіонального і загальноуніверситетського рівнів. Визначте спільні риси текстів тез доповідей з різних галузей сучасної науки (мета, обсяг, зміст, структура, ілюстрації, цитація, висновки, типові мовні конструкції тощо) та сформулюйте спільні (в усіх галузях знань) вимоги до тез наукових доповідей.

**Мова науки як навчальна дисципліна
для аспірантів в умовах інтегрування вищої освіти України
в європейський простір**

“Ступінь влади над мовою” (О. Потєбня) є важливим і суттєвим, хоча, безумовно, не єдиним, показником інтелектуального рівня та загальної культури студента, магістранта, аспіранта, фахівця. Мовну/мовленнєву компетентність вважають потужним та ефективним чинником у професійній підготовці національних наукових кадрів, бо ж представники наукової еліти народу, його найосвіченіші верстви мають стати носіями зразкової наукової мови. Дослідниками семіотики (Ч. Морріс) доведено, що вивчення науки може бути цілком включене до вивчення мови науки, оскільки опанування мовою науки передбачає і вивчення її відношення до позначуваних об’єктів, а також до людей, які використовують цю мову. Завдяки науковій мові як обов’язковій складовій частині національної літературної мови, що виступає невід’ємним атрибутом держави та її ознакою, підтримується національна гідність, духовність народу і передаються у світовий інформаційний простір національні досягнення з різних галузей знань. І, нарешті, саме національною науковою мовою забезпечується зв’язок між концептуальною (логічною) і вербальною (мовною) картинами світу під час пізнання. У період інтенсивного розвитку наукового стилю української мови в умовах євроінтеграції України до студентів, магістрантів, аспірантів висувається актуалізована часом вимога — вільно, нормативно й зразково послуговуватися науковою мовою в усіх її підстилях і формах. У колі завдань спекурсу “Науковий стиль української мови” — формування концептуального розуміння теоретичних засад культури наукового мовлення в усіх його видах, вироблення на основі цього стійких практичних навиків з наукової творчості у різних її жанрах та редагування наукової продукції, усвідомлення особливостей мовної норми на всіх рівнях організації наукового тексту (статті, дисертації, автореферату тощо).

Автором розроблено концептуально цілісну модель навчання української наукової мови, яку відбито у низці опублікованих наукових статей з цієї проблеми, виданих навчальних програмах, перекладних термінологічних словниках, підготовленому навчальному посібнику з алгоритмічними приписами. (Г. Онуфрієнко, докт. філос. у філол. науках)

Нова парадигма розвитку науки та проблеми наукової журналістики

Як вважає відомий учений-астроном, колишній перший заступник міністра освіти та науки Ярослав Яцків, для розвитку наукової сфери необхідні три складові: освіта, активна наукова діяльність і науково-популярна література. Якщо третьої складової не буде, не буде того стимулу, інтересу до науки, який зароджується ще в юні роки.

В останні десятиліття науковцям під впливом розуміння нової ролі науки та її місця в житті людства були вимушені переглянути більшість положень, розроблених Томасом Куном. Було запропоновано кілька теорій, однак, незважаючи на певні відмінності, спільним для них є той факт, що внаслідок піднесення соціально-політичних, економічних та екологічних аспектів розвитку науки, техніки й наукоємних технологій виробництво нових знань має здійснюватися за участю та під контролем не тільки держави, а й представників суспільства.

Водночас дослідники звертають увагу на певні труднощі, які виникають у процесі комунікаційного спілкування між двома професійними групами — вченим та журналістами. З одного боку, в багатьох випадках учені намагаються ухилитися від зустрічі з журналістами, звинувачуючи їх у непрофесіоналізмі та безвідповідальності. З іншого, керівники багатьох засобів масової інформації не вважають за потрібне приділяти належну увагу досягненням науки й техніки, життю наукового товариства.

Взагалі діяльність учених в Україні не зпозиційована, однак, як стверджують соціологи, їх рейтинг у суспільстві залишається високим. Сьогодні доводиться констатувати, що колишні мільйонні наклади науково-освітніх і науково-популярних періодичних видань уже ніколи не повернуться. Регіональні та місцеві друковані видання звертаються до наукової тематики вкрай рідко, що пояснюється, по-перше, відсутністю економічного інтересу головних редакторів, а по-друге, відсутністю підготовлених журналістів, які були б у змозі кваліфіковано і просто писати про складне. До речі, студентам-журналістам в українських ВНЗ взагалі не читається курс “Науково-популярна журналістика”. Кваліфіковані статті про наукові досягнення друкуються лише на сторінках центральних видань, наприклад у щоденній газеті “Сьогодні”, та у щотижневиках, насамперед у якісному виданні

“Дзеркало тижня”. Одним із негативних наслідків подій 1990-х рр. було руйнування системи поширення наукових знань і досягнень.

Треба звернути увагу також на наукові спеціалізовані видання, які друкують наукові інституції. Немає сумніву, що ця діяльність є також журналістською, але вона практично не досліджується ані з погляду журналістської науки, ані з погляду впливу на суспільство. Цікаво, наприклад, простежити за статтями видатних учених-аграрників, які упродовж останнього десятиліття друкували свої “науково обґрунтовані” рекомендації державі, але вона або не прислухалася до них, або вони не мали стосунку до науки. У всякому разі все це належить до питань комунікації між наукою та суспільством через засоби масової інформації. До речі, при цьому виникає низка проблем ідентифікації й типології журналістських видань наукового напрямку, визначення об’єктів і суб’єктів наукової, науково-освітньої та науково-популярної журналістики. Стає очевидним, що журналістська наука має серйозно підійти до дослідження процесів масової комунікації у сфері поширення наукових знань у суспільстві. Але при цьому вона не повинна обмежуватися лише констатацією фактів та формулюванням суто наукових висновків, її головна мета полягає у використанні своїх можливостей для формування іншого ставлення громадян і владних структур до стану та значення науки й науковців. (С. Іванов, канд. техн. наук)

Правові засоби міжнародного характеру: досвід постановки проблеми

Значна актуалізація міжнародно-правової проблематики в українських та зарубіжних наукових джерелах юридичного профілю, підтверджена постійним зростанням міжнародного співробітництва у різних сферах суспільного життя, уможливило застосування інструментального підходу для розв’язання низки важливих проблем міжнародно-правового характеру. Думається, що насамперед необхідно приділити увагу питанню диференціації правових засобів на національні (внутрішньодержавні) і міжнародні.

Рішення здається очевидним: дійсно, інструментальна юридична “гра” часто виходить за межі держави, а у функціонуванні її правової системи важливе місце належить міжнародним договорам тощо. Інструментально-правовий підхід у цьому контексті, як думається, дасть змогу не тільки розширити власну класифікаційну частину, але

й побачити нові особливості, що відрізняють правові засоби міжнародного характеру.

На наш погляд, особливості правових засобів міжнародного характеру в інструментальному аспекті можна згрупувати навколо двох проблемних питань.

1. Факт значного превалювання міжнародних договорів різного роду у системі джерел міжнародного права свідчить про деяку переорієнтацію головних ознак правових засобів: так, значно підвищує власну важливість суб'єктна ознака, оскільки норми міжнародного права діють виключно стосовно тих суб'єктів, які безперечно визнали ці норми. Надалі особливості суб'єктної ознаки цікаво трансформуються в особливості ознаки цільової: суб'єкти міжнародного права не тільки використовують їх для досягнення власних цілей, але й у більшості випадків безпосередньо створюють їх саме для досягнення конкретної мети. Отже, в інструментальному аспекті додатково виявляється як загальносоціальна значущість міжнародного права, так й ілюструється відповідна зміна праворозуміння, коли суб'єкти правовідносин не тільки сприймають право як єдино можливий за наявних умов засіб урегулювання проблемних питань, але й іноді не ухиляються від вирішення справи з "чистого аркуша", безпосередньо створюючи правові засоби договірним шляхом під конкретну мету. Думається, що в такому випадку (який не є чимось унікальним, як і взагалі договірні відносини) можна позбавити тезу про сутність та призначення права у контексті інструментального підходу від уявної ознаки вузької утилітарності, оскільки в такому випадку суб'єкти правовідносин виступають не виключно користувачами правових засобів міжнародного характеру (загальна ситуація), але їх безпосередніми творцями.
2. Друга особливість — спеціальна роль правового звичаю як важливого джерела міжнародного права. При дослідженні правового звичаю як правового засобу міжнародного характеру першим виникає питання фундаментального характеру: правовий звичай — це субстанціональний чи діяльнісний правовий засіб? Поверховий підхід до проблеми результує у визнання того, що правовий звичай як джерело міжнародного права є правовим засобом діяльнісного характеру. Дійсно,

як ще можна розглядати звичай, що є правовим феноменом, адже його сутністю є певна практична діяльність, нормативована власне загальною повторюваною практикою? А правові засоби субстанціонального характеру (насамперед правові норми) — засоби, що власною системою утворюють *“матерію права”*, об’єктивовану в текстах різних джерел права. Правові засоби ж діяльнісного характеру ми розглядаємо як акти оперування субстанціональними правовими засобами. Отже, якщо правовий звичай — це саме діяльнісний правовий засіб, то з яким субстанціональним правовим засобом він співвідноситься, яким правовим засобом оперує? Чи це особливий правовий засіб, який одночасно містить і субстанціональну правову інформацію, й акт по її перетворенню у дійсність? Очевидно, що в цьому випадку ми отримуємо низку проблемних питань, які потребують окремого ретельного дослідження. (О. Онуфрієнко, канд. юр. наук)

Структура метакомунікативної компетенції фахівців з іноземних мов

Мова є унікальною семіотичною системою, яка, з одного боку, забезпечує реалізацію комунікативних потреб особистості та суспільства у цілому, а з іншого — використовується як засіб рефлексії і побутового, і наукового рівнів.

На думку П. Ватславика, здатність до метакомунікації є умовою успішного спілкування, а отже, є показником рівня комунікативної компетенції взагалі.

Структурування метакомунікативної компетенції може здійснюватися за кількома напрямками:

- за мовно-комунікативними системами (первинна, вторинна, міжмовна; соціолектна, інтерсоціолектна та ін);
- за структурою психолінгвістичного компонента мовної особистості (знання, досвід, навички та ін);
- за ярусами комунікативної компетенції (власне метакомунікативна, метамовна);
- за соціосемантичними сферами (структури/процеси, одиниці/дискурси, загальне/часткове/особливе та ін.);
- за лінгводидактичними властивостями (побутовий, фаховий, філологічний).

Метакомунікативний супровід відповідних сфер спілкування має специфічні властивості, які повинні враховуватися у процесі викладання. Зокрема, особливої уваги вимагають сфера масової комунікації та розмовно-побутове спілкування. (*В. Дмитрук, канд. філол. наук Ю. Саплін, В. Зацна*)

Нова парадигма електродинаміки фрактального середовища

Розроблено основи нової концептуальної схеми фрактальної електродинаміки, яка ґрунтується на можливості визначення хаусдорфової метрики і міри фрактальних точкових зарядів з означенням диферінтегральної альфа-форми сингулярних розподілів на топології множин фізичних зарядів (елементів струмів).

Побудовано нову математичну модель фрактоїдів у вигляді сукупності альфа-зарядів і альфа-струмів. Доведено можливість інтегро-диференціального визначення міри Хаусдорфа фрактального носія заряду (елемента струму).

Математично обґрунтовано зв'язок між кількістю елементів покриття та їхнім розміром у вигляді функціонального рівняння в характеристиках Коші, що визначаються за допомогою засобів дробового числення.

Доведено, що рівняння Максвелла в інтегральній чи диференціальній формах, із залежностями від часу чи стаціонарні, за рахунок застосування математичного диферінтегрального апарату і зведення задач з особливостями до класичних задач із гладкими границями можуть застосовуватися для моделювання електричних і магнітних полів у фрактальному середовищі зі звичайними зарядами і струмами або електричного і магнітного полів в однорідному середовищі з фрактальними зарядами і струмами.

Встановлено зв'язок похідної дробового порядку дельта-функції з альфа-формою густини фрактального розподілу заряду (елементу струму). Цей зв'язок використано для конструювання альфакратного фрактального шару на поверхні як узагальнення класичних простого та подвійного шару.

Визначено і використано підгрупові властивості електродинамічних векторних потенціалів шарів електричних та магнітних струмів для знаходження альфа-характеристик поля у фрактальному середовищі.

Запропоновано використання диферінтегральних альфа-форм зі змінним скейлінговим показником в межових умовах крайових задач для дослідження штучного середовища з неоднорідними імпедансними включеннями у вигляді комбінації зв'язаних електричних і магнітних альфа-полів. Визначено нові можливості керування характеристиками пристроїв збудження та електромагнітних хвиль субміліметрового та оптичного діапазонів. (В.Онуфрієнко, докт. фіз.-мат. наук)

Завдання 4.1.9. *З'ясуйте, чи відрізняються повний друкований (писаний) текст наукової доповіді та його усний (виголошений) варіант, і, якщо так, поясніть, у чому і як саме виявляється відмінність.*

Завдання 4.1.10. *Наведіть фрази та кілька прийомів активізації уваги слухачів, завдяки яким зазвичай досягається контакт між доповідачем і слухачами.*

4.2. Підготовка до участі у науковій дискусії, полеміці

Кожна освічена людина повинна розвинути в собі вміння і навички з полемічного мистецтва. Особливе місце це мистецтво і відповідно полемічна культура посідають у професійній діяльності гуманітарія. Ще античні мислителі з метою публічного обговорення гострих, соціально значущих питань широко застосовували діалог, що дозволяло здобувати знання шляхом роздумів, міркувань, спільного обговорення проблеми, пошуків правильного, оптимального та конструктивного рішення. Саме *метод діалогу в пошуках істини був обраний Сократом як сенс усього життя*. Випробування іронією сократівських бесід пройшли віддані друзі Сократа, його вірні учні, постійні слухачі, захоплені шанувальники. Деякі з них з особливою ретельністю відновили бесіди Сократа, які й досі не тільки не втратили своєї значущості при навчанні культури наукового діалогу, дискусії, полеміки, спору, але й актуалізувались.

*Дискусія** (лат. *discussio* — розглядаю, досліджую) і *полеміка*** (від грец. “військова майстерність”) як *найпоширеніші різновиди наукового*

* Словник іншомовних слів / За ред. чл.-кор. АН УРСР О.С. Мельничука. — К., 1977. — С. 215.

** Там же. — С. 532.

публічного спору мають багато спільного між собою. Так, їх перевага — бути ефективним засобом як переконання, так і формування нових поглядів, захисту прав людини; форми проведення їх — усна й писемна. Разом із тим їх цілі відмінні: *мета дискусії* — з'ясувати й зіставити різні точки зору, шукати та досягати певного ступеня згоди між учасниками або спільного рішення стосовно тези дискусії; *мета полеміки* — захистити й утвердити власну точку зору через спростування думки супротивника, перемогти супротивника. Метою визначається відповідно і предмет обговорення: дискусанти розглядають спірні питання з різних, зокрема наукових, тем; полемісти — соціально значущі питання, нові точки зору, погляди, права людини. Мета та особливості тематики цих різновидів наукового спору окреслюють специфіку застосовуваних засобів переконання: у дискусії кожен учасник по черзі застосовує при наведенні тверджень ті засоби переконання, які доступні іншій стороні і які вона визнає; кожен з учасників наукової полеміки застосовує ті прийоми, які вважає за необхідні для досягнення перемоги й утвердження власної думки, позиції, погляду.

Завдання 4.2.1. *Ознайомтеся з наведеною мовою оригіналу “Пам’яткою учаснику диспуту”, перекладіть її українською мовою та обгрунтуйте кожну позицію.*

Памятка участнику диспута

1. Прежде чем спорить, подумайте, о чем будете говорить.
2. Спорьте честно и искренне, не искажайте мыслей и слов оппонентов.
3. Начиная спорить, ясно и четко сформулируйте положения, которые будете защищать, доказывать. Эти тезисы должны оставаться неизменными на протяжении всего спора.
4. Помните, что лучшим доказательством или способом опровержения являются точные и бесспорные факты.
5. Доказывая и опровергая, излагайте свои мысли ясно, просто, отчетливо, точно, корректно. Старайтесь говорить своими словами.
6. Если доказана ошибочность вашего мнения, имейте мужество признать правоту своего “противника”, оппонента.
7. Заканчивая выступление, подведите итог, сформулируйте выводы. (В. Лисовский)

Завдання 4.2.2. *Ознайомтеся з алгоритмічним приписом, який визначає доцільну послідовність мисленнєво-мовленнєвих дій як узагальнених прийомів (“кроків”) самостійного розв’язання поставленого завдання — активної участі у запланованій дискусії. Прокоментуйте кожен “крок” дискусанта.*

АЛГОРИТМІЧНИЙ ПРИПИС УЧАСНИКУ НАУКОВОЇ ДИСКУСІЇ

1. Визначте для себе “межі теми” дискусії та переконайтеся, чи всі слова і поняття теми та проблеми дискусії ви чітко й повно розумієте (у разі потреби скористайтесь авторитетними науковими й словниково-довідковими виданнями).
2. З’ясуйте основні структурні компоненти дискусії та їх роль в обговоренні означеної теми:
 - 2.1. Початок (встановлення контакту із співрозмовниками; визначення мети, проблем та актуальності дискусії; активізація уваги);
 - 2.2. Інформування (виклад інформації в обраний спосіб: повідомлення, пояснення, опис, характеристика);
 - 2.3. Власне дискусія: аргументація (коректне наведення доказів на захист сформульованих тез);
 - 2.4. Контраргументація (коректне наведення доказів для нейтралізації антитез, заперечень, непогоджень із співрозмовником);
 - 2.5. Прийняття рішення;
 - 2.6. Підбиття підсумків.
3. Визначте джерела інформації з дискутованої теми, детально ознайомтеся з ними й зафіксуйте найважливішу інформацію (тези, аргументи) до кожного із структурних компонентів дискусії.
4. Порівняйте точки зору різних авторів і вибудуйте свій погляд на дискутовану проблему або приєднайтесь до певної тези чи позиції автора.
5. Побудуйте свої дії як учасника дискусії за п’ятьма законами організації мисленнєво-мовленнєвої діяльності (концепту-

альний, моделювання слухацької аудиторії, стратегічний, тактичний, мовленнєвий).

6. Спрогнозуйте вірогідні заперечення і зауваження співрозмовника та визначте можливі контраргументи й оптимальну форму реакції на них з метою переконання.
 7. Оберіть коректні прийоми утримання уваги співрозмовників і дотримуйтесь правил цивілізованого спілкування.
 8. Визначте можливі варіанти завершення дискусії та оберіть найдоцільніший із них.
 9. Проаналізуйте свою мисленнєво-мовленнєву діяльність під час дискусії, зробіть аргументовані висновки та сформулюйте стислі поради й рекомендації для себе як дискусанта на майбутнє.
-

Завдання 4.2.3. Розробіть, зорвово спираючись на опрацьований алгоритмічний припис, модель уявної дискусії навколо **тези Цицерона “Ніколи не слід заперечувати очевидне”**, спрогнозувавши можливі точки зору.

Завдання 4.2.4. Поясніть сутність і функції поняття **коректні полемічні прийоми**. Наведіть переконливі приклади їх застосування у професійній діяльності юриста, перекладача, менеджера, економіста-міжнародника, журналіста, політолога.

Завдання 4.2.5. Прокоментуйте в ракурсі причин і наслідків наукової дискусії, диспуту, полеміки відому сентенцію французького філософа, математика і фізика **Р. Декарта: “Точно використовуйте слово, і ви позбавите світ від половини непорозумінь”**.

Завдання 4.2.6. Висловіть своє ставлення до філософської традиції англійців, яка спирається на твердження: **“Оскільки будь-яка істина має кілька сторін, то щодо неї може бути багато різних суджень”**.

Завдання 4.2.7. Відомо, що приводом для унікальної в історії культури наукової дискусії геніальних фізиків Бора й Ейнштейна стала поява квантової механіки та пов’язаний із цим переверт у поглядах на навколишній світ. Науковий спір відбувався в академічних формах або набував драматичного і навіть

гумористичного характеру. Вчені полемізували на відстані і при зустрічах, усно і письмово. І в цій дискусії не було переможців: кожний залишався на своїй позиції, але, збагатившись теоретично, кожний уточнював свою позицію, скориговував власні формулювання, і таким чином визначався розвиток фізики на подальші десятиліття. У відповідності до традицій публічний диспут мав і свого секунданта — видатного голландського фізика Пауля Еренфеста, який допомагав організовувати зустрічі між ученими, листувався з ними, стимулював їх до активної діяльності, що зіграло велику роль у формуванні взаємостосунків між Бором і Ейнштейном.

Прочитайте наведений мовою оригіналу фрагмент з листа Еренфеста до обох дискутантів, датованого 12 вересня 1931 р., та прокоментуйте його.

...Мне особенно приятно видеть, что Бор может совершенно отчетливо убедиться, в какой степени, ты, Эйнштейн, знаешь и понимаешь его идеи и стремления и, вместе с тем, считаешь правильными его дальнейшие исследования... Я очень хорошо знаю, Эйнштейн, что такого рода пропаганда не оставляет никаких следов в твоей душе и что ты в еще меньшей степени нуждаешься в побуждении для подобной дискуссии. Для меня же исключительно важно иметь возможность точно установить те пределы, в которых вы оба вынуждены думать согласно и начиная с какого момента ваши точки зрения расходятся и приводят вас на разные пути.

Я обещаю ни в коем случае не мешать вам, но надеюсь, что, может быть, при случае смогу и немного помочь. Ведь я же довольно хорошо знаком со специфической для каждого из вас манерой излагать свои мысли и, в частности, с ужасающими облаками боровской вежливости, являющимися таким колоссальным препятствием для общения, если их не рассеивать время от времени! (В. Френкель)

Завдання 4.2.8. *Ознайомтесь із враженням Б.Болотовського від дискусії Бора й Ейнштейна. Визначте риси, які виявили видатні вчені в науковій дискусії.*

Не знаєш, що більше заслуговує на захоплення — приклади Ейнштейна, затрагиваючі найбільш суттєві відмінності квантових закономірностей від класических, або відповіді Бора, представляючі собою унікальний сплав непередвзятості, діалектики,

физической интуиции и физического знания. Это не спор двух противников, а скорее дуэт двух великих мастеров, доставляющий наслаждение всем зрителям и слушателям и, без сомнения, самим великим мастерам.

Завдання 4.2.9. Поясніть, яких правил не дотримуються полемісти, якщо повністю забувають первинний предмет суперечки, упускають з виду (іноді свідомо) головні положення, які спричинили суперечку, нечітко визначають власну позицію.

Завдання 4.2.10. З'ясуйте, чому марно вести полеміку, дискусію, дебати без визначення опонентами поняттєвого змісту використовуваних ними термінів і яку роль грає термінологіка у наукових спорах.

Завдання 4.2.11. Прокоментуйте в контексті ознак комунікативного хисту науковця та проілюструйте яскравими прикладами сформульований німецьким мислителем Г. Лейбніцем закон достатньої підстави: **“Усяка правильна думка має бути обґрунтована іншими думками, істинність яких уже доведено”**. З'ясуйте, чому обґрунтованість висловлювань є найважливішою вимогою до наукової комунікації.

Завдання 4.2.12. Доведіть, що дієвими засобами формування та вдосконалення полемічної майстерності є не тільки теоретичні знання, але й активна участь у диспутах, дискусіях, полеміці, ділових та рольових іграх, практикумах, семінарах тощо.

Завдання 4.2.13. Обґрунтуйте роль і сутність такої етикетної вимоги, як внутрішня дисциплінованість оратора-науковця у виборі мовних засобів під час дискусії, полеміки, судових дебатів. Наведіть переконливі та яскраві приклади з професійної діяльності адвоката, вченого, викладача, журналіста, політика, менеджера.

Завдання 4.2.14. Запропонуйте актуальну для вас тематику наукових дискусій та полеміки і підготуйтеся, зорозуміючи не спираючись на відповідний алгоритмічний припис, до участі у них.

Завдання 4.2.15. Поясніть багатомірне поняття **коефіцієнт корисної дії (ККД) наукової дискусії**, полеміки, диспуту. Що є його складовими і від кого та чого він залежить?

Завдання 4.2.16. З'ясуйте причини та проілюструйте прикладами різні форми вербальної агресії під час наукової дискусії та полеміки: а) за інтенсивністю; б) за ступенем усвідомлення “агресором” та цілеспрямованістю; в) за кількістю учасників ситуації; г) за об'єктом.

Завдання 4.2.17. Змодельуйте (визначте мету, завдання, проблему, учасників, можливі тези, аргументи, контраргументи) наукову дискусію та наукову полеміку за спільною темою, визначивши аналогію між ними і їх специфіку.

Пропонована тематика: “Українська мова як мова сучасної освіти й науки”, “Державна мова в Україні”, “Проблема походження української мови”, “Смертна кара: за і проти”, “Україна в міжнародних економічних відносинах: сучасний стан і перспективи”, “Обдарований студент: міф чи реальність”.

Завдання 4.2.18. З'ясуйте роль і зазначте функції мови погляду під час наукових дискусій та полеміки. Наведіть переконливі та яскраві приклади.

4.3. Підготовка і написання наукової статті

Наукова робота будь-якого писемного жанру являє собою оформлений чинними нормативними засобами наукової мови зміст (смісл, сутність) наукових фактів, явищ, теорій, гіпотез, експериментів. *Одне з найважливіших завдань дослідження* — забезпечити гармонійний зв'язок змісту (тема → рема) та форми (структура, характер, обсяги ілюстрованого матеріалу, класифікація джерел, бібліографічний опис тощо) наукової роботи, щоб віднайти її оптимальну модель з метою адекватного, чіткого й стислого донесення наукової інформації до адресата.

Принципи оформлення наукових робіт ґрунтуються на вимогах, що висуваються до репрезентації результатів науково-дослідної роботи і які закріплено відповідними чинними нормативними та інструктивними документами.

Безумовно, треба уважно знайомитися зі зразками реалізації цих вимог у вже виданій науковій літературі, над якою працювали (і найчастіше не один рік, якщо робота є ґрунтовною за змістом та обсягом) і автор (автори), і рецензенти, і працівники видавництв, щоб

оформити рукопис у відповідності до чинних ДЕСТів та вимог культури наукового писемного мовлення. Зокрема, доречним є насамперед *знайомство з культурою оформлення наукових статей* (як малого й найпоширенішого жанру наукової літератури) різних видів: а) *за змістом* (власне наукова, науково-популярна, науково-навчальна, науково-методична, науково-публіцистична); б) *за читацьким призначенням* (для вузького кола науковців; спеціалістів певної галузі (фаху) або кількох галузей (фахів); широкого загалу науковців тощо); в) *за кількістю авторів* (один автор, два автори, авторський колектив). Реальну допомогу в організації та належному оформленні наукової роботи молодим дослідникам надає, крім зазначеного, алгоритмічний припис.

Завдання 4.3.1. *Ознайомтесь уважно з наведеним нижче алгоритмічним приписом та усвідомте мету і зміст кожного його “кроку”. З’ясуйте, проаналізувавши власний досвід, які “кроки” та чому є для вас найскладнішими.*

АЛГОРИТМІЧНИЙ ПРИПИС ДО ПІДГОТОВКИ ТА НАПИСАННЯ НАУКОВОЇ СТАТТІ

1. Сформулюйте, ретельно обдумавши, основну мету статті.
2. Визначте цілі-сателіти (*від лат. *satelles* — супутник, служник, спільність*).
3. Чітко сформулюйте та усвідомте завдання статті.
4. Визначте основну проблему (тему) її.
5. Установіть коло підтем з урахуванням їх ієрархії за ступенем важливості.
6. Сформулюйте робочу назву статті за її основною темою (проблемою), визначивши межі теми та обсяги наукової інформації, що має висвітлюватися в ній.

Пам’ятайте! *Заголовок статті може називати тему в узагальненому вигляді (а через двокрапку — частину теми, її аспекти, підтеми) та рему.*

7. Складіть і запишіть деталізований план (наприклад, питальний) статті.
8. Сформулюйте і запишіть основні тези (як відповіді на пункти питального плану) статті.

9. Сформулюйте і запишіть очікувані (передбачувані) висновки.
10. Продумайте вступну частину статті як обґрунтований виклад актуальності теми (проблеми) дослідження, науково-практичної значущості того, що досліджуватиметься у центральній частині статті, та визначення об'єкта, предмета, методів (методики) дослідження і джерельної бази.
11. Викладіть стисло й адекватно історію вивчення проблеми (питання) в науковій вітчизняній та зарубіжній літературі, проаналізувавши та скласифікувавши ці джерела за ознаками спільних і відмінних поглядів науковців на розв'язання цієї проблеми.
12. Визначте та запишіть дефініції (означення) використовуваних у статті термінів.
13. Складіть і запишіть основний текст статті, спираючись на головні принципи: “від відомого → до невідомого”, “від простого → до складного”.
14. Перевірте узгодженість між планом та змістом статті, між назвою, метою, завданнями та висновками, між тезами та їх обґрунтуванням, ілюструванням, між змістом та мовною/мовленнєвою формою.
15. Здійсніть самоконтроль виконаної роботи на мовному/мовленнєвому рівні та свідомо внесіть відповідні корективи:
 - перевірте правильність і точність мовного оформлення заголовка статті;
 - перевірте текст статті на відповідність чинним правописним нормам сучасної української літературної мови;
 - перевірте текст статті на відповідність вимогам наукового стилю української мови при вербалізації думок.
16. Перевірте точність і правильність оформлення цитацій — буквальных витягів із відповідних наукових джерел.
17. Оформіть бібліографічний апарат статті за обраним/визначеним принципом (внутрішньотекстові, підрядкові, післятекстові посилання) та чинним ДЕСТом.
18. Здійсніть самоконтроль виконаної роботи на всіх її рівнях (змістовому, логічному, мовностилістичному) та, в разі потреби, внесіть необхідні корективи і відредагуйте статтю.

Завдання 4.3.2. *Ознайомтесь уважно з мовними/мовленнєвими стандартами-кліше для написання наукової статті. Підкресліть ті, що є найпоширенішими в наукових статтях з гуманітарних наук.*

1. Мотивація актуальності теми і важливості дослідження

- Проблема
 - ... перебуває у центрі уваги...
 - ... заслуговує на особливу увагу...
 - ... посідає важливе місце...
 - ... є актуальною...
 - ... давно є на часі...
 - ... є цілком на часі...
 - ... відноситься до найактуальніших...
 - ... цілком не є вирішеною...
 - ... є малорозробленою, недослідженою...
 - ... є дискусійною, не досить розробленою...
 - ... фрагментарно висвітлювалася в...
 - ... не була об'єктом спеціального вивчення...

- Важливо
 - ... дослідити...
 - ... описати (здійснити опис)
 - ... узагальнити...
 - ... вивчити...
 - ... встановити...
 - ... пояснити...
 - ... систематизувати...
 - ... схарактеризувати (дати характеристику)...
 - ... класифікувати...
 - ... визначити...
 - ... підсумувати...
 - ... проаналізувати...
 - ... з'ясувати...
 - ... розробити...
 - ... здійснити експеримент...
 - ... простежити...
 - ... укласти...
 - ... виявити...
 - ... експериментально перевірити...

2. Історія й сучасний стан розробки питання в науковій літературі

- Прийнято вважати, що...
- Загальновідомо, що...
- Є думка, що...
- На думку (кого?)... , ...
- Згідно з точкою зору..., ...
- Відповідно до концепції...
- Як вважає (вважають)..., ...
- Існуючі точки зору з цього питання можна класифікувати таким чином...
- Дослідженням цієї проблеми займалися...
- Цих поглядів дотримується (дотримуються)...
- Гіпотезу (передбачення) про... висунув (розробив) ...
- Початок напрямку (тенденції) покладено...
- Нову концепцію (ідею, гіпотезу, теорію тощо) розроблено...

3. Мета і завдання статті

- Статтю присвячено такому питанню, як ...
- Мета статті полягає в тому, щоб...
- Завдання дослідження формулюється (формулюються)...
- Метою є встановити (встановлення)...
- Метою є визначити (визначення)...
- У статті порівнюється (порівнюються)...
- У статті виявляється (виявляються)...
- У статті вивчається (вивчаються)...
- У статті з'ясовується (з'ясовуються)...
- Автор розв'язує низку завдань, а саме:
- Мета статті — проаналізувати (описати, схарактеризувати) ...
- Метою роботи є дослідження...

4. Виклад суті дослідження у статті

- Є підстави вважати...
- Умови та хід експерименту дозволяють висунути гіпотезу...

- Гіпотетично можна стверджувати...
- Перевіримо запропоновану гіпотезу...
- Виходячи з передбачення..., ...
- Однією з найважливіших особливостей (чого?) ... є ...
- Об'єкт дослідження характеризується такими особливостями: ...
- Об'єкт аналізу має такі специфічні якості, як...
- Зібраний матеріал підлягає структуруванню...
- Матеріали здійсненого обстеження дозволяють згрупувати (класифікувати, узагальнити, уточнити, конкретизувати)...
- За структурою можна виокремити...
- Нами зафіксовано (виявлено, з'ясовано, описано)...

5. Висновки, рекомендації, пропозиції

- Таким чином, проведене дослідження (аналіз) підтверджує, що...
- Отже, є всі підстави зробити такий висновок:...
- Як підсумок зазначимо, що...
- Дані здійсненого аналізу дозволяють зробити висновок про...
- Відтак, можна впевнено стверджувати, що...
- Сформулюємо основні висновки та рекомендації...
- Описана у статті методика проведення експерименту являє собою...
- Нарешті, зробимо висновок про...
- Підсумовуючи все сказане, відзначимо, що...
- Підбиваючи підсумки, сформулюємо...
- Можна зробити низку висновків...
- Здійснене дослідження дозволяє зробити такі висновки:...
- Дослідження дало можливість сформулювати такі висновки: ...
- У ході експерименту розв'язано поставлені завдання і підтверджено основні положення запропонованої гіпотези, а саме: ...

Завдання 4.3.3. *Опрацюйте уважно матеріали таблиці. Перевірте, як ви їх засвоїли. Випишіть необхідні для написання курсової (конкурсної, дипломної) роботи лексичні засоби організації наукової інформації.*

**Мовні засоби організації інформації
наукового тексту**

N з/п	Функції смислових відношень між еле- ментами інформації	Лексичні засоби для поєднання інформації
1.	Тотожність, близь- кість суб'єкта, об'єкта дії або місця дії (по- дії)	Він; цей; той (самий); такий (самий); такий; у(в)се це; в(у)сі ці; це все; тут; там; усюди; скрізь; вище; нижче;
2.	Причини і наслідки, умови і наслідки	і; та; але; проте, однак; (і) тому; тому що; бо; поскільки; звідси...; звідки йдеться...; в(у)наслідок цього...; в(у) результаті...; в(у) залежності від...; в(у) зв'язку з цим; згідно з ...; відповідно до...; за таких умов...; за такої умови...; через...; в(у) такому випадку...; (а) якщо (ж)..., то це свідчить про...; вказує на...; засвідчує, що...; дає можливість...; дозво- ляє...; сприяє...; має значення...; якщо..., то...;
3.	Часова співвіднесе- ність і порядок викла- дення інформації	спочатку (насамперед, у(в) першу чергу) з'ясуємо...; передусім зазначимо...; наступним кроком у дослідженні...; одночасно; в(у) той же час; тут же; поряд із цим; попередньо; раніше; вище; ще раз; знову; в(у) подальшому; в(у) наступному; по-перше; по-друге; по-третє; по-п'яте; зараз; наступними роками; останнім часом; нареш- ті; на завершення; насамкінець; у(в)продовж; останніми роками;
4.	Всебічний розгляд об'єкта (з точки зору типовості, конкрет- ності, сутності тощо)	з точки зору; в(у) цьому розумінні; взага- лі; зокрема; як правило; в(у) тому числі; в основному; практично, по суті; з одного боку; з іншого боку...; крім того...; крім цього...; окрім...; у (в) контексті...; за концепцією...; між іншим...; більше того...;

РОЗДІЛ 4. АЛГОРИТМІЧНІ ПРИПИСИ
В ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ НАУКОВОЇ РОБОТИ

5.	Зіставлення і проти- ставлення інформації	однак, проте; але, та, також, як..., так само...; так само, як і...; як..., так і...; не лише..., але й; порівняно; у протилежність, напроति́вагу, навпаки, аналогічно, також, таким же чином, з одного боку, з іншого боку, в(у) той же час, як; між тим, як; в(у) той час, як; разом із тим, тим паче, інакше, по-інакшому, саме так;
6.	Виокремлення частин висловлювання	головне, зупинимос́я на головному, необ- хідно зазначити, ма́ємо підкреслити (заз- начити); слід мати на увазі́ (враховувати); треба врахувати; характерно, що...; лише...; виключно це...;
7.	Доповнення або уточ- нення інформації	також, і, при чому, при тому, разом із тим, крім того, понад (що?), більше того, до речі, між іншим, головним чином, особливо, точ- ніше, скоріше, йдеться про, мається на увазі́, по суті, у цьому (відомому) сенсі, справа в тому, що, втім, все-таки, повернемо́ся до теми, тим паче, що...; у(в) тому числі́, у ви- падку, тобто, а саме; саме;
8.	Зв'язок між поперед- ньою та наступною інформаціями	<div style="display: flex; align-items: flex-start;"> <div style="flex: 1;"> <p>як було</p> <p>як свідчать дані, на підставі даних, з таблиці (діаграми) виходить, (можна) встановити, у(в)раховуючи (що), як видно з таблиці, як зазначено у таблиці (схемі),</p> <p>як (уже)</p> <p>вище(нижче) наведено, вище йшлося про... , згідно з цим, відповідно до цього, у зв'язку з цим, у зв'язку з вищевикладеним, названий, останній, попередній, відповідний, вищеописаний, вищевказаний, вищезгада- ний, вищенаведений, введений, виведений,</p> </div> <div style="flex: 1; border-left: 1px solid black; padding-left: 10px;"> <p>сказано, ...</p> <p>показано,</p> <p>зазначено, ...</p> <p>встановлено, ...</p> <p>одержано, ...</p> <p>виявлено, ...</p> <p>знайдено, ...</p> <p>з'ясовано, ...</p> <p>у(в)казувалося вище, ...</p> <p>зазначалося раніше, ...</p> <p>підкреслювалося, ...</p> </div> </div>

		доведений, класифікований, завершений, викладений, знайдений, описаний, визначений, відмічений, перерахований, ієрархізований, побудований, наведений, застосований, розглянутий, зроблений, сформульований, у(в)становлений, такий, такий самий, подібний, аналогічний, схожий, такого ж роду, подібного типу, наступний, який наведено, розглядуваний; той, що аналізується; один з них, деякі з них; більша частина, більшість; далі з'ясуємо; у такий же спосіб;
9.	Об'єктивна оцінка інформації	природно, само собою зрозуміло, безперечно, безсумнівно, очевидно, навряд чи, начебто, у дійсності, насправді, дійсно, правда; точніше; зрозуміло..., але...; безсумнівно, але...; швидше за все, на перший погляд, врешті-решт, зрештою, дослідження показало, досвід (розрахунки, аналіз) підтвердив..., згідно з поглядами, встановлено, підраховано, можна припустити, невідомо, як відомо, загально-відомо;
10.	Суб'єктивна оцінка інформації	думається; думаємо, що...; здається, що...; на наш погляд, за нашим переконанням, уявляється вірогідним (правомірним), викликає сумнів..., точка зору автора, спадає на думку, вірогідно, й(і)мовірно;
11.	Узагальнення, висновок, підсумок	<div> <div> <p>таким чином, відтак, отже, тож, у (в) цілому, коротше кажучи, у підсумку, в результаті, у кінцевому рахунку, у зв'язку з цим виходить, так що, усе це свідчить про те, що...</p> <p>звідси</p> <p>з цього</p> <p>це</p> <p>нарешті, на завершення, сформулюємо висновок, одним словом, підбиваючи підсумки, резюмуючи;</p> </div> <div> <p>впливає...</p> <p>є зрозумілим, що...</p> <p>ясно, що...</p> <p>є очевидним, що...</p> <p>дозволяє зробити висновок...</p> <p>зводиться до того, що...</p> <p>свідчить про...</p> </div> </div>

12.	Ілюстрація зазначеного	наприклад, так, як приклад, прикладом може слугувати, наведемо приклад, проілюструємо яскравими прикладами, розглянемо приклад, про що можна судити за...; продовжимо ілюструвати...; наведемо найяскравіший приклад...; проаналізуємо типові приклади; унаочнимо, візуалізуємо;
13.	Введення нової інформації, у тому числі питальними та риторичними реченнями	Які основні характеристики закону? У чому полягає новизна роботи? Розглянемо такі випадки. Наведемо такі факти. Наведемо кілька нових аргументів. Зупинимось детальніше на... Приступимо до... Перейдемо до питання про... Постає (виникає) питання про... Припустимо... Досить згадати (вказати)... Основні переваги цього методу... Деякі додаткові зауваження стосуються... Кілька слів про перспективи дослідження: ...

Завдання 4.3.4. *Опрацюйте суцільним читанням наукові статті, опубліковані у фахових виданнях України. Визначте актуальність проблематики і побудову статей, з'ясуйте структуру заголовків, способи і правила оформлення бібліографії й посилань та особливості авторського стилю. Оформіть реферати-резюме та таблицю “Функції українських сполучників у мові науки”.*

Функціональні зони сполучників в українській науковій мові*

Українська наукова мова послуговується “своїм” набором сурядних і підрядних сполучників, сформованим відповідно до функціонально-стильової диференціації граматичних засобів. У цілому цей набір відомий, лексично окреслений, кваліфікований як сполучні засоби книжного вжитку.

Спостереження за змінами у функціонуванні сурядних і підрядних сполучників, що стали помітними з початку 90-х рр. XX ст. в українській науковій мові, а деякі — й в інших стилях, дають нам підстави визначити нові тенденції в їхньому використанні, проаналізувати й оцінити з погляду доцільності повернені з пасивного слов-

* Див.: Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. VI / Відп. ред. Л. О. Симоненко. — К., 2005. — С. 7–13.

ника української мови сполучники, що опинилися там з різних причин, простежити явища переходу до наукового стилю сполучників з розмовного та художнього стилів сучасної української літературної мови.

Як відомо, функціональне призначення сполучників полягає у вираженні синтаксичних зв'язків та різних типів семантико-синтаксичних відношень у складному, рідше — у простому ускладненому реченні. Сполучники виражають два типи синтаксичного зв'язку між предикативними частинами складного речення: сурядний, поєднуючи граматично рівноправні частини або їхні конденсати — переважно однорідні члени речення, і підрядний, пов'язуючи граматично нерівноправні предикативні частини, залежно від чого їх поділяють на сполучники сурядності, або сурядні сполучники, та сполучники підрядності, або підрядні сполучники.

Сурядні сполучники традиційно вважали виразниками трьох основних типів семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами в складносурядному реченні — єднальних, протиставних і розділових, а також деяких типів семантико-синтаксичних відношень складнопідрядних речень — часових, причиново-наслідкових, допустових та ін. Залежно від типу семантико-синтаксичних відношень їх поділяли на єднальні, протиставні та розділові [9: 516], іноді додавали до них ще й зіставні або об'єднували зіставні з протиставними, називаючи цю групу зіставно-протиставними сполучниками [10: 472]. У найновіших граматичних студіях, у підручниках і посібниках, крім згаданих типів сурядних сполучників, виокремлюють ще приєднувальні та градаційні [2: 349; 10: 473], що функціонують як виразники однойменних, відповідно приєднувальних і градаційних, семантико-синтаксичних відношень.

В українській науковій мові за останнє десятиліття відчутно розширився функціональний діапазон єднальних сполучників за рахунок вживання сполучника **та** як єднального — виразника єднальних семантико-синтаксичних відношень між однорідними членами речення та предикативними частинами у складносурядному реченні. Відомо, що цю функцію донедавна виконував переважно єднальний сполучник **і**, а сполучник **та** вживали як приєднувальний, тобто як такий, що приєднував останній член речення чи останні члени речення до попередніх, ужитих без сполучників, і як протиставний — еквівалент протиставного сполучника **але**. Єднальний

сполучник **та**, заступаючи єднальний сполучник **і**, урізноманітнює використовувані в реченні сполучні засоби, а також сприяє побудові милозвучної фрази. Більшість авторів упереміш вживає єднальні сполучники **і**, **та**, зважаючи водночас на фонетичний кінець та початок поєднуваних членів речення чи предикативних частин, а саме: **і** вживають між приголосними, **та** — між голосними або між голосним і приголосним, хоч нерідко спостерігаємо й відступи від цих вимог, напр.: *...основним завданням було встановлення напрямів корелятивності/некорелятивності судження і речення та розгляд синтаксичних одиниць у логічному аспекті (А. Загнітко); На взаємозалежності та постійній взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників у розвитку мови постійно наголошували як українські..., так і зарубіжні... дослідники (О. Стишов).* Проте трапляється й суцільна заміна єднального сполучника **і** сполучником **та**, що суперечить стилістичній нормі й нерідко породжує немілозвучну синтаксичну конструкцію, напр.: *Не можна водночас забувати про побутовий досвід **та** вимоги часу, слід обережно **та** послідовно зіставляти ці чинники (із статті); Саме тому метою нашого дослідження було проаналізувати співвідношення національних та інтернаціональних термінів... фізичної культури та спорту та окреслити шляхи її подальшого розвитку (із статті).*

У наукових текстах, як і в інших, помітно розширив сферу свого використання і єднальний сполучник **й**, кваліфікований як фонетичний варіант єднального сполучника **і**. Власне, його повернуто в ті фонетичні позиції, за якими він закріплений у звуковому ладі української мови: 1) у позицію між голосними, 2) у позицію після голосного перед приголосним. Він виражає в них дві взаємопов'язані функції: єднального сполучника й засобу створення легкої для вимови фрази, напр.: *...можна виділити і такі вигуки, що ...виражають почуття **й** емоції самого мовця... (Т. Космеда); ...наявний у пасивному дериваційному фонді матеріал... нинішній користувач сприйме набагато легше, аніж безладно й масово запозичувані останнім часом переважно з англійської мови малозрозумілі для більшості мовців форми **й** конструкції (І. Борисюк); ...правознавець має володіти такими мовними вміннями і навичками: підготовки **й** укладання правових документів різних жанрів; тлумачення **й** коментування правових норм, законів та інших нормативних актів; формулювання **й** обґрунтування юридичних висновків, пропозицій, рекомендацій... (Н. Артикуца).*

Повернення до функціональної зони єднальних сполучників **та** і **й** спричинило звуження сфери використання єднального сполучника **і**, передусім як засобу поєднання однорідних членів речення, і меншою мірою — сурядних частин у складносурядному реченні.

У функціональному співвідношенні протиставних сполучників спостерігаємо тенденцію до надання переваги органічнішому для української мови сполучникові **проте** й обмеженішого вживання протиставного сполучника **однак**, що засвідчує намагання дистанціюватися від спільнозвучного сполучника російської мови **однако**, напр.: *Цікаво, що вигук не є номінативною одиницею мови, **проте** його перекладають іншими мовами (Т. Космеда); Художній стиль щодо свого впливу на мову новітньої публіцистики можна схарактеризувати як малопродуктивний, **проте** серед лексичних неологізмів, які зародилися в мові українського письменства, фіксуємо такі, що в останні десятиліття досить активно побутують у мові мас-медіа...* (О. Стишов).

Дедалі активніше вживається в українській науковій мові розділовий сполучник **чи**, обмежуючи використання розділового сполучника **або**, що зумовлено, очевидно, загальною тенденцією до відсвіження, урізноманітнення традиційних наборів виразальних засобів, яка характерна для більшості функціональних стилів сучасної української літературної мови, а також другою тенденцією, суть якої полягає в актуалізації, поверненні до широкого вжитку функціонально рівнозначних до використовуваних досі сполучників, передусім тих сполучників, що становлять морфолого-синтаксичну специфіку української мови. Напр.: *Історія свідчить, що досить часто трапляються спроби “доперекладів” чи “ремонтів” одного перекладу засобами інших (Т. Космеда); Уведення до складу речення відокремлення чи іншого компонента ускладнення перетворює формально просте речення в просте ускладнене речення (А. Загнітко).*

У системі сурядних градаційних сполучників, що вказують на перехід дії або стану через певну межу в бік посилення чи послаблення, найуживанішими є **не тільки ...а й, не тільки ...але й, не лише ...а й, не лише ...але й**. Якщо донедавна перші два переважали над двома наступними, то сьогодні — навпаки. Надаючи перевагу градаційним сполучникам **не лише ...а й, не лише ...але й**, автори намагаються якомога ширше залучити ті сполучники, що властиві саме українській мові, напр.: *...вона [португальська мова] активно використовується не лише в Бразилії, але й у колишніх її [Португалії] африканських во-*

лодіннях — Анголі й Мозамбіку (О. Ткаченко); .. вони відмовляють тій самій інтелігенції **не лише** в толерантності й здатності до компромісу, **а й** у моральності (Л. Масенко).

Ті самі причини зумовлюють дедалі обмеженіше використання градаційного сполучника **не стільки... скільки**, що є буквальним перекладом **російського не столько... сколько**, і натомість повернення до наукової мови його українського аналога **не так... як**, що здавна вживався як виразник цього градаційного відношення в українських прислів'ях, приказках та народних піснях, пор.: **Не так** страшні пани, **як** підпанки (укр. нар. прислів'я); **Сподобалась мені тая** дівчинонька. **Не так** та дівчина, **як** біле личенко (укр. нар. пісня). Так само природним є його використання і в українській науковій мові, напр.: *Байка як жанр просвітительського реалізму — це часто не так відтворення типових обставин, як дотепне моделювання експериментальних ситуацій для виведення з них певної пізнавальної чи повчальної сентенцій (із підручника).*

Загальновідомо, що для наукової мови характерне широке використання підрядних складених, або аналітичних, сполучників, яких найбільше серед причинових, менше — серед допустових, часових, умовних та інших груп сполучників. За спостереженнями дослідників, їхній склад постійно поповнюється у зв'язку з розвитком "системи засобів синтаксичного зв'язку в напрямку аналітизації та ускладнення структури" [12: 1].

Наукові дослідження засвідчують узусне вживання двох нових складених причинових сполучників — **зважаючи на те що** і **з огляду на те що**, які виражають причинові семантико-синтаксичні відношення як причину-підставу, обґрунтування, й утворилися внаслідок нарощення сполучника **що** на адвербіальну сполуку, до складу якої входить похідний прийменник — відповідно **зважаючи на** й **з огляду на** — і займенник **те**, напр.: *Зважаючи на те що принаймні на найближче оглядане майбутнє не передбачається, щоб показники економічного, політичного й культурного розвитку всіх народів світу зрівнялися, ...проблема соціолінгвістичної оцінки мов ще довго залишатиметься актуальною (О. Ткаченко); З огляду на те що виникненню романських мов передувало витіснення попередніх мов місцевого нероманського населення і беззастережна романізація (латинізація), його фактична згода на мовну асиміляцію, процес виникнення нових мов відбувся абсолютно спонтанно, цілком можливо всупереч сподіванням і настроям нових носіїв латини, народної і книжної (О. Ткаченко).*

Таким способом утворено й новий складений допустовий сполучник **попри те що**, який уживається в наукових текстах як аналог допустового сполучника **незважаючи на те що**, напр.: *Попри те що найважливіші набутки сучасних концепцій стосуються семантики словотвору, найвагомішими для подальших теоретичних узагальнень і розробки методики опису значень похідних... стали висунуті в рамках ономасіологічного підходу до явищ мови поняття ономасіологічних категорій... (В. Грещук); ...попри те що галльська мова трималася досить довго перед тиском латини, вона перебувала весь час у становищі мови в обороні і навіть мови у відступі (О. Ткаченко).*

І що найважливіше — згадані аналітичні утворення функціонують як причинові та допустові складені сполучники, про що свідчить відсутність коми перед **що**. Саме без коми вони є складеними сполучниками, які вживаються на початку підрядної частини.

Попередня практика пунктуаційного оформлення сполучників виявила, що складеними вважали й ті причинові та допустові сполучники, у яких стояла кома перед **що** (пор. **тому що і тому, що; через те що і через те, що; унаслідок того що і унаслідок того, що; зважаючи на те що і зважаючи на те, що; з огляду на те що і з огляду на те, що; незважаючи на те що і незважаючи на те, що; попри те що і попри те, що**), у цільових — перед **щоб** (пор. **для того щоб і для того, щоб**), у часових — перед **як, коли** (пор. **до того як і до того, як; після того як і після того, як; з того часу коли і з того часу, коли** та ін.) На жаль, досі не зважають на те, що кома розподіляє згадані складені сполучники між головною і підрядною частиною складнопідрядного речення займенниково-співвідносного типу несиметричної структури на співвідносне слово, виражене причиновим прислівником **тому** або прийменниково-займенниковою сполукою, що виконує роль детермінанта з причиновим, допустовим, цільовим та часовим значенням, і сполучник **що** (у причинових, допустових), **щоб** (у цільових) або сполучні слова **як, коли** (у часових). Саме ці сполучники і сполучні слова поєднують підрядні детермінантні частини — відповідно причинові, допустові, цільові, часові — із їхніми співвідносними займенниковими словами в головній частині прислівно-кореляційним підрядним зв'язком [1: 336–337]. Складені причинові, допустові, цільові та часові сполучники вживаються на початку підрядної детермінантної частини, поєднуючи її з предикативним ядром головної частини складнопідрядного речення підрядним детермінантним зв'язком [1: 323].

Характерною рисою підрядних, передусім складних і складених сполучників, уживаних у сучасних наукових текстах, є дедалі активніше ускладнення їхньої структури за допомогою препозитивних протиставних сполучників **а, але, проте, однак**, пор.: **а оскільки, але оскільки, проте оскільки, однак** через те що, **а якщо, але якщо, проте якщо, а якби, але якби, проте якби, але незважаючи на те що, проте незважаючи на те що, а щоб, але щоб, проте щоб** і подібні, напр.: **А оскільки** для появи сформованої мови потрібен час у кілька століть, не видається занадто сміливим припущення, що *протоукраїнські* говірки, з яких склалася українська мова, могли існувати ще раніше, можливо, навіть у VI ст. н. е., коли вперше згадується слов'янське угруповання *антів*, розташоване на південному сході простору, зайнятого слов'янством (О. Ткаченко). **Але оскільки** на той час власних економічних ресурсів не вистачало, кожен центр боровся не за створення власної окремої держави, а за право володарювати над іншими (О. Ткаченко); **Проте оскільки** в українській мові, з одного боку, і в білоруській і в російській — з другого, є розбіжності, які їх взаємно протиставляють, пов'язуючи водночас з іншими західно- і південнослов'янськими мовами, є підстави гадати, що ці розбіжності виникли ще за праслов'янської доби, коли не було поділу на західно-, східно- і південнослов'янські мови (О. Ткаченко).

Структурне ускладнення зумовлено потребою мати такі сполучникові засоби, які б, виражаючи ті самі семантико-синтаксичні відношення між підрядною і головною частиною складнопідрядного речення, що й базові сполучники, давали б змогу протиставляти в науковому аналізі одну думку іншій, підсилювати наступну ідею на тлі попередньої тощо. Ускладнення протиставними сполучниками найпосплідовніше зазнають причинові, допустові, цільові та умовні сполучники.

Основною проблемою функціонального впорядкування підрядних сполучників є проблема вилучення з ужитку тих із них, що були скальковані з російських і поширилися в науковому вжитку всупереч тому, що український синтаксис мав до них свої питомі відповідники. До таких належить складений сполучник **у той час як**, українським аналогом якого є складений сполучник **тоді як**, функціональний статус якого визначають по-різному: як часовий, часово-протиставний, часово-допустовий, умовно-протиставний тощо. Донедавна в складнопідрядних реченнях, зміст підрядної частини яких треба було

протиставити змістові головної частини, автори використовували переважно складений сполучник **у той час як**, що є калькою з російського **в то время как**, і зрідка — складений сполучник **тоді як**. В українських наукових текстах 90-х рр. ХХ ст. — початку ХХІ ст. функціональне співвідношення цих двох сполучників почало потрохи змінюватися: сполучник **тоді як** виявляє тенденцію до дедалі ширшого вживання в часово-протиставних конструкціях, напр.: *Морфема оформляє слова, вказуючи на відношення між предметами і явищами, **тоді як** слово позначає предмети і явища (І. Вихованець)*. Деякі автори, крім **тоді як**, уживають аналітичний сполучник **тимчасом як**, напр.: *Ні для кого не є таємницею, що й досі у великих містах Наддніпрянщини домінує російська мова, **тимчасом як** на заході України українська мова стала мовою повного етнічного поширення (О. Ткаченко)*.

Кальковану природу має причиновий сполучник **у силу того що** (пор. російський **в силу того что**), функціональними заміниками якого в українській мові є причинові сполучники **через те що, унаслідок того що** й под., напр.: ... ***через те що** вона [українська література] мовно переорієнтувалася після півтисячолітнього існування, увесь попередній період її історії виявився начебто лише передісторією щодо дальшого періоду (О. Ткаченко)*.

Безпідставним, невмотивованим є використання в українських наукових текстах аналітичного цільового сполучника-кальки **з тим щоб** (пор. російський **с тем чтобы**), замість якого почали вживати аналітичний сполучник для **того щоб** та складний, раніше кваліфікований як розмовний сполучник **аби**, що засвідчує зміну його стилістичного статусу, напр.: ***Для того щоб** мова стала повноцінним засобом спілкування народу, вона повинна охопити всі його верстви... (О. Ткаченко); А новий тлумачний словник української мови, **аби** він став справді цінним загальнонаціональним надбанням у незалежній Україні, мали б створювати люди, ...які б дивились не у вчорашній день, а в день сьогоднішній, а ще краще — у день прийдешній (І. Вихованець)*.

Значення активно вживаного в наукових дослідженнях аналітичного часового сполучника **перш ніж**, що вказував на передування дії або стану головної частини дії або станові в підрядній частині, почали передавати за допомогою аналітичних часових сполучників **перед тим як** та **до того як**, напр.: *Набагато складнішим був шлях соціолінгвістичного піднесення мов Балтії. Тут **перед тим як** надати*

мові ранг державної, треба було зробити її насамперед мовою загальноєвропейського поширення... (О. Ткаченко).

З-поміж кількох аналітичних сполучників, що визначають початкову часову межу дії або стану в головній частині (пор. **з того часу як, з того часу коли, від того часу як, від того часу коли, з тих пір як (коли)** та ін.), непридатність для українського вжитку найбільше виявив останній, очевидно, через свою чітку кореляцію з російським **с тех пор**, замість якого тепер уживають сполучні вирази **відтоді як, відтоді коли**.

Непроста ситуація склалася і з уживанням парних сполучників **чим ... тим і що... то**, які поєднують дві предикативні частини складного речення, пов'язані відношеннями відповідності [1: 329]. Визначаючи характерну рису цих речень як взаємозумовленість головної та підрядної частин і властиве їм значення взаємозумовленого зростання, українські дослідники не були однастайними у визначенні функціонального статусу згаданих сполучників та сфери їхнього використання. Зокрема, Ф. П. Медведєв речення з парним сполучником **що ... то** кваліфікував як складнопідрядні речення з підрядним зіставлювальним, що становлять різновид складнопідрядних речень з підрядним порівняльним, і висловив припущення, що вони більше властиві фольклорній мові, ніж літературній [5: 82–83]. Сполучник **чим ... тим**, на його думку, вживається в складнопідрядних реченнях з підрядним міри і ступеня, що мають зіставлювальний характер з порівняльним, допустовим та протиставним відтінком, а основною сферою його вживання вважав літературну і побутово-народну мову [5: 83]. Підставою для такого узагальнення йому слугувало те, що сполучникова група **чим ... тим** була вже відома українській мові XVI ст. і вона активно вживалася в українській літературній мові XIX–XX ст. [5: 83].

У “Курсі сучасної української літературної мови” за редакцією Л. А. Булаховського та “Курсі сучасної української літературної мови. Синтаксисі” Б. М. Кулика речення із сполучниками **що ...то і чим...тим** розглянуто серед складнопідрядних міри чи ступеня [3: 222; 4: 280]. І. Г. Чередниченко виокремив їх у самостійний тип складнопідрядних речень, який назвав взаємопідрядними якісного зіставлення [11: 121]. Відома спроба трактувати їх як двокомпаративні речення, що виражають особливі зіставлювальні відношення, які фіксують пропорційне наростання чи послаблення ознаки [7: 591]. Характерно, що основним засобом поєднання предикативних

частин у таких складнопідрядних реченнях визнано парний сполучник **ЧИМ ... ТИМ**, а сполучник **ЩО ... ТО** кваліфіковано як засіб створення похідних форм парадигми двокомпаративних речень, але водночас зауважено, що в українській мові конструкції із цим сполучником більш звичні, ніж у російській, де конструкції з **ЧТО ...ТО** є розмовними, народно-поетичними, а не літературними [6: 492]. Нарешті, І. Р. Вихованець виділив серед детермінантних складнопідрядних речень специфічний різновид — складнопідрядні речення відповідності, у яких семантико-синтаксичне відношення відповідності передбачає зіставлення чогось переважно в кількісному та якісному планах, і щонайважливіше — єдиним засобом поєднання підрядної і головної частини в них він вважає сполучник **ЩО ... ТО** [1: 329], а складнопідрядні речення відповідності з парним сполучником **ЧИМ ... ТИМ**, на його думку, більш характерні для синтаксису сучасної російської мови. Щоб повернути цьому типові складнопідрядних речень звичніше національне сполучникове оформлення, граматисти Інституту української мови НАН України рекомендували раніше і продовжують наполягати на переважному вживанні парного підрядного сполучника **ЩО ... ТО** в конструкціях відповідності, які нерідко використовують і в наукових текстах. Тенденція до активнішого вживання цього сполучника вже помітна, проте навіть у мовознавчих дослідженнях він ще не замінив цілком сполучника **ЧИМ ... ТИМ**.

Отже, зміни у функціонуванні сполучників наукової сфери спричинені насамперед намаганням надати засобам синтаксичного зв'язку національної самобутності, відмежуватися від чужомовних впливів, транспонувати до синтаксису української наукової мови сполучникові засоби з інших стилів, зокрема з розмовного та художнього, що відбивають давню національну традицію їхнього використання. Проаналізовані зміни й тенденції дають підстави констатувати переважно конкурентний характер відношень між раніше вживаними сполучниками і їхніми теперішніми функціональними заміниками. У системі сурядних сполучників функціонально-стилістичні зміни відбулися легше, швидше й послідовніше, ніж у системі підрядних, що зумовлено складністю відношень між підрядними сполучниками в межах кожної групи, впливом, якого вони зазнали з боку сполучників російської мови у процесі формування наукового стилю мови. (К. Городенська, докт. філол. наук)

Література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. — К., 1993. — 368 с.
2. Городенська К. Г. Службові слова-морфеми // Іван Вихованець, Катерина Городенська. Теоретична морфологія української мови. — К., 2004. — С. 328–373.
3. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис. — К., 1965. — Ч. 2. — 283 с.
4. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис / За ред. Л. А. Булаховського: В 2 т. — К., 1951. — Т. 2. — 407 с.
5. Медведєв Ф. П. Система сполучників в українській мові: Короткий нарис. — Харків, 1962. — 90 с.
6. Русская грамматика. — М., 1980. — Т. II. Синтаксис. — 709 с.
7. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посіб. / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. — К., 1994. — 670 с.
8. Спільник Т. М. Градаційне відношення в структурі складних сполучникових конструкцій сучасної української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Харків, 2004. — 19 с.
9. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К., 1969. — 583 с.
10. Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка: 2-ге вид., переробл. і доп. — К., 1997. — 493 с.
11. Чердниченко І. Г. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові. — Чернівці, 1959.
12. Ясакова Н. Ю. Граматична семантика аналітичних сполучників підрядності у структурі складного речення: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2001. — 20 с.

Інновації у субмові вищої школи в контексті Болонського процесу*

Розвиток й оновлення сучасної вищої освіти в Україні, як і в цілому світі, відбувається надзвичайно інтенсивно. Цьому, безумовно, сприяє курс нашої держави на євроінтеграцію освітніх програм вищої школи, активна участь в експерименті, пов'язаному з Болонським освітнім процесом.

Інтенсивна розбудова системи вищої школи в новому напрямку відбивається у якісному й кількісному оновленні субмови освітнянської сфери. Сучасні мовознавці визначають динаміку мовної

* Див.: *Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць Вип. VI / Відп. ред. Л. О. Симоненко.* — К., 2005. — С. 428–431.

системи однією з найістотніших її ознак. На сьогодні лексикон освітнянської сфери перебуває у стані інтенсивної динаміки, зазнаючи суттєвих змін. Тому “активна розбудова спеціальних відділів сучасного українського лексикону виявила численні ланки, що потребують нагальної уваги мовознавців і пов’язані з необхідністю створення нових або з істотним коригуванням уже наявних найменувань...” [1: 97]. З огляду на зазначене цікавим є дослідження тих виявів динаміки в термінології субмови вищої освіти, які відбивають певний ступінь її інтелектуалізації, підтверджують здатність до рівноцінного діалогу в сучасному глобалізованому світі.

Новий етап розвитку системи вищої освіти в Україні позначений виникненням значної кількості терміноодиниць. Вони засвідчують переважно розбудову й оновлення категоріальної лексики, що вказує на високий рівень інтелектуалізації лексикону цієї галузі людської діяльності. Це виявляється у назвах форм, технологій і методів навчання: *комунікативні методи, кейс-метод, медіа-освіта, дистанційне навчання, “круглий стіл”, ділова гра, есе, презентація, виїзні заняття*; у номінаціях фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем: *молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр*; у номінаціях оцінювання: *кредит, модуль, міні-модуль, взаємозалік, ліцензування, акредитація*; у нових назвах ВНЗ та їх структурних підрозділів: *комерційні, приватні, спільні, міжнародні ВНЗ, бакалаврат, магістрат/магістратура*; назвах студентського самоврядування: *сенат, парламент* (пор. наявне вже раніше *старостат*). За рахунок питомої лексики розширюється і ширше варіюється система оцінювання, яку в усьому світі визнають компромісною. Шкала оцінок *відмінно, добре, задовільно, незадовільно* доповнюється номінаціями *дуже добре*, тобто “вище середнього рівня з кількома помилками”, *достатньо* — “виконання задовольняє мінімальні критерії”. Лексемою *незадовільно* визначено два рівні оцінювання — “потрібно попрацювати перед тим, як отримати залік” і “необхідна серйозна подальша робота” [2: 61].

Одним із джерел інновацій у досліджуваній сфері виявляються слова-кальки та семантичні кальки-словосполучення: *реєстрація (registration)* — зарахування на навчання у ВНЗ без вступних випробувань, *портфоліо (portfolio)* — документ з переліком і підтвердженням прослуханих особою курсів і набутих знань/умінь, *практикум (practicum)* — практична підготовка майбутнього фахівця; *служба тестування в освіті (Education Testing Service (ETS), рівень складності*

вступу (Entrance difficulty), мовне тестування — *екзамен (Language testing)* та ін. Останні виявляються характерною ознакою оновлення сучасної української термінології. Лінгвісти відзначають їх “здатність оперативно відбивати найновіші реалії життя, тим самим підтверджуючи імунітет розвиненої української літературної мови” [1: 99]. У субмові вищої освіти такі словосполучення точно передають зміст поняття чи категорії.

Інноваційний характер відбивається також у частотності використання таких словосполучень, які інтегруються в терміносистему вищої освіти з інших галузей науки: *ринкові технології, творчий потенціал, моніторингова система діагностики результатів освіти, комплексне проектування*. Особливий корпус серед таких одиниць утворюють словосполучення на позначення понять із галузі комп’ютерних систем і технологій, що для загалу перестали бути вузькими терміносполуками: *бази даних, гіпертекстовий матеріал, комп’ютеризований підручник, електронний конспект лекцій, електронні словники, електронний практикум з дисципліни, автоматизовані системи оцінки знань студентів, мережа віртуальних наукових лабораторій, інтерактивні навчальні курси*.

Водночас з усталеними словосполученнями на позначення реалій системи вищої школи (напр.: *педагогічний експеримент, якість освіти, освітні системи*) активно функціонують словосполучення-неологізми: *інформаційний пакет* — довідник ВНЗ для потенційних партнерів, студентів, викладачів щодо своїх курсів, навчальних програм, навчального та адміністративного устрою; *педагогіка толерантності* — навчання з урахуванням природних здібностей і психологічних особливостей особистості; *європейська система полегшеної шкали оцінювання* — система ефективного полегшеного оцінювання знань, зрозуміла в усій Європі.

Інновації в терміносистемі вищої освіти засвідчено також у використанні давно відомих словосполучень з “оновленим значенням”: *коригування освітнього процесу із новими семантичними складниками*, зокрема навчити самостійно вчитися, оволодівати новою інформацією; *модернізація освіти*, тобто перехід від авторитарної педагогіки до педагогіки толерантності. Ключове поняття *вища освіта* отримує новий зміст, що декларує її не як засіб підготовки фахівців для певної галузі народного господарства, а утверджує як обов’язковий етап у розвитку людини, у створенні необхідного інтелектуального потенціалу

суспільства. За Болонською декларацією в основу освіти, зокрема вищої, людини покладено принцип навчання впродовж усього життя [3:132].

Слід відзначити, що інноваційний характер мають терміни-словосполучення різнотипного характеру, оскільки повніше відбивають відмітні риси поняття, яке вони називають. Найхарактернішими для субмови вищої освіти є дво-, три- і чотирикомпонентні терміносполуки. Двокомпонентні терміносполуки за частиномовним вираженням своїх компонентів утворюють різні типи моделей, наприклад, іменник + прикметник: *екзаменаційно-лабораторна сесія, підсумковий бал, диференційний підхід, індивідуально-консультативна робота, проміжково-модульний контроль, змістовий модуль*; іменник + іменник: *організація контролю, індивідуалізація навчання, неформальність освіти*.

Широко представлені в даній терміносистемі три- і чотирикомпонентні терміни-словосполучення, серед яких домінують такі моделі, як прикметник + прикметник + іменник: *підсумковий модульний контроль, вибіркові навчальні дисципліни*; іменник + прикметник + іменник: *можливість повторного складання*; іменник + іменник + іменник + іменник: *методика активізації процесу навчання*. Серед складних термінів наявні також чотири-, п'яти- та шестикомпонентні моделі, що виникли внаслідок ускладнення термінів простішої конструкції: *типовий комунікатор професійної сфери, обов'язкове повторне вивчення дисципліни, опис індивідуального розділу програми навчального курсу, підсумковий бал поточного модульного контролю, академічна заборгованість студентів з підсумкового модульного контролю*.

Як видно, терміносполуки вступають у вільні сполучення з іншими термінами та словами загальнолітературної мови, а потім включаються в більш широкий контекст. Очевидно, що деякі з цих термінів-словосполучень не функціонують у мові поза межами поширених словосполучень, оскільки у такому випадку ці одиниці не мають відносної змістової завершеності. Терміносполуки на позначення явищ, процесів за своїм характером (вказують на якість, ознаку, оцінку) вимагають додаткового поширення. Наприклад, терміносполука *модульний контроль* з погляду функціонування не має змістової завершеності, оскільки вказує на спосіб організації оцінювання та рівень знань при оцінюванні. Таким чином, контекст, в якому вживається терміносполука *модульний контроль*, обов'язково повинен вказувати

на об'єкт дії: *модульний контроль знань студента, організація модульного контролю.*

Оновлюється зміст найменувань навчальних закладів, зокрема лексема *університет* тлумачиться ширше: установа з інтенсивною співпрацею, узгодженістю між викладанням, навчанням та успіхами в ньому [2: 358]. Потреба у розмежуванні понять або їх спеціалізації зумовила активізацію таких найменувань, як *коледж, ліцей, гімназія*. Динаміка субмови вищої освіти виявляється також в активізації певних способів словотворення, а саме: в афіксації, осново- та словоскладанні. Виразно окреслилася тенденція до виникнення складних слів з предметно-поняттєвим значенням: *інноваційний* (щодо технології, процесу) *інтерактивний* (метод), *особистісно-орієнтований* (щодо форм навчання), *куратор-консультант*.

У субмові сучасної вищої освіти водночас із творенням термінів на основі національної мови та запозичень широко вживані скорочені лексичні одиниці — абрєвіатури. Серед причин, що зумовлюють абрєвіацію, вчені визначають закон економії мовних ресурсів, прагнення до моносилабізму. Абрєвіатури дозволяють збільшити інформативність, не збільшуючи при цьому обсягу й не порушуючи точності повідомлення. Абрєвіація спрощує репрезентацію матеріалу, що представлений ба-гатокомпонентними, іноді п'яти- і семикомпонентними, словосполученнями, полегшує сприйняття головного у тексті. Відзначимо, що абрєвіація є одним із способів термінотворення, а в досліджуваній субмові найбільш продуктивною є ініціальна абрєвіація: *ІНДЗ (індивідуальні навчально-дослідні завдання), ІКНМЗД (інтерактивні комплекси навчально-методичного забезпечення дисципліни), КМСОНП (кредитно-модульна система організації навчального процесу)*. Значної продуктивності набуває основа *сам-*, що реалізує пряме значення індивідуалізації навчального процесу у вищій школі (*самоосвіта, саморозвиток, самооцінка, самоаналіз, самовизначення, самодетермінація*), та основа *євро-*, що вказує на європейські інтеграційні процеси в освітній парадигмі вищої школи: *євростандарт (в освіті), євроінтеграція (студентів, освіти), євроцентризм*.

У досліджуваній системі досить активно функціонують *неосемантизми* — загальноновживані чи спеціальні слова, які у певній сфері набувають нових значень: *модуль* — задокументована завершена частина освітньо-професійної програми (навчальної дисципліни, практик

та ін.), що реалізується відповідними формами навчального процесу; *кредит* — одиниця обсягу тривалості навчання та вимірювання результатів навчання, досягнутих на певний момент виконання навчальної програми, *есе* — твір, який є обов'язковим під час вступу до ВНЗ, вид контролю, що містить мотиви навчання, набутий досвід й ін., *сертифікат* — посвідчення, документ про опанування курсу навчання та професійної підготовки; *глобалізація* — похідне від глобальний, тобто всебічний, певний, загальний, універсальний.

Новий характер системи вищої освіти в Україні підкреслюють активно вживані лексеми із семантикою активної дії та оцінного характеру: *мобільність, інтенсивність, компетенція, динаміка* (навчання), *конкурентоспроможність, конвергенція* та ін.

Сучасна лінгвістика визнає факти переміщення книжних слів до розмовної мови за рахунок заміни спеціальних значень менш точними. У субмові вищої освіти спостерігаємо зворотний процес — функціонування спеціальних лексем у незвичному для них контексті, що надає їм виразного оцінного характеру: *філософія взаємної довіри в освіті, довгі програми, прихильність освіти до етичних цінностей, забезпечення привабливості зони європейської вищої освіти*. Таким чином, значні зрушення, пов'язанні з процесом глобалізації, зумовили серйозні інноваційні процеси як у всій найбільш відкритій для них лексико-семантичній системі мови, так і в субмові вищої освіти зокрема. Вияви динаміки в термінолексичі субмови вищої освіти засвідчують активну розбудову її лексикону за рахунок запозичень та власних мовних ресурсів. (С. Терещенко, канд. філол. наук)

Література

1. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Даниленко Л. І. Динаміка словникового складу сучасної української мови на тлі міжслов'янських паралелей // Мовознавство. — 2003. — № 2-3. — С. 96–111.
2. Вища освіта України і Болонський процес: Навч. посібн. / За ред. В. Г. Кременя. — Тернопіль, 2004. — 384 с.
3. Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу (документи і матеріали 2003–2004 рр.) / За ред. В. Г. Кременя. — Тернопіль, 2004. — 147 с.

Українська наукова мова у термінологічному вимірі і в контексті вимог Болонського процесу

Аналізується термінологічний ярус української наукової мови, визначається лінгводидактичний потенціал міжнародної термінологічної лексики в умовах Болонського процесу, доводиться активність і продуктивність тенденції до термінологічної деривації за національними моделями у спосіб мовної гібридизації.

Двадцяте століття означилося зростанням соціальних функцій багатьох європейських мов на шляху глобалізації науково-технічної інформації, мовних контактів та національно-культурного будівництва. Існування мовних бар'єрів, відповідно до виведеного семіологами парадоксу, сприяє розвитку науки у глобальному масштабі, відносно ж окремих учених воно може стати певним гальмом, а тому потребує і належного знання іноземних мов, і кваліфікованих перекладачів різножанрових першоджерел науково-технічної інформації. Цим актуалізовано проблему як формування відповідної до вимог часу лінгвістичної компетентності у фахівців з різних галузей науки та техніки, так і підготовки висококваліфікованих перекладачів сучасної науково-технічної літератури.

“Ступінь влади над мовою” (О. Потебня) є важливим і суттєвим, хоча, безумовно, не єдиним, показником інтелектуального рівня та загальної культури фахівця і, зокрема, науковця, педагога. Мовну/мовленнєву компетентність розглядають потужним та ефективним чинником у професійній підготовці національних науково-педагогічних кадрів, бо ж представники наукової еліти народу, його найосвіченіші верстви мають стати носіями зразкової наукової мови. Дослідниками семіотики (Ч. Морріс) доведено, що вивчення науки може бути цілком включене до вивчення мови науки, оскільки опанування мовою науки передбачає вивчення її відношення до позначуваних об'єктів, а також до людей, які використовують цю мову.

Завдяки науковій мові як обов'язковій складовій частині національної літературної мови, що виступає невід'ємним атрибутом держави та її ознакою, підтримується національна гідність, духовність народу і передаються у світовий інформаційний простір національні досягнення з різних галузей знань, і, нарешті, саме національною науковою мовою забезпечується зв'язок між концептуальною (логічною) і вербальною (мовною) картинами світу під час пізнання та унаочнюється діалектичний взаємозв'язок еволюції суспільства і мови на шляху до прогресу й досконалості.

Від часу розбудови в Україні незалежної й суверенної держави українська мова інтенсивно поширюється у соціальному просторі, виявляючи багатство свого функціонального спектра. У зв'язку з цим державного рівня досягла проблема формування належної лінгвістичної компетентності у громадян суспільства, що й обумовлює важливе та відповідальне завдання закладів вищої освіти — забезпечити високоякісне професіоналізоване навчання сучасної української літературної мови насамперед тих, хто набуває спеціальність, що вимагає гармонійного поєднання наукових і філологічних (зокрема лінгвістичних) знань, які стають одним з основних і визначальних критеріїв оцінювання фахової придатності працівників.

У руслі поширюваного останніми десятиліттями теоретико-практичного контакту лінгвістики з технікою, економікою, юриспруденцією, точними та природничими науками набули соціального попиту і відповідного розвою нові міжгалузеві напрями: машинний переклад, технічний переклад, інженерна лінгвістика, математична лінгвістика, прикладна лінгвістика, юридична лінгвістика тощо. Гостру практичну потребу у фахівцях, здатних високопрофесійно здійснювати переклад з іномовних науково-технічних джерел — якісно, оперативно, адекватно до змісту першоджерела, відповідно до сучасних мовних вимог, відчуває суспільство у різних сферах й у зв'язку з посиленням та розширенням у планетарних масштабах інформаційної діяльності. Цим обумовлюється й підвищення вимог до рівня теоретичної інформованості з мови перекладу (насамперед української для України) студентів, які навчаються за спеціальністю “Переклад”. В умовах сьогодення у перекладацькій діяльності неминуче обов'язковими є процеси осмислення, порівняння, аналізу, з'ясування, структурування, переструктурування, засвоєння й перевірки нових знань для забезпечення змістової адекватності перекладу та тексту-першоджерела. З іншого погляду, роль першої мови (proficiency) в оволодінні другою, іноземною (SLA — Second Language Acquisition), є, безперечно, вагомою і вирішальною, бо саме на систему знань і вмінь з першої мови нашаровуються знання та вміння з другої мови завдяки різним взаємопов'язаним стратегіям опановування новою мовою — від прямих (заучування мовних кліше, імітування мовних моделей, аналіз моделей) до опосередкованих (перефразування, буквальний переклад, редукування, продукування власних текстів за різних комунікативних ситуацій, організація й планування навчання,

кооперування з іншими тощо) стратегій. Якість результатів перекладацької діяльності залежить безпосередньо від рівня володіння як мовою першоджерела, так і мовою перекладу в теоретичній й практичній площинах: білінгвізм має набути реального й симетричного характеру. Значення бі- та полілінгвальної компетентності суттєво зростає в умовах європейської інтеграції та відповідно модернізації системи вищої освіти України в контексті загальноєвропейських вимог.

Мета цієї роботи — висвітлити й вмотивувати лінгводидактичний потенціал міжнародної термінологічної лексики, включаючи терміни з міжнародними компонентами/елементами, та її роль в контексті завдань Болонського процесу на тлі активних процесів у термінології сучасної української наукової мови.

Проблема взаємодії мови й науки означена параметром глобальності. Високорозвинені наукові мови європейського ареалу останніми десятиліттями активно студіюються та всебічно параметруються у термінологічному вимірі. Пильну увагу науковців і практиків скеровано на науковий стиль сучасної української мови.

Лінгвістичний аспект дослідницьких спостережень у дисертаційних роботах, монографіях, статтях і доповідях на науково-практичних конференціях переважно представлений тематикою формування, функціонування, перекладу, лексико-семантичних та стилістичних особливостей української термінології. Разом із цим розв'язання актуальних для національної термінології завдань її внормування та стандартизації імпulseує студіювання словотвірної проблематики, у тому числі в історичному плані, як у науково-технічній термінології взагалі (В. Горпинич, К. Городенська, В. Дубічинський, Є. Карпіловська, Т. Кияк, Н. Непійвода, Г. Онуфрієнко, В. Пілецький, Т. Пристайко, Л. Симоненко, Е. Скороходько), так і в окремих терміносистемах, зокрема технічних (електротехніки — Л. Козак, металургії — Н. Ктитарова, Н. Стаховська) і природничих (фізики — І. Процик, географії — О. Данилюк, медицини — Т. Лепеха, Н. Місник, О. Стрижаківська, ветеринарії — В. Колєнцова, епідеміології — О. Петрова) наук, економіко-правової (І. Гумовська, Г. Пастернак, О. Петрик) та фінансової (О. Покровська) сфер, військової справи (В. Денисюк, Я. Яремко), прикордонної та митної служби (В. Гапонова, М. Осадчук) і таких нових галузей, як екологія (Л. Козловська), менеджмент (Н. Краснополська), маркетинг (Д. Шапран), радіологія (В. Калашник), телекомунікації (В. Конішевська) тощо.

У попередніх наших публікаціях досліджено коло актуальних проблем, прямо чи опосередковано пов'язаних із термінотворенням, а саме: окреслено сучасні тенденції у сфері термінологічної деривації, проаналізовано іншомовні дериваційні ресурси в українській правничій термінології, описано морфемний потенціал української юридичної термінології у генетичній та синтагматичній проекціях, доведено фрактальну природу морфемної будови українського терміна, схарактеризовано особливості термінологічного знака в юридичному дискурсі, розроблено типологію гібридних утворень у науково-технічній термінології східнослов'янських мов, означено гібридизацію терміна як динамічну тенденцію розвитку лексики мови науки, виявлено гібридні новотвори у складі термінологічної і професійної лексики української мови, розкрито за мовною природою дериваційні параметри термінологічного знака як об'єкта загального і слов'янського термінознавства, визначено продуктивні чинники термінологічної деривації та ін.

Однією з найгостріших у плані розв'язання лишається проблема лексичних запозичень у національній термінології. Лексичні запозичення з європейських мов в українські фахові термінології досліджують у своїх наукових роботах С. Денисенко, Л. Кислюк, Т. Кияк, О. Медведєва, Н. Овчаренко, Н. Попова, І. Проник, В. Сімонок, С. Федорець, Д. Шапран, Я. Яремко та ін. Про іномовні елементи/компоненти, переважно інтернаціонального характеру, які відіграють важливу і помітну роль у формуванні й розвитку мови науки та техніки, йдеться у Г. Антонюк, О. Безпояско, М. Годованій, О. Захарчук, Є. Карпіловської, Н. Клименко, І. Кочан, В. Лейчика, Л. Лізунової, В. Пилецького, С. Соколової, Г. Чернецької, У. Шулєпин, М. Юшманова. Авторами часто наводяться списки слів (термінів) з іномовними/інтернаціональними морфоелементами, як кореневими, так і афіксальними. Питанню інтернаціональних елементів/компонентів у сучасних терміносистемах присвячено дві авторитетні монографії, підготовлені міжнародним авторським колективом¹ і колективом наукових співробітників Інституту української мови НАН України². У цьому контексті на особливу й

¹ Интернациональные элементы в лексике и терминологии / Под общ. ред проф. В. В. Акуленко. — Харьков, 1980. — 208 с.

² Симоненко Л. О., Соколова С. О., Коропенко І. В. та ін. Національні та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах. — К., 1993. — 238 с.

пильну наукову увагу заслуговують термінологічні знаки (ТЗ), у побудові яких задіяно елементи (морфеми) і компоненти (слова) різних, зазвичай двох, мов: слов'янської (зокрема, української) і неслов'янської (європейської).

У сфері української термінології, за одержаними у ході дослідження даними, квантитативно вагому, комунікативно досконалу й дериваційно активну частину її утворюють *питомі похідні терміноодиниці гібридної природи (loan-blends)*, загальна морфемна модель яких переважно являє собою корінь іномовного походження (головним чином давньогрецького або латинського), оточений питомим/-и афіксом/-ами (наприклад, *модулювання, підпрограма, надструктура, токсичність*), значно рідше — питомий корінь, ускладнений іномовним афіксом/-ами (наприклад, *дезбудження, інтерсупутник, детінізація*).

Як вербальні знаки спеціального поняття, терміни організовуються у відповідні природно-штучні системи³, що виявляють відкритість, незамкненість, різномірність, ієрархічність, динамічність і до складу яких входять різні за структурою, архітектонікою (основним принципом побудови, зв'язку і взаємозумовленістю елементів цілого⁴) номінативні одиниці. По-перше, в українській мові це *гомогенні (ціліснооформлені) термінологічні знаки за будовою*, що представлені як іномовними запозиченнями (наприклад, біол. *гормон, гомеостаз*; ек. *інфляція, парцеляція, бартер*; соціол. *емігрант, екоцентр, емансипатор*; філос. *прагматизм, софіст, аморалізм*; мат. *вектор, фрактал*; політ. *експансіонізм, анексія*; екол. *анемохорія, екотоп, мікрокосм*; фін. *банкрут, кредит*; мед. *інфлуенца, ревматолог, ангіостеноз*, юр. *юрисдикція, криміналіст, гарант*; техн. *трансформатор, купаж*; кіб. *провайдер*; військ. *мобілізація, батальйон*), так і переважно питомою лексикою (наприклад, біол. *кровообіг, уражуваність*; ек. *безприбутковість, удержавлення*; філос. *пізнання*; соціол. *населеність, добродійність, загал*; мат. *багатозв'язність, множина*; політ. *виборність, урядовець*; екол. *передстен*; фін. *заставник*; мед. *кровотеча, висипання, оздоровлення*; юр. *чинність, Perezastava, верховенство, право*; техн. *перезачіплювання, вимірник, вкрутень*; кіб. *прямування*; військ. *призов, приціл*).

³ Włodzimierz Lejczyk, Luba Biesieirska. Terminoznawstwo: przedmiot, metody, struktura. — Białystok, 1998. — S. 97–98.

⁴ Словник іношомовних слів/ Уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. — К., 2000. — С. 58.

Поміж цих гомогенних однослівних ТЗ у всіх без винятку галузях знань (гуманітарних, природничих, технічних тощо) звертають на лінгвістичну увагу термінологів, перекладачів, лексикологів, дериватологів міжмовні (власномовно — іномовні) гібриди типу **біол.** алергенність, антитіла, надсенсibiliзація, псевдостерильність; **філос.** софістка, інтерсуб'єктивність, кантіанство, ірреальність, емпіричність; **ек.** безплановість, капіталовіддача, самофінансування; **політ.** надмілітаризація, напівколонія; **соціол.** документознавець, переестетація, делегування; мат. конгруентність, псевдодобуток, підспектр; **політ.** партійність, псевдореволюційність, диктаторство, тероризування; **екол.** фітотоксичність, надсистема, термобіострум; **фін.** переасигнування, кредитоспроможність; **мед.** інфекційність, вірусоносій, бактерицидність; **юр.** патентування, неконституційність, співкредитор, протоколювання; **техн.** коксортування, пеленгування, розбаланс, ізоляційник, газорізання, тоннажність; **кіб.** мультипрограмування, інформативність, псевдоінформування, підпрограма, кодування; **військ.** десантування, патрулювання, бомбометання.

Відомо, що взаємодія грецької та української і російської мов не припинялася впродовж віків, набувши особливої активності після прийняття християнства та в XVI ст., коли збільшилася кількість навчальних закладів, де викладалася давньогрецька мова. Інтенсивне проникнення латинізмів до української й російської мов припадає на XIV–XV століття — час, коли саме латиною формувалася мова європейської науки та забезпечувався навчальний процес у Києво-Могилянській академії і братських школах.

У XX ст. слов'янські (українська, російська, білоруська), як і інші європейські, термінології зазнають яскраво вираженої тенденції до активного запозичення із досить обмеженого кола розвинених⁵, яка імпульсує взаємодію питомого/ власномовного та запозиченого/ чужомовного на різних рівнях мовної системи. *Тенденція використовувати корені класичних мов для творення на питомому ґрунті нових термінологічних знаків лишалась однією з провідних й у XX ст.*

Це питання, як переконливо зазначається К. Городенською, Л. Крисінім, С. Гриньовим, не є простим та однозначним у лексиці й дериватології, тому і розв'язувалося за різних періодів історичного

⁵ Гринев С. В. Терминологические заимствования // Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. — М., 1985. — С. 109.

розвитку національних мов неоднаково, якщо не сказати діаметрально протилежно: від заперечення цього очевидного процесу до толерантного ставлення та навіть підтримки його як природного, соціально значущого і неминучого внаслідок фокусування соціальної уваги на поняттях, номінованих запозиченою лексикою.

Цілком зрозуміло, що на ставлення до іншомовних слів впливали і впливають найрізноманітніші соціальні оцінки, що формуються віковими, освітянськими, професійними та іншими особливостями носіїв мови. Так, за спостереженнями Л. Крисіна⁶, найбільшу *толерантність до запозичених термінів виявляє професіонал*, бо він не помічає іншомовності вербальних елементів, які формують ТЗ, номінуючи поняття його фаху та обслуговуючи у такий спосіб його фах. Разом із тим той же професіонал може виявляти негативну реакцію на іншомовну термінологію з інших сфер спеціальної діяльності та вербальної комунікації.

Пуристи-реформатори вимагали очистити національну термінологію від інтернаціоналізмів іншомовного походження, замінивши останні питомими еквівалентами або народно трансформованою лексикою.

В дискусії, що довго і гостро точилася з цього питання, принципи поміркованого поєднання національних та інтернаціональних елементів запропонував свого часу І. Франко, заперечивши таким чином і вузьконаціональний пуризм, і невмотивоване запозичення іншомовних номенів та обґрунтувавши це думкою, що для всіх термінів, незалежно від мови походження, є необхідним “приноровлення їх до духу і звукових правил рідної мови”⁷, іншими словами до фонетичних, дериватологічних, граматичних, орфографічних і стилістичних норм мови-реципієнта.

Пізніше фундатор вітчизняної термінологічної школи Д. Лотте застерігав, що розв’язування питання про запозичення термінів обов’язково вимагає враховувати і позитивні, і негативні фактори, бо кожний окремий випадок запозичення являє собою особливу, конкретно важливу проблему. В основі цього твердження усвідомлюється основний теоретичний постулат: саморозвиток мови визначається

⁶ Крысин Л. П. Иноязычные слова в контексте современной общественной жизни // Русский язык конца XX столетия (1985–1995). – 2-е изд. – М., 2000. – С.159.

⁷ Франко І. Повне зібрання творів. – Т. 29. – С. 72.

своєрідною боротьбою протилежностей — мовних антиномій, що притаманні самому об'єкту — мові.

Співвідношення між різномовними (зокрема, питомими й чужими) словотворчими засобами, що реалізують термінологічні категорії, можна кваліфікувати як асиметричне, оскільки словотворчі форманти, зокрема в найпоширеніших ціліснооформлених гібридних ТЗ, є переважно питомими, слов'янськими (відповідно українськими). При цьому, як зазначає В. Акуленко, *створення міжмовних аналогів із подібною семантикою й мотивуванням може розглядатися як шлях напівприхованої інтернаціоналізації лексики і термінології мов*, яка не тільки не протистоїть національному, а втілюється в ньому⁸.

Факти запозичення чужого слова, адаптування та використання його як власного (автохтонного) шляхом асиміляції, пристосування до своїх парадигм окреслюють масштаби реальної й потенційної сили мови-реципієнта, яка виявляється, динамізується, зростає, міцнішає, якщо лексичні запозичення демонструють словотворчі потенції на ґрунті національної мови, творячи низку похідних лексем і реалізуючи таким чином різновекторні та різномасштабні дериваційні зв'язки у просторі словотвірних гнізд відповідної терміносистеми.

Зростанням номінативних потреб у суспільстві та, передусім, у просторі науково-професійної комунікації обумовлюється активізація процесу лексичного запозичення, що в свою чергу під впливом природної та безперервної тенденції до збереження мовою-реципієнтом національних рис задля збереження унікальності нації на мовному рівні результує суттєвим розширенням сфери гібридної лексики. Відтак самим “генієм мови” (В. Белінський) виробляється шлях компромісного, толерантного розв'язання болючої дилеми “своє — чуже”: допущення і подальше асимілювання чужомовних елементів закладено у самому характері лексичної системи, і “мова може йти лише про розуміння її цілісності й адекватності самій собі на тому чи іншому етапі еволюції”⁹.

Словотвірне адаптування запозичень, підтверджуючи їх міцну позицію у мові, номінативну значущість, дериваційні потенції та тен-

⁸ Акуленко В. В. Лексические интернационализмы: итоги, перспективы, методы исследования // Интернациональные элементы в лексике и терминологии. — Харьков, 1980. — С. 42.

⁹ Толковый словарь русского языка конца XX ст. Языковые изменения / Под ред. Г. Н. Складневской. — С.-Пб, 1998. — С. 7.

денції, стимулюється їх непокідністю у мові-реципієнті. Свідченням активності й продуктивності процесу гібридизації слугують термінологічні новотвори у різних галузях, сферах, технологіях: кібернетиці (*хакерний, хакерство, чиповий*), техніці (*сканований, сканування*), соціології (*спонсоровати, спонсорований, спонсорування, спонсорство*), біології (*тонувати, тонований, тонування*), мистецтві (*продюсерський, продюсерство*), журналістиці (*інтригоємність*), юриспруденції (*криміногенність, детінізація*), інформатиці (*віртуальність, ІВМ-сумісність*), політиці (*віце-прем'єрство, екс-руховець, антидержавний*), фінансовій діяльності (*ф'ючерсний, тендерний, дилерський, офшорний*) тощо. Разом із тим у професійно-розмовній сфері творяться й активно функціонують гібриди на позначення назв осіб за продуктивними в українській мові словотвірними моделями: пор. *бюджетник, контр-актник, медійник і неформали, нелегал, недемократ, міжрегіонали*.

По-друге, ТЗ за будовою в українській мові може бути гетерогенним (*неціліснооформленим*). Такі терміноодиниці параметруються за багатьма ознаками: лінійною довжиною (кількістю компонентів/слів), внутрішньою архітекtonікою, за принципом і способом деривації, морфемної побудови, мовним джерелом/-ами. У контексті останніх із зазначених аспектів гетерогенний ТЗ майже не досліджується, хоча результати подібних студіювань є корисними та перспективними і для загального, і для порівняльного й, зокрема, слов'янського мовознавства.

Нашими лінгвістичними спостереженнями підтверджується, що гетерогенний ТЗ може являти собою різномодельну сукупність двох і більше слів/компонентів: а) рідко — іномовного походження (наприклад, біол. *конституція організму, вірус імунodefіциту*; мед. *карієс емалі, спазм акомодатії*; ек. *режим економії, курс облігацій*; політ. *редемаркація кордону*; соціол. *диктатура пролетаріату*; мат. *амплітуда інтеграла, матриця функцій*; фін. *міграція капіталу, метод чартів*; юр. *реквізити документа*; техн. *аналізатор імпульсів, коефіцієнт конфігурації*; кіб. *регенерація інформації, дискримінація імпульсів*); б) часто — питомих (наприклад, біол. *коло кровообігу, внутрішній слух, кругообіг речовин*; мед. *внутрішня кровотеча, ознаки хвороби*; ек. *робочий час, частота збитку, кругообіг виробництва*; соціол. *ділове коло*; мат. *багатозначне перетворення, межа множини, накладання площин, частота коливань*; юр. *дарчий напис, ухвальна частина, склад злочину, зворотня чинність закону*; техн. *вхідний шукач, затискний наконечник*,

ходова частина, швидкість двигуна; кіб. ознака помилки, швидкість вибірки; військ. військова частина); в) переважно — питомого/-их та іномовного/-их у різних комбінаціях, що свідчить про помітно зростаючу тенденцію до гібридизації на власномовному ґрунті (наприклад, біол. міграція рослин, надмірна регенерація, спектр вікового стану, диспропорція будови тіла; мед. розсіяний склероз, судинний шунт, шум тертя плеври, двостороння спастична пневмонія; ек. парцеляція землеволодіння, кон'юнктура світового ринку, швидкість обігу змінного капіталу; політ. лівий соціаліст, виборча реформа, міжнародна ситуація; соціол. міграція населення, культура споживання, робітничка династія; мат. модуль додавання, коефіцієнт розбіжності, ліва система координат; фін. безоплатний кредит, коефіцієнт забезпечення кредитоспроможності, безстроковий акредитив, методи калькулювання собівартості продукції; юр. законодавчий корпус, експертиза речових доказів, касація вироку, режим державного кордону, реєстрація актів громадянського стану; техн. зворотний пеленг, суцільний спектр, експлуатація транспортних засобів; екол. спадковий фактор, фактор середовища, незайманий фітоценоз, аридизація рослинності; філософ. пізнавальний акт, динамізм розвитку, функція пізнання; кіб. запам'ятовувальна матриця, канал запиту, код даних, система баз даних, режим реального часу, реєстр запам'ятовувального пристрою; військ. оголений фланг, військова топографія, режим вогню).

Шуканий природний компроміс у розв'язанні цього серйозного для перспектив мови конфлікту віднайдено самою мовою завдяки можливості, масштабності й активності процесу творення міжмовних гібридів, що переважно є похідними за національними зразками від іномовного слова неслов'янського походження при використанні питомих дериваційних ресурсів. Саме у такий спосіб унаочнюються доцільність прийняття і засвоєність запозичень у відповідь на сформовані пріоритети суспільства та вимоги мовної системи.

Словотвірна адаптація іномовного слова через залучення його до парадигми словотвірного гнізда і відповідно до системи мотивованих одиниць запозичуваної мови заслуговує на окрему наукову увагу і визнання як актуальної проблеми у студіюваннях із дериватології, морфеміки, неології, лексикології, термінознавства, загального і порівняльного мовознавства.

Непoxідність усіх запозичень у мові-реципієнті певною мірою стимулює їх словотвірну активність, якою й підтверджується і їх міцна по-

зиція у мові, і номінативна значущість у творенні “фундаменту, на якому розбудовується весь лексикон”, і словотвірні потенції¹⁰. Дериваційна універсальність запозичень як спроможність брати участь у різних процесах словотворення впливає, відповідно до спостережень, із їх непомітності та різноманіття в українській мові. Словотвірне адаптування запозичень супроводжується морфемною/морфною структурованістю їх похідних, що обумовлено контекстом словотвірного гнізда, який і визначає морфемні границі у похідних від запозичень. Зрозуміло, що словотвірне адаптування запозичень залежить безпосередньо від багатьох чинників, зокрема, від ступеня відкритості мовної системи до інновацій, від поширеності й характеру бі- та полілінгвізму у соціумі, від мовної політики держави тощо. “Пурифікаторські витівки, скеровані на очищення своєї мови від чужих слів та зворотів, пов’язані за звичай із марнуванням часу”¹¹, про що свідчить історія розвитку мов, які не втрачають своєї сили у національній самобутності, вводячи до своїх систем необхідні лексичні запозичення і неминуче позбавляючись, з іншого боку, надлишкових елементів, не здатних адаптуватися в умовах поширення міжнародних контактів і не відповідних “доцільному функціонуванню” (Л. Щерба) у літературній мові. У контексті цього *неможливо не визнати актуальною проблему якості володіння іномовним словом*, передусім інтернаціонального статусу, саме в наш час активізації й глобалізації міжнародних стосунків і, навіть можна стверджувати, тотального характеру лексичних запозичень, коли часто-густо відсутність високого “мовного смаку” породжує, за влучним визначенням Г. Винокура, “*лінгвістичний провінціалізм*”.

На початку ХХІ ст. система української вищої освіти та споконвічне її джерело і чинник — наука — перебувають у стані активних змін, викликаних, у тому числі, потребою інтегрування у європейський простір¹². Це позначається і на змісті поняттєво-термінологічного апарату відповідних галузей знань, зокрема, розширюється міжнародний термінологічний фонд, де спеціалізуються міжнародні

¹⁰ Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. — М., 1988. — С. 154.

¹¹ Бодуэн де Куртенэ. Заимствования // Русская энциклопедия / Под ред. С. А. Адрианова и др. — С.-Пб, 1914. — С. 159.

¹² Болонський процес: головні принципи входження в європейський простір вищої школи / Журавський В. С., Згуровський М. З. — К., 2003. — 200 с.

ресурси на вираженні певних термінологічних значень у різних мовах, зокрема, європейського ареалу¹³. У зв'язку із цим процеси реформування й модернізації української вищої освіти та інтегрування її в європейський простір не можуть не супроводжуватись і взаємодією різномовних термінологічних систем, чим й імпульсуються термінологічні запозичення з європейських мов і, зокрема, з англійської як мови міжнародного статусу. Так, за опублікованими даними, в українській мові на початку минулого століття найчисленнішими виявилися серед англіцизмів назви історико-соціальної та політичної сфер (~21% від загальної кількості новітніх англіцизмів), у 70–80 роки ХХ ст. — назви науково-технічної та виробничої сфер (~25%), а наприкінці ХХ ст. — початку ХХІ ст. — назви економічної, фінансової і комп'ютерної сфер (~32%). За цих неминучих процесів іномовного запозичення суспільство, однак, завжди прагне зберегти унікальність нації на мовному рівні, забезпечити своє самобутнє майбутнє. Цьому, крім обов'язкового державно-фахового контролю за доцільністю лексичних запозичень та правомірністю їх використання, сприяє словотвірне, граматичне і лексико-семантичне засвоєння іномовних слів, у тому числі при формуванні за національною парадигмою словотвірних гнізд із ними у вершині. Отже, допущення і подальше асимілювання та активне застосування чужомовних елементів закладено у самому характері лексичної системи: ними супроводжується еволюціонування мовної структури та інтернаціоналізація термінологічної лексики, які набувають ознак багатогранного, динамічного, масштабного та перспективного процесу в умовах інтеграції національної системи науки й освіти у європейський простір.

У контексті цього якісно нового за завданнями, змістом і масштабами процесу наукова увага лінгвістів, термінологів, перекладачів об'єктивно фокусується на проблемі міжнародної термінологічної лексики, комунікативна роль і лінгводидактичні функції якої суттєво

¹³ Онуфриенко Г. С. Гибриды как стилеобразующий лексический элемент языка науки и техники // "Słowa, słowa, słowa" w Komunikacji językowej / pod red. M. Grabskiej. — II. — Gdańsk. — 2004. — 127–137.

Онуфриенко Г. С. Лингводидактический потенциал международной терминологической лексики в условиях Болонского процесса // Тенденции развития и проблемы преподавания русского и украинского языков как иностранных в современных условиях: Сб. материалов Всеукр. научно-практ. конф. — Запорожье, 2005. — С. 80–81.

науки, техніки. Неологічні гібридні деривати, виникаючи у різних галузях науки, техніки, культури, активно функціонують у сучасному суспільстві (наприклад, біол. *клонування*, кіб. *хакерство*, фін. *дилерський, тендерний*, проф.-розм. *бюджетник, контрактник, міжрегіонали*).

Отже, аналізом досліджених різногалузових терміносистем переконливо доводиться, що ТЗ як словесна одиниця, формуючись в українській мові переважно засобами питомої мови, в умовах тенденції науки і техніки до єдності в ім'я міжнародного прогресу може являти собою лексичні запозичення із високорозвинених літературних мов (передусім європейського ареалу), які, залучаючись до дериваційних парадигм мови-реципієнта, результують в активно поширювані на питомому ґрунті термінологічні знаки гібридної мовної природи, функціонуванням яких захищаються лексико-граматичні парадигми рідної мови та забезпечуються мотиваційні взаємовідношення з відповідними одиницями. Ця взаємодія “свого” і “чужого”, національного та запозиченого, у тому числі інтернаціонального, особливо яскраво простежується в термінологіях, що перебувають у стані активного формування, розвою й розбудови, і позначається динамізмом термінологічного фонду, з одного боку, та морфемною/морфною структурованістю й модельованістю ТЗ з іномовним/ інтернаціональним елементом/ компонентом у складі, з іншого боку. *ТЗ-гібриди дозволяють зберегти унікальність нації на мовному рівні*: так, зовнішня форма, зокрема однослівного, терміна, тобто його “афіксальне вбрання”, лишається “рідною”, упізнаваною, національною, легко вписуючись у лексико-граматичні парадигми рідної мови, розкриваючи адаптивні механізми мовної системи та зберігаючи її цілісність і адекватність самій собі. Матеріалами дослідження доводиться, що *гібридизація є важливою, впливовою, активною та прогресивною тенденцією в українській мові*. Усвідомлення цього мовного феномену, завдяки якому, безперечно, виявляються сила, досконалість, дериваційні можливості й перспективи мови-реципієнта, проектує проблематику різнопараметрального його дослідження, що збагатить у відповідних розділах теорію українського термінознавства і результуватиме у гармонізацію, уніфікацію, стандартизацію української термінології в сенсі завдань її лінгвістичного впорядкування у контексті вимог Болонського процесу. (Г. Онуфрієнко, докт. філос. у філол. науках)

Завдання 4.3.5. *Опрацюйте статті молодих дослідників (студентів, магістрантів, аспірантів) з актуальних проблем гуманітарних наук. Спираючись на знання алгоритмічного припису та мовних стандартів-кліше для оформлення статей, проаналізуйте їх та з'ясуйте, які резерви використано (або не використано) авторами для вдосконалення текстів, і поясніть, на підставі чого ви зробили такі висновки.*

Завдання 4.3.6. *Проаналізуйте (в контексті основних вимог до змісту, побудови та мовного оформлення) наукові статті молодих дослідників, підготовлені на актуальному й цікавому для вас науковому матеріалі. Наведіть приклади зразкових, на вашу думку, наукових статей. Сформулюйте головні поради-рекомендації для себе та молодим авторам наукових праць.*

Завдання 4.3.7. *Наведіть приклади нормативних аббревіатурних назв з наукових статей економіко-гуманітарної проблематики.*

Завдання 4.3.8. *З'ясуйте, які типи речень переважно використовуються як заголовки наукових статей і від чого це залежить.*

Завдання 4.3.9. *Наведіть приклади лексико-граматичних конструкцій, які використовуються автором статті для оформлення власного бачення (позиції, точки зору, розуміння тощо) питання, проблеми.*

Завдання 4.3.10. *Наведіть приклади загальнонаукових скорочень, поширених у статтях з економіко-гуманітарних спеціальностей.*

Завдання 4.3.11. *Запропонуйте, обґрунтовуючи, скорочений запис наведених нижче слів та словосполучень, що часто використовуються в сучасній науковій літературі.*

Автореферат, анотація, бібліографія, бібліотекознавство, відповідалний редактор, дипломатія, дисертація, доктор фізико-математичних наук, доктор філософських наук, доцент, екологія, економіка, збірник наукових праць, інформація, історія, кандидат

економічних наук, кандидат філологічних наук, кандидат юридичних наук, кафедра, Міністерство освіти і науки, науково-практична конференція, наукознавство, Національна академія наук України, науково-дослідна робота, провідний науковий співробітник, професор, редактор, редколегія, соціологія, сторінка, університет, Український реферативний журнал, фінансова справа, Цивільний кодекс України, Цивільно-процесуальний кодекс України, член-кореспондент НАН України, юриспруденція. ▢

Завдання 4.3.12. Назвіть та схарактеризуйте основні форми подання ілюстративного матеріалу в науковій літературі. З'ясуйте причини, що обумовлюють вибір цих форм.

Завдання 4.3.13. З'ясуйте, обґрунтовуючи, найдоречніші місця таблиць, схем, діаграм у науковій літературі різних жанрів (реферат, стаття, дисертація, монографія, підручник тощо). Наведіть переконливі приклади.

Завдання 4.3.14. Назвіть та схарактеризуйте основні структурні елементи таблиць у науковій літературі.

Завдання 4.3.15. Поясніть, чи ставляться пунктуаційні знаки (крапка, двокрапка) в кінці тематичних заголовків, заголовків та підзаголовків колонок і таблиць у наукових творах.

Завдання 4.3.16. Назвіть основні форми запису цифрової інформації в наукових працях. Проілюструйте прикладами свою відповідь.

Завдання 4.3.17. Знайдіть у наукових статтях різні форми наведення цифрової інформації та схарактеризуйте правила її презентації.

Завдання для само- і взаємоконтролю до розділу 4

Завдання 1. Сформулюйте мету наукової роботи. Обґрунтуйте свою відповідь.

Завдання 2. Схарактеризуйте вимоги до студентської наукової роботи.

Завдання 3. З'ясуйте, що є спільного й відмінного між текстом наукової статті та анотації, реферату, рецензіїю на неї.

Завдання 4. Назвіть основні компоненти наукової доповіді та статті.

Завдання 5. Проаналізуйте за граматичною природою заголовки наукових статей у різних фахових виданнях гуманітарної сфери (наприклад, у науково-теоретичному журналі “Мовознавство” (Київ), у науковому щорічному журналі “Мова і культура” (Київ), збірнику “Міжнародні відносини” (Дніпропетровськ), у часописі “Українське право” (Київ) тощо). З'ясуйте, якими типами речень і чому переважно оформлюються заголовки наукових статей.

Завдання 6. Проілюструйте прикладами бібліографічний опис (вихідні дані) газетної (журнальної) статті, статті зі збірника, колективної монографії, книги. Визначте спільні й відмінні вимоги.

Завдання 7. З'ясуйте, якими мають бути за кількістю та обсягами цитати в тексті наукової доповіді й статті і що, яким чином і чому на ці параметри впливає.

Завдання 8. Назвіть обов'язкові вимоги до оформлення цитат у науковій роботі. Обґрунтуйте свою відповідь.

Завдання 9. Поясніть, як ви розумієте поняття “некоректне цитування” з наукових джерел та як запобігти цьому авторові наукової роботи.

Завдання 10. Сформулюйте всі правила наведення та оформлення цитат і проілюструйте їх прикладами на матеріалі опанованих дисциплін.

Завдання 11. З'ясуйте сутність поняття **“непряме цитування”** та проілюструйте його прикладами з наукових праць.

Завдання 12. Назвіть та схарактеризуйте основні форми подання ілюстративного матеріалу в науковій літературі. З'ясуйте причини, що обумовлюють вибір цих форм.

Завдання 13. Схарактеризуйте та проілюструйте прикладами засоби зв'язку між реченнями наукової статті (доповіді).

Завдання 14. З'ясуйте, які функції виконують у науковому тексті вказівні займенники, прикметник **останній**, числівники **перший, другий**.

Завдання 15. Назвіть слова, що використовуються при узагальненні результатів наукової роботи, та поясніть розділові знаки при них.

Завдання 16. Поясніть, порівнюючи, мету дискусії і полеміки.

Завдання 17. Сформулюйте ключові правила коректного ведення дискусії.

Завдання 18. З'ясуйте, яких коректних полемічних прийомів найчастіше бракує сучасному студентові і чому.

Завдання 19. Обґрунтуйте, із скількох та яких саме обов'язкових та факультативних компонентів складається телефонна розмова з науковим керівником (консультантом).

Завдання 20. Назвіть етикетні словесні формули, якими доцільно поспілкуватися під час гострого обговорення наукових проблем.

Завдання 21. Скористайтесь відомими засобами зв'язку у науковому диспуті, зберігши таку послідовність викладу наукової інформації: повідомлення → висновок (теза) → аргументація → ілюстрація → узагальнений висновок.

Завдання 22. З'ясуйте, який варіант вступної частини наукових статей з гуманітарних проблем та чому є найпоширенішим: а) дефініція з подальшим описом; б) опис ознак, рис з подальшою дефініцією; в) опис-обґрунтування з подальшою дефініцією.

Завдання 23. Проілюструйте прикладами різні засоби зв'язку між абзацами наукового тексту (синтаксичні засоби, повторення тощо).

Завдання 24. Наведіть синонімічні конструкції, що використовуються в наукових текстах-міркуваннях.

Завдання 25. Доведіть, що в заголовках наукових статей здебільшого відбувається нарощення інформації завдяки формам родового відмінка іменників.

РОЗДІЛ 5. ПІДСУМКОВИЙ КОНТРОЛЬ

5.1. Тестові завдання для модульного контролю

5.1.1. З якою метою використовують в анотаціях, рефератах, рецензіях, дискусіях наведені групами дієслова?

- 5.1.1.1. (Автор) розглядає, аналізує, викладає, описує, називає, висвітлює, повідомляє, констатує.
- 5.1.1.2. (Автор) порівнює, співставляє, класифікує, групує, зіставляє, розмежовує.
- 5.1.1.3. (Автор) розробляє, доводить, з'ясовує, стверджує, висуває, висловлює, вважає, досліджує.
- 5.1.1.4. (Автор) підсумовує, узагальнює, робить висновок, резюмує.
- 5.1.1.5. (Автор) наводить переконливі факти, обґрунтовує, ілюструє, доводить, порівнює, протиставляє, цитує.
- 5.1.1.6. (Автор) підкреслює, зазначає, звертає на особливу увагу, зосереджує увагу, фокусує увагу, акцентує увагу, неодноразово повертається, повторює, наповняє, обстоює, зауважує.
- 5.1.1.7. (Автор) дискутує, полемізує, критикує, спростовує, не погоджується, наводить контраргументи.

Відповіді:

- а) для переліку питань першоджерела;*
- б) для позначення дослідницьких та/або експериментальних матеріалів першоджерела;*

- в) для класифікації й градації проблем першоджерела;
- г) для узагальнення, підбиття підсумків;
- д) для аргументування інформації першоджерела;
- е) для виокремлення проблем, думок першоджерела;
- є) для вираження позиції автора першоджерела.

5.1.2. Загальні вимоги до якого важливого компонента наукового тексту (реферату, рецензії, статті, доповіді) наведено нижче?

- *Має бути точним, наведеним без спотворення думки автора;*
- *має бути нерозривно зв'язаним із текстом і контекстом;*
- *використовується для доказу чи спростування висунутих автором положень;*
- *наводиться двома можливими формами: або з використанням лапок і дотриманням граматичної форми у першоджерелі, або опосередковано через використання підрядної частини складнопідрядного речення.*

5.1.3. Обґрунтуйте, які обов'язкові компоненти наукового тексту супроводжуються наведеними означеннями оцінного характеру, і підкресліть спільні їх ознаки.

- 5.1.3.1.** Наукова, фундаментальна, актуальна, важлива, ключова, провідна, гостра, прикладна, глобальна, нерозв'язана, дискусійна, невірнішувана, сучасна, першочергова, нагальна.
- 5.1.3.2.** Точна, вичерпна, повна, детальна, суттєва, важлива, цінна, необхідна, одержувана, оперативна, термінова, достатня, нова, поточна, узагальнена, остання, об'єктивна, попередня.
- 5.1.3.3.** Першочергова, найближча, кінцева, поставлена, головна, прикладна, конкретна, певна, визначена, окреслена.
- 5.1.3.4.** Наукова, головна, основна, практична, конкретна, реальна, поставлена, зазначена, проміжна, комплексна.
- 5.1.3.5.** Бухгалтерська, графічна, судово, кримінальна, сучасна, додаткова, технічна, почеркознавча, термінова.

Відповіді:

а) інформація; б) проблема; в) мета; г) задача; д) експертиза.

5.1.4. Обґрунтуйте, що саме характеризують у науковому тексті означення оцінного плану, наведені групами. Підкресліть спільні ознаки цих понять.

- 5.1.4.1.** Важливий, обраний, намічений, подальший, головний, генеральний, вирішальний, новий, перспективний.
- 5.1.4.2.** Науковий, об'єктивний, конкретний, здійснений, усебічний, ґрунтовний, повний, вичерпний, детальний, порівняльний, реальний, глибокий, якісний, кількісний, контекстний.
- 5.1.4.3.** Сучасний, традиційний, допоміжний, основний, статистичний, діалектичний, аналітичний, новий, експериментальний, дедуктивний, соціологічний, порівняльно-історичний, емпіричний, провідний.
- 5.1.4.4.** Аналогічний, перевірочний, новий, важливий, цікавий, блискучий, переконливий, унікальний, запланований, здійснений, лінгвістичний, навчальний, асоціативний, науковий, технічний.
- 5.1.4.5.** Конструктивний, логічний, досліджуваний, аналізований, описуваний, спостережуваний, технічний, науковий.
- 5.1.4.6.** Вторинний, об'єктивний, мовний, позамовний, головний, суб'єктивний, фінансово-бюджетний, важливий.

Відповіді:

а) факт; б) напрям; в) метод; г) експеримент ; д) аналіз; е) фактор (чинник); є) об'єкт.

5.1.5. Визначте, дефініції яких ключових понять наукової діяльності наведено.

- 5.1.5.1.** ... — це письмовий аналіз першоджерела: коментування основних його положень, узагальнена й ар-

гументована оцінка його і висновки про значущість його в цілому.

5.1.5.2. ... — це композиційно організований та узагальнений виклад змісту першоджерела чи кількох першоджерел.

5.1.5.3. ... — це коротка й узагальнена характеристика тексту першоджерела (статті, книги тощо).

5.1.5.4. ... — це найбільш узагальнена (без детального аналізу) оцінка першоджерела із наведенням практичних рекомендацій.

5.1.5.5. ... — це порядок, послідовність викладу інформації першоджерела.

Відповіді:

а) анотація; б) реферат; в) рецензія; г) план; д) конспект; е) відзив.

5.1.6. Як називається письмовий виклад студентом власних результатів наукового дослідження, метою якого є виявлення рівня знань з відповідної навчальної дисципліни?

Відповіді:

а) анотацією; б) рефератом; в) статтею; г) науковою (курсовою, дипломною, конкурсною) роботою.

5.1.7. Як називають письмовий виклад змісту наукового джерела (лекції, параграфа, розділу, книги, статті, виступу, доповіді тощо)?

Відповіді:

а) анотацією; б) рефератом; в) статтею; г) тезами; д) конспектом.

5.1.8. Як називають невеликого обсягу науковий твір у періодичному науковому виданні (журналі), збірнику, де автор стисло викладає матеріали та результати здійсненого дослідження відповідно до поданої у назві теми?

Відповіді:

а) анотацією; б) рефератом в) статтею; г) рецензією; д) конспектом; е) відзивом.

5.1.9. Як називають структурування наукового тексту на складові частини, графічне відокремлення однієї частини від іншої?

Відповіді:

а) тезами; б) планом; в) рубрикацією; г) абзацем; д) фразою.

5.1.10. Якою фінальною частиною треба завершити наведені початкові фрагменти тверджень?

5.1.10.1. Зміст наукового першоджерела в конспекті може передаватися ...

5.1.10.2. Тези наукового першоджерела позбавлені ...

5.1.10.3. Реферат готується на матеріалі ...

5.1.10.4. Типовий абзац має три частини: ...

5.1.10.5. Бібліографія до наукового джерела може подаватися трьома варіантами: ...

5.1.11. Які з наведених груп ознак найточніше та найповніше характеризують науковий стиль мови?

Відповіді:

а) логічність, чіткість, доказовість, доступність, стислість;

б) логічність, точність, поняттєвість, термінованість, об'єктивність, доказовість, переконливість;

в) логічність, полемічність, яскравість, точність, невимушеність;

г) логічність, точність, об'єктивність, стислість, полемічність;

д) логічність, точність, об'єктивність, стислість, чіткість, доступність, образність;

е) логічність, стислість, чіткість, стандартизованість, документальність.

5.1.12. Якими з наведених джерел репрезентується сфера фіксації фахової термінології?

Відповіді:

а) доповідь; б) словник; в) довідник; г) стаття; д) підручник;
е) курсова робота; є) монографія; ж) ДЕСТи; з) реферат; и) план;
і) дисертація; ї) навчальний посібник; й) тезаурус.

5.1.13. Який/які з наведених видів компетентності є невід’ємною складовою й обов’язковою ознакою освіченості та професіоналізму?

Відповіді:

а) мовна; б) морфологічна; в) граматична; г) орфографічна;
д) мовленнєва; е) синтаксична; є) пунктуаційна; ж) комунікативна;
з) термінологічна; и) риторична;

5.2. Репродуктивні завдання креативного спрямування

5.2.1. Введіть українською мовою у науковий контекст цитати, подані мовою оригіналу. Перевірте відповідність чинним нормам оформлення цитат у сучасній українській мові.

Национальной науки нет, как нет и национальной таблицы умножения.

(А. Чехов)

Главное, что характеризует феномен мышления, — это способность ставить задачу и самопрограммироваться на ее решение, а также способность к обобщению.

(проф. В. Барашенков)

Только наука изменит мир. Наука в широком смысле и как расщеплять атом, и как воспитывать детей ... И взрослых тоже.

(Н. Амосов)

Стремясь познать бесконечное, наука сама конца не имеет и, будучи всемирной, в действительности неизбежно приобретает народный характер.

(Д. Менделеев)

Чем более наука служит жизни, тем более жизнь обогащает науку.

(Г. Плеханов)

5.2.2. Підготуйтеся до участі в науковій дискусії за однією із запропонованих тем. Занотуйте ключові тези власної позиції у дискусії.

5.2.2.1. Тема: Освіченість і порядність

Контекст: Людей вчать усьому, тільки не порядності, проте вони намагаються блиснути саме порядністю, а не освіченістю, тобто якраз тим, чого їх ніколи не навчали. (Б. Паскаль, французький учений-фізик, математик, філософ-мораліст, 1623–1666 р.р.)

5.2.2.2. Тема: Радію й емоції, наука і почуття

Контекст: Істинна наука не знає ані симпатій, ані антипатій: єдина мета її — істина. (У. Грове, англійський учений-фізик, 1811–1896 р.р.)

5.2.2.3. Тема: Наука і час

Контекст: Там, де раніше були кордони науки, там тепер її центр. (Г. Ліхтенберг, німецький учений-фізик, письменник, літературний критик епохи Просвітництва, 1742–1799 р.р.)

5.2.2.4. Тема: Наука і мова

Контекст: Вивчення науки може бути цілком включене до вивчення мови науки. (Ч. Морріс)

5.2.2.5. Тема: Традиції і новації

Контекст: Традиція — це прогрес у минулому; в майбутньому прогрес стане традицією. (Е. Ерріо, французький політичний і державний діяч, 1872–1957 р.р.)

5.2.3. Складіть план і відповідно до нього підготуйте реферат за однією із запропонованих актуальних тем та з урахуванням

обраної спеціальності. Опрацюйте реферат для виголошення його ідей на широкий загал.

- 5.2.3.1.** Полярна зірка науки — її моральність.
(*С. Буфлер, французький письменник, 1737–1815 р.р.*)
- 5.2.3.2.** Наполегливість — мати науки. (*античний вислів*)
- 5.2.3.3.** Наука — це драма ідей.
(*А. Ейнштейн, фізик-теоретик, один із засновників сучасної фізики, автор теорії відносності, 1897–1955 р.р.*)
- 5.2.3.4.** Наука — це істина, помножена на сумнів.
(*П. Валері, французький поет, есеїст, 1871–1945 р.р.*)
- 5.2.3.5.** Час — найкращий цінитель наукових праць.
(*Л. Пастер, французький учений-біолог, хімік, 1822–1895 р.р.*)
- 5.2.3.6.** Науковий результат починає служити суспільству, як тільки набуває впровадження в технології.
(*Б. Патон, український учений у галузі металургії та зварювання, Президент НАН України, 1918 р.н.*)
- 5.2.3.7.** Мислення є страждання.
(*Арістотель, давньогрецький філософ, учений-енциклопедист, 384–322 до н.е.*)
- 5.2.3.8.** Учений має бути лицарем істини.
(*В. Белінський, російський мислитель, літературний критик, революційний демократ, 1811–1848 р.р.*)
- 5.2.3.9.** Наука має служити виключно добродію.
(*Ж. Верн, французький письменник, засновник науково-фантастичного жанру, 1828–1905 р.р.*)
- 5.2.3.10.** Знання без совісті — це падіння душі.
(*Ф. Рабле, французький письменник-сатирик, гуманіст, 1494–1533 р.р.*)
- 5.2.3.11.** Найвеличніші відкриття робилися молодими.
(*І. Кікоїн, радянський фізик, 1908–1985 р.р.*)

5.2.4. Підготуйте, детально опрацювавши різноманітні наукові джерела, доповідь на всеуніверситетську науково-практичну конференцію “Актуальні проблеми сучасного українського мовознавства”, присвячену Дню української писемності і мови.

5.2.5. Складіть довідкову анотацію та рецензію на одну з доповідей, виголошених на щорічній всеуніверситетській науково-практичній конференції “Тиждень науки”.

5.2.6. Наведіть, користуючись, у разі потреби, відповідними лексикографічними джерелами, українські й латинські еквіваленти до актуальних за всіх часів та епох крилатих висловів. Запропонуйте найвлучніший варіант назви до цієї тематичної групи давніх афоризмів.

*Наука — сокровище.
Наукой победишь!
Совершенствуй себя!
Не прекращай учиться!
Что учишь, себе учишь.
Я мыслю, следовательно, я существую.
Учись охотно: что есть приятнее, чем много учиться?
Ум и язык объединяют весь человеческий род.
Жизнь без науки — смерть.
Человеческий ум питается наукой и мышлением. (P)*

5.2.7. Складіть деталізовані номінативні плани доповідей за тематикою, наведеною у завданні 5.2.6.

5.2.8. Законспектуйте наукову статтю, опубліковану в періодичному виданні (журналі) за обраним вами фахом або опановуваною навчальною дисципліною.

5.2.9. Підготуйте фрагмент наукової статті, мета якого — висвітлити історію розробки у вітчизняній та зарубіжній науці проблеми, винесеної у назву статті та актуальної для обраної вами спеціальності.

5.2.10. Складіть повну бібліографію до однієї з актуальних (або цікавих для вас) проблем обраної вами спеціальності та оформіть її за чинними ДЕСТами.

5.2.11. Доведіть матеріалами наукової літератури з вашої спеціальності, що термін і відповідно термінованість є однією з

основних стильових ознак наукового стилю літературної мови.

5.2.12. Переконайте конкретними прикладами з різножанрової наукової літератури, що однослівними термінами переважно є іменники.

5.2.13. Проаналізуйте лексичний склад науково-навчального тексту та поясніть функції трьох основних його стратів (груп):

а) абсолютно термінологічної лексики, тобто термінологічної лексики вузькоспеціального характеру; б) відносно термінологічної лексики, тобто загальнонаукової і міжнаукової термінологічної лексики; в) нетермінологічної лексики, тобто слів-організаторів думки, слів-конкретизаторів думки, службових частин мови.

5.2.14. Схарактеризуйте роль порядку слів у науковому тексті та експериментально встановіть, де і чому якнайчастіше знаходиться основна інформація.

5.2.15. Поясніть, чи залежить обсяг наукового твору від його жанру, і якщо так, то як саме і чому.

5.2.16. Підготуйте з урахуванням особливостей власного мовного стилю 2–3 зразки клішованих анотацій різних видів для подальшого активного користування ними в самостійній науковій роботі з анотування першоджерел.

5.2.17. Підготуйте 2–3 зразки клішованих рефератів різних видів для подальшого активного використання їх у самостійній роботі з реферування фахових наукових джерел.

5.2.18. Підготуйте з урахуванням свого мовного/мовленнєвого стилю 2–3 зразки клішованих рецензій.

5.2.19. Лаконічно та з урахуванням принципу ієрархії сформулюйте основні сучасні вимоги до наукових творів малих жанрів.

5.2.20. Опрацюйте фонди бібліотечних каталогів і складіть список вітчизняних та зарубіжних джерел, де публікуються анотації й реферати наукових праць з обраної вами спеціальності.

5.3. Завдання з перекладу українською мовою науково-популярних текстів

5.3.1. Запишіть українською мовою наведені тексти, автори яких — корифеї науки, відомі дослідники, письменники, літературознавці, редактори видавництва “Наука”. Підкресліть ключові слова, сформулюйте основну тезу кожного з текстів і запропонуйте найточніші до них заголовки. Обґрунтуйте свою точку зору.

5.3.1.1. Человек воспринимает глазами 20% информации, из них 70%-посредством чтения. К 2013 г. объем информации по сравнению с 1990 г. возрастет в 4 раза, к 2040г. — в 32 раза. Средняя скорость чтения студентов составляет 120–180 слов в минуту, специалистов с высшим образованием — 200–250. Потрясающе быстро читали Ж. Ж. Руссо, А. Пушкин, Б. Наполеон, О. де Бальзак, Н. Чернышевский, Л. Толстой, М. Горький, Р. Роллан, А. Эйнштейн и др. Учеными доказано, что при быстром чтении утомляемость глаз меньше, чем при медленном чтении. Академик Н. Амосов обоснованно утверждал: “Для человеческого организма благоприятен только режим напряжения. Силы при напряжении возрастают”.

В XVII веке Никола Гролье де Сервьера придумал машину для ускорения чтения книг: подобие мельничного колеса с подставками для книг вместо лопастей, на которые одновременно помещалось несколько книг, раскрытых на требуемых страницах. Наш мозг обладает высокой избирательной способностью, вот почему читать нужно не слова, а мысли. Кроме того, мозгу присуща догадка, пред-

восхищение. Для того чтобы правильно прочесть фразу, достаточно видеть по 2–3 буквы из каждого слова или верхние/ нижние половинки букв (*по О. Козловскому*).

5.3.1.2. Наука — нервная система нашей эпохи. Мир науки и техники так сложен и разнообразен, что никто не может считать свое образование завершенным с окончанием средней школы и даже вуза. Скорее с этого оно только начинается.

Естественное стремление цивилизованного человека: “Хочу все знать!” или более скромное: “Хочу знать необходимое, чтобы правильно действовать!”, сталкивается, однако, с явлением еще одного “взрыва” — с лавинообразным потоком информации. На самом деле, активно читающий человек может за свою жизнь прочесть 3–5 тысяч книг. Но ведь ежедневно выходит в свет огромное количество новых книг, научных брошюр и журналов.

Еще Вольтер говорил: “Многочисленность фактов и сочинений растет так быстро, что в недалеком будущем придется сводить все к извлечениям и “словарям”. В XVIII веке вышло примерно 1,6 миллиона книжных изданий, в XIX веке — 6,1 миллиона, в XX веке — около 50 миллионов новых книжных изданий.

Сейчас во всем мире ежедневно выпускается около 100 тысяч книжной продукции. Поэтому учет, отбор, обработка, хранение и передача информации стали одной из главенствующих и бурно развивающихся отраслей человеческой деятельности.

Наука — связующий элемент между мыслями людей, рассеянных во времени и пространстве, и в этом одно из самых высоких ее достоинств.

Древняя мудрость гласит: “В начале было слово”. Действительно, в слове — первый проблеск сознательности, слово — главный инструмент общения людей, общения поколений, накопления духовных богатств. И “как хорошо, когда благоденствие

человека основано на законах разума”, — утверждал Пифагор. Нет сокровищницы лучше знания! Предмет познания бесконечен! (*Е. Лихтенштейн*)

- 5.3.1.3.** Служение науке не мирится с легким отношением к себе, к людям. Наука — это совсем особая сфера труда, привлекающая к себе непреодолимой силой... Ученый кончает свою исследовательскую деятельность, почти всегда только уходя из жизни. В чем же заключается особая сила и активность молодого исследователя? Несомненно, в том, что он смотрит на традиции, на получаемое им научное наследство прошлого новыми, свежими глазами, еще не привыкшими к общепринятому, к трафарету. Молодой научный гений и талант почти всегда вносят с собою перелом, революцию, новую точку зрения, приводят на новую вершину, с которой раскрываются неожиданные широкие горизонты для дальнейшего исследования. Ученый обязательно должен учиться, учиться, несмотря на все свои успехи, свои достижения, всю жизнь до гроба. Громадная наука была до него, громадная наука развивается рядом с ним, в родной стране и во всем мире, громадная наука будет после него. Какой бы областью знания ни занимался молодой ученый, он должен много, внимательно и критически читать, он должен знать несколько языков, ибо иначе для него будет закрыто очень многое, иногда самое важное. (*С. Вавилов*)

- 5.3.1.4.** Талант в науке есть прежде всего способность к упорному творчеству. Только не ошибитесь в занятой вами жизненной позиции. Всегда ставьте себе большие и надличностные задачи, и вы достигнете в своей жизни большого и надежного. Вы будете счастливы. Красота научной работы состоит главным образом в красоте исследовательских приемов, в новизне и скрупулезности научной методики. (*Д. Лихачев*)

5.3.1.5. Какое же качество должен иметь молодой человек, вступающий в область науки? Я думаю, что самое главное качество — влюбленность, ненасытный интерес к тайнам природы и к путям овладения этими тайнами. Все остальное приложится. От ученого требуется и огромный повседневный труд, труд через всю жизнь, и огромная работа мозга, и терпение, и постепенность восхождения на вершину науки, открывающего все более широкий горизонт, но все это легко для влюбленного. Без острого, влюбленного интереса нет ученого.

Какова бы ни была профессия молодого специалиста — рабочий ли он, инженер, педагог, агроном, врач, научный работник, — важно, чтобы он был творческим человеком.

Главное, что должно дать образование и о чем часто забывают, — это не “багаж” знаний, а умение владеть этим “багажом”. Это и есть главная цель любого, в том числе и высшего, образования. (*А. Несмеянов*)

5.3.1.6. В наше время невозможно прожить с запасом знаний, полученным в начале жизни.

Начав самостоятельную работу, мы все еще продолжаем учиться. Учится рабочий, чтобы поспеть за новой технологией, за новинками оборудования. Учится земледелец, чтобы не отстать от сельскохозяйственной науки. Непрерывно учатся летчики, врачи, преподаватели, инженеры, иначе их дипломы превратятся в пустую бумажку. Учатся министры, академики, генералы. Чтобы не отстать от своего бурного времени, учатся все люди и всю жизнь, весь свой век. Получение знаний становится уже просто физиологической потребностью, не угасающей с годами. Фундаментальные знания — это знания не расчетчика, а теоретика, не клерка от науки, а мыслителя, творца.

Овладевая фундаментальными знаниями, специалист поднимается на высочайшую ступень понимания

предмета, откуда уже открываются магистрали науки, ее самые оживленные перекрестки, открываются горизонты будущих открытий. (*Р. Хохлов*)

- 5.3.1.7.** Не следует бояться принимать участие в научных разговорах, слушать доклады, читать книги, если у вас из-за отсутствия предварительных знаний от всего этого останется не более двух-трех разрозненных впечатлений или фраз. Эти фрагменты позднее неожиданно и молниеносно воплощаются в некую единую картину и оказывается, что мы играючи и без особого напряжения приобрели за счет таких несистематических занятий богатство, подчас гораздо большее того, которое можно получить в результате регулярной работы.

Никогда не следует стыдиться открыто признать, что в каком-то вопросе вы знаете очень немного, едва-едва “кумекаете” в нем.

Я могу засвидетельствовать, что когда замечаю, что кто-то недостаточно подготовлен, но хочет расширить свои знания, — я стараюсь любым способом помочь ему и нахожу в этом огромное удовлетворение. Если же, напротив, я вижу, что какими-либо увертками от меня стараются скрыть недопонимание и тем самым мешают мне оценить его степень, я мгновенно перестаю получать удовольствие от объяснения (*по П. Эренфесту*).

- 5.3.1.8.** Для того чтобы поистине наслаждаться всеми источниками, утоляющими естественные человеческие чувства, мало познать одни лишь законы действительности. Необходимо еще развить эмоциональное восприятие мира. И тут уж человек не может обойтись без искусства. Недаром Виктор Гюго говорил: “Искусство — это я, наука — это мы”. Конечно, этой сентенцией великий французский писатель не стремился подчеркнуть особый индивидуализм искусства, якобы противопоставляемый коллективной и

уравнительной общедоступности науки. Речь идет о том, что наука опирается на объективные законы, утверждаемые ею на основе анализа, опыта поисков. Законы эти, если они доказаны, подтверждены и не опровергнуты какими-либо новыми гипотезами или открытиями, воспринимаются, признаются всеми одинаково. А любое, пусть даже самое совершенное, произведение искусства, как бы общедоступно оно ни было, допускает некоторое различие в оттенках восприятия его разными людьми. (*Л. Кассиль*)

5.3.1.9. Различны призвания и средства у науки и в поэзии. Но и здесь есть взаимосвязь. Параллели науки и поэзии координируют свое направление, и, наконец, обе идут в грядущее. Обе как бы дополняют друг друга, помогая совершенствовать художественный и научный метод познания. Сегодняшней науке — атомной физике, теории вероятностей, кибернетике, космогонии — необходима большая поэтическая отвага, фантазия, мечта. А поэзии наших дней нужны научные знания, научная мысль, аналитическое мышление и конкретность. (*Э. Межелайтис*)

5.3.1.10. Только преодолевая ошибку за ошибкой, вскрывая противоречия, мы получаем все более близкое решение поставленной проблемы.

Ошибки не есть еще лженаука. Лженаука — это непризнание ошибок. Только поэтому она тормоз для здорового научного развития.

Развитие науки немыслимо без борьбы мнений и научной критики... В научных спорах, творческих дискуссиях быстрее рождается истина, оттачивается идея, вырисовываются пути ее воплощения в жизнь. Это традиция нашей науки. (*П.Капица*)

5.3.2. Ознайомтеся з адресованими молодим дослідникам порадами лауреата Нобелівської премії (1904 р.), видатного

фізіолога, засновника вчення про вищу нервову діяльність Івана Петровича Павлова (1849–1936 р.р.) і перекладить їх українською мовою. Підкресліть ключові тези і сформулюйте до них запитання.

Что бы я хотел пожелать молодежи, посвятившей себя науке?

Прежде всего — последовательности. Об этом важнейшем условии плодотворной научной работы я никогда не смогу говорить без волнения. Последовательность, последовательность и последовательность. С самого начала своей работы приучите себя к строгой последовательности в накоплении знаний.

Изучите азы науки, прежде чем пытаться взойти на ее вершины. Никогда не беритесь за следующее, не усвоив предыдущего. Никогда не пытайтесь прикрыть недостатки своих знаний хотя бы и самыми смелыми догадками и гипотезами. Как бы ни тешил ваш взор своими переливами этот мыльный пузырь, — он неизбежно лопнет, и ничего, кроме конфуза, у вас не останется.

Приучите себя к сдержанности и терпению. Научитесь делать черную работу в науке. Изучайте, сопоставляйте, накапливайте факты.

Как ни совершенно крыло птицы, оно никогда не смогло бы поднять ее ввысь, не опираясь на воздух. Факты — это воздух ученого. Без них вы никогда не сможете взлететь. Без них ваши “теории” — пустые потуги.

Но, изучая, экспериментируя, наблюдая, старайтесь не оставаться у поверхности фактов. Не превращайтесь в архивариусов фактов. Пытайтесь проникнуть в тайну их возникновения. Настоячиво ищите законы, ими управляющие.

Второе — это скромность. Никогда не думайте, что вы уже все знаете. И как бы высоко ни оценивали вас, всегда имейте мужество сказать себе: я невежда. Не давайте гордыне овладеть вами. Из-за нее вы бу-

дете упорствовать там, где нужно согласиться, из-за нее вы откажетесь от полезного совета и дружеской помощи, из-за нее вы утратите меру объективности. ...Третье — это страсть. Помните, что наука требует от человека всей его жизни. И если у вас было бы две жизни, то и их бы не хватило вам. Большого напряжения и великой страсти требует наука от человека. Будьте страстны в вашей работе и в ваших исканиях! (по И. Павлову)

5.3.3. Перекладіть українською мовою *шість секретів* професійного успіху, сформульованих Дмитром Івановичем Менделєєвим (1834–1907 р.р.) — автором періодичної системи хімічних елементів, фундаментальних праць із хімічної технології, фізики і математики, ботаніки і зоології, метеорології, мінералогії, метрології, сільського господарства та економіки. Порівняйте зміст цього і попереднього тексту та складіть за відповідним алгоритмічним приписом номінативний план доповіді “Етикет дослідника” для виголошення її на науковій конференції.

1. Количество накопленных знаний переходит в новое качество, когда быстро и без проблем начинаешь проникать в суть незнакомой ранее темы.
2. Цели жизни открываются каждому еще в юности. Их нельзя предавать!
3. Не стоит тревожиться: лучшее никогда не уйдет от нас!
4. Нужно верить в собственную уникальность — тогда в нее поверят другие и будут помогать.
5. Не стоит стесняться, если ваша грамотная речь не льется максимально гладко: своеобразный язык — одно из свойств уникальной личности.
6. Чтобы самая заумная ваша идея не пропала, она должна приносить практическую пользу, только так она становится материальной.

5.4. Завдання з аналітичного опрацювання інформації наукових джерел

5.4.1. Опрацюйте суцільним читанням наведені мовою оригіналу фрагменти з наукових праць сучасних дослідників. Визначте в кожному тексті 5–10 ключових слів та словосполучень, доберіть до них та заголовків українські відповідники і складіть українською мовою довідкові анотації за відповідним алгоритмічним приписом.

5.4.1.1. Контрастивная морфемика: вектор глубины слова

Усиление в последние десятилетия внимания к проблемам морфемики, которые всегда были в поле зрения лингвистов, подтверждается не только возросшим количеством опубликованных научных работ разных жанров, но и острой потребностью смоделировать морфемно-словообразовательный фонд исследуемого языка в контексте актуализированной практическими нуждами идеи создания машинных фондов национальных языков.

Морфемная структура слова как комплексная единица морфемики требует от исследователя использования множества критериев при ее анализе и поиска наиболее рациональных и эффективных по качеству ее характеристик. Морфемные компоненты слова, образуя его морфемную структуру как целое и являясь элементами грамматической системы, “переходят от парадигматических отношений из системы языка в синтагматические отношения структуры речевых единиц”, что подтверждается в работах М. Пешак.

Морфемная длина слова, определяемая количеством морфем в нем, коррелирует с понятием глубины слова и позволяет точно определить верхнюю и нижнюю границы последней. Гипотеза В. Ингве о глубине предложения, впервые интерпретированная относительно морфемной структуры слова в работах В. Московича, дала импульс к последую-

щему развитию этой идеи на материале различных языков.

В ходе проведенного исследования установлено, что глубина морфемной структуры измеряется количеством степеней ее производности и выражается определенным (ограниченным) числом, которое и отражает пределы сложности морфемной и словообразовательной структуры слова в анализируемом языке.

Каждый язык отдает предпочтение словам с определенной глубиной структуры, что, безусловно, отражает параметры (пределы) интервала, наиболее благоприятного для порождения и восприятия носителями этого языка информации в речевом акте. На стыке лингвистического, психолингвистического и лингводидактического подходов особый научно-практический интерес представляет решение проблемы глубины слова на материале разных языков, например, индоевропейской языковой семьи. Так, представительная статистическая выборка слов английского, русского и украинского языков, которые иллюстрируют соответственно нефлективный и флективные их типы, и распределение их по количеству морфем позволяет сопоставить полученные данные с возможностями кратковременной памяти человека, что неизбежно приводит к выводу о существовании в языках оптимального механизма регулирования длины простых и сложных слов. Причем эти пределы структуры, детерминируемые оперативной памятью человека, редко нарушаются.

Сопоставительный анализ на основе распределения вероятностей морфемных структур слов в английском, русском и украинском языках дает основание очертить интервал морфемной длины слова: так, в английском и русском языках, согласно данным Р. Пиотровского, этот интервал составляет 1–8; в украинском языке, по данным Н. Клименко, он

колеблется от 1 до 13. При этом ядро формируется в английском и русском языках двух- и трехморфемными структурами слов, а в украинском — трех-, четырех- и пятиморфемными словами. Таким образом, результаты исследования в векторе глубины слов украинского, английского и русского языков позволяют не только описать в моделях морфемно-словообразовательные фонды этих языков, но и обеспечивают сравнительно-сопоставительный анализ их с целью выявления общего, подобного, особенного и единичного в динамике, синхронии и диахронии, что весьма существенно для решения актуальных задач прикладной лингвистики. (*Г. Онуфриенко*)

5.4.1.2. Общие принципы стратификации лексики специального текста

Одной из характерных черт языка науки на лексическом уровне является, как свидетельствуют многочисленные исследования, неоднородность его лексического состава. “Лексическое наполнение научно-технического текста, — отмечает О. Митрофанова — создается различными по семантическому диапазону и стилевому объему лексическими элементами — терминами, общеупотребительными и общелитературными словами”. Вот почему основой анализа лексического материала, содержащегося в специальном тексте, является прежде всего стратификация — деление лексических единиц на страты (пласты), а затем уже классификация, которая предусматривает четкую, логически обоснованную организацию лексического материала по некоторым рядам (термины, профессионализмы, номены и пр.). В зависимости от вида лексической стратификации исследователи выделяют различные пласты, страты лексики специальных текстов.

Описывая функционально-семантическую стратификацию лексики специального текста, мы опи-ра-

емя на концепцію Ю. М. Скребнева, пропонує розглядати будь-яку мову як систему, яка включає в себе лексико-номінативні одиниці трьох типів:

1. Абсолютно специфічні одиниці, властиві лише даній мові. На лексико-номінативному рівні їм відповідає конкретно-наукова термінологія.

2. Відносно специфічні одиниці, тобто одиниці, які належать і іншим мовам, одному або декільком. Клас відносно специфічних лексем складають міжнаукові і общетехнічні терміни, а також общенаукові і общетехнічні слова.

3. Неспецифічні одиниці — загальноупотребительні слова, характерні для всіх потенційних мов і загальної мови.

Неважко помітити, що в основі даної лексическої стратифікації лежить ознака функціональної належності лексическої одиниці спеціальній або неспеціальній сфері комунікації, функціонування мови. Абсолютно і відносно специфічні одиниці є належністю однієї або декількох спеціальних сфер і можуть бути на основі цього класифіковані як одиниці *спеціальної* лексики; неспецифічні одиниці є належністю загальноупотребительної, або *неспеціальної*, лексики (по Т.Пристаюко).

5.4.1.3. Словарь — феномен и продукт национальной культуры

Лексикографічний труд є свідком певного рівня цивілізації народу, він фіксує стан і рівень виробництва і виробничих відносин в суспільстві, розвиток філософської, політичної, релігійної, науково-технічної думки етносу — носія описуваного в словнику мови. В той же час словник сам є пред'яв

произведением культуры, достижением науки данного общества в определённый период его исторического развития.

Словарное произведение выступает продуктом национальной культуры ещё и в том смысле, что является справочником по культуре речи. Оно, как правило, отвечает на основные вопросы, которые ставит пользователь перед тем, как заглянуть в словарь: правильно ли я говорю, так ли употребляю слово или выражение, точен ли перевод данного слова на другой язык и т.п.

Слово “тезаурус” пришло из греческого языка и означало “сокровищницу”. Характерной и вместе с тем отличительной чертой тезаурусов является то, что слова в них расположены не по алфавиту, а на основании логико-философской классификации предметов и явлений действительности.

К. Марелло выделяет *три вида тезаурусов*:

- 1) кумулятивные, которые представляют собой группировки слов без определения их значений;
- 2) дефинитивные, которые толкуют каждую лексическую единицу группировки слов;
- 3) дву- и многоязычные тезаурусы для путешественников.

Главная цель тезауруса — подсказать правильное слово для нужного концепта в необходимом контексте. Словари, созданные по алфавитному принципу, разрушают семантические связи между словами и их контекстами. Тезаурус призван восстановить семантические отношения между единицами языка.

В этом смысле незаменимы именно кумулятивные тезаурусы, которые не только предоставляют возможность найти более понятное, точное, стилистически верное слово в ситуации нахождения в определённом семантическом поле, но и зачастую становятся основой для формирования тематических компьютерных банков данных.

Дефинитивные тезаурусы могут включать, наряду с определением значения, этимологическую информацию и цитаты из литературных произведений, что показывает непосредственную энциклопедическую направленность этого вида тезаурусов. Дефинитивный тезаурус можно назвать в определённой мере также чисто учебным словарем, т.к. он вводит читателя в необходимую систему концептов, разъясняет сущность, сходства и различия понятий, их парадигматические и синтагматические связи, иногда даёт информацию о производных, грамматических, словообразовательных и других возможностях лексических единиц, обозначающих эти понятия. Тезаурусы для специальных целей — один из видов дефинитивных тезаурусов — способствуют работе по стандартизации терминологии. Третий вид тезаурусов создаётся обычно по тематическим разделам для путешественников: числа, еда, транспорт, гостиница и т.д. с приведением переводных эквивалентов двух и более языков (*по В. Дубичинскому*).

5.4.1.4. Терминография как наука о терминологических словарях

Терминография — это наука о теории и практике создания специальных терминологических словарей. Эта дисциплина комплексная, объединяющая и терминоведение как науку о терминах, и лексикографию как искусство создания словарей.

Терминография представляет собой один из важнейших видов человеческой деятельности в области терминологии, задачами которого являются систематизация, упорядочение и унификация научной терминологии.

Следует различать:

— *описывающую* терминографию, задачей которой является разработка точных, кратких и простых истолкований терминов;

— *предписывающую* терминографию, задачей которой является указание, какой термин следует использовать в той или иной ситуации письменного и устного научного общения.

Значение терминографии в настоящее время трудно переоценить. Впечатляет утверждение о том, что “в мире каждый день публикуется один специальный словарь” [Марчук, 1992].

По данным З. И. Комаровой, на начало 80-х годов в окружающем нас мире выделено и названо 12 миллионов одних лишь названий предметов (в основном — специальных). При этом их становится ежегодно на 200 тысяч больше, что равно словарному составу национального языка. На наших глазах удваивают и утраивают свои логико-понятийные мощности традиционные науки, зарождаются и формируются ресурсы новых наук. В 80-е годы XX века издано более 3000 работ по терминологии.

Терминография призвана выполнять *три основные функции*: а) систематизирующую; б) справочную; в) учебную.

Выделяем *три вида качественно отличающихся терминологических словарей*:

- 1) общенаучные и общетехнические;
- 2) отраслевые терминологические словари;
- 3) узкоспециальные словари.

Объективно развитие терминоведения опережает достижения терминографии. Отчасти такое опережение объясняется тем, что терминологические словари составляют, как правило, специалисты узких отраслей знаний, не имеющие достаточной языковедческой подготовки. Задача терминографии поэтому и состоит в объединении усилий специалистов и лингвистов на поприще терминологического “словаростроения”. (*по В. Дубичинскому*)

5.4.1.5. Принцип достаточного основания

Логическая культура, являющаяся важной составной частью общей культуры человека, включает многие компоненты. Но наиболее важным из них, соединяющим, как в оптическом фокусе, все другие компоненты, является умение рассуждать обоснованно.

Особую роль требование обоснованности знания играет в науке. В каждой конкретной научной дисциплине исторически складывается свой уровень точности и доказательности. Математическое доказательство не путаешь с рассуждением историка, философа или психолога. Но к какой бы отрасли знания ни относилось то или иное⁷ положение, всегда предполагается, что имеются достаточные основания, в силу которых оно принимается и считается истинным.

Требование обоснованности относится и к нашему повседневному знанию. При всей неточности и аморфности последнего, оно также должно опираться на определенные, достаточно надежные основания. Пренебрежительное отношение к обоснованности высказываемых утверждений, фразерство и декларативность недопустимы не только в науке, но и в других областях.

Требование обоснованности знания обычно называют *принципом достаточного основания*. Впервые этот принцип в явном виде сформулировал немецкий философ и математик Г. Лейбниц. “Все существующее, — писал он, — имеет достаточные основания для своего существования”, в силу чего ни одно явление не может считаться действительным, ни одно утверждение истинным или справедливым без указания его основания.

В самом общем смысле *обосновать* некоторое утверждение — значит привести те убедительные или достаточные основания, в силу которых оно должно быть принято. Обоснование теоретических положений является, как правило, сложным процессом, не сводимым к построению отдельного

умозаключення или проведенію одноактної емпіричної, опытної перевірки. Обоснование обычно включает целую серію процедур, касаючихся не только самого рассматриваемого положенія, но и той системы утверждений, той теорії, составным элементом которой оно является. Существенную роль в механизме обоснования играют дедуктивные умозаключення, хотя, как уже сказано, лишь в редких случаях процесс обоснования удається свести к умозаключению или цепочке умозаключений.

Все многообразные способы обоснования, обеспечивающие в конечном счете “достаточные основания” для принятия утверждения, можно разделить на эмпирические и теоретические. Первые опираются по преимуществу на опыт, вторые — на рассуждение. Различие между ними является, конечно, относительным, как относительна сама граница между эмпирическим и теоретическим знанием. *(А. Ивин)*

5.4.1.6. **Некоторые особенности речевого поведения представителей гуманитарной и технической интеллигенции**

Как известно, речевое поведение человека отражает, с одной стороны, черты той языковой среды, к которой он изначально принадлежит, а с другой стороны, престижные для него языковые эталоны той среды, к которой он стремится принадлежать, в которой желает утвердиться. Сочетание этих тенденций — воспитанных средой языковых навыков и осознанного стремления к определенным образцам — лежит в основе сохранения традиции.

Модели поведения человека в обществе в известной мере определяются характером мировосприятия, способом познания мира — достоверным или вероятностным, в основе которого лежит противопоставление знания и мнения. Мнение и знание,

греческие докса и эпистема, преломляясь в моделях поведения, порождают две тенденции. Знание порождает уверенность, определенность, категоричность. Мнение сродни сомнению, неуверенности, осторожности. Эти две тенденции различают основные когнитивные стратегии: ориентация на модус знания более характерна для представителей точных наук, технической интеллигенции; ориентация на модус мнения обычно присуща гуманитарной интеллигенции.

Эти тенденции прослеживаются и в языковом поведении представителей этих двух социально-профессиональных групп. Так, в речи гуманитариев можно отметить уклончивость в оценках, гипотетичность суждений, избегание окончательных определений, своего рода “недоопределения” с помощью особых лексических показателей, выражающих неопределенность, типа “как бы”, “некий”, “какой-то”, “так сказать”, или апеллирующих к общему мнению: “как говорится”, “если угодно” и подобных. Словечко “как бы”, показатель неопределенности, вернее избегания определенности, подхваченное у гуманитариев и распространившееся особенно в сфере публичной речи, становится всеобщим знаком сегодняшнего дня, символом времени.

Противоположные устремления — к точности, лаконизму, категоричности, достоверности — отмечаются в речи “технарей”: для них более характерны определенность суждений, использование лексических показателей типа “естественно”, “действительно”, подтверждающих закономерный и ожидаемый ход вещей.

Полученный вывод, естественно, нуждается в подтверждении на более широком экспериментальном материале (*по Л. Федоровой*).

5.4.2. Опрацюйте фрагменти з наукових праць українських лінгвістів. Складіть питальний і тезовий плани, запропонуйте найточніші заголовки до текстів та обґрунтуйте адресат останніх для рекомендаційних анотацій.

5.4.2.1. Функціональні стилі — різновиди літературної мови, які виокремлюються відповідно до колективно усвідомлюваних типів спілкування і функцій мови у різних сферах суспільної комунікації. У сучасній українській літературній мові виділяють такі функціональні стилі: науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, розмовний, художній, конфесійний.

Конфесійний функціональний стиль покликаний забезпечити спілкування людей у релігійній сфері. Це мова Святого письма, молитов, казань, проповідей тощо. Цей стиль має свої канони, стильові домінанти, вибирає із синонімічних рядів національної мови одиниці піднесеного урочистого звучання.

Науковий функціональний стиль — стиль наукових праць, мета яких нагромаджувати знання, досвід у галузі науки, техніки, встановлювати закономірності розвитку явищ, процесів. Характеризується вживанням термінів та розкриттям їхнього змісту, специфічною побудовою тексту, в якому переважають логічні, причиново-наслідкові відношення між конструкціями. Науковий функціональний стиль має підстил: науково-технічний, науково-популярний, науково-навчальний тощо.

Офіційно-діловий функціональний стиль — стиль ділових документів: міжнародних договорів, юридичних законів, урядових постанов, указів, статутів, службового листування, діловодства тощо, для яких характерна конкретність, лаконічність формулювань, чіткий виклад рекомендацій, прохань, у цілому — вольова модальність висловлювання. Йому властиві усталені звороти, офіційні формули звертання, використання віддієслівних іменни-

ків у складі іменних конструкцій, висока частота вживання інфінітивних конструкцій, речень із дієприслівниковими та дієприкметниковими зворотами, із формами на **-но**, **-то**, функціонування складних сполучників та прийменників, специфічні композиційні прийоми побудови тексту.

Публіцистичний функціональний стиль — той, що виконує функцію формування масової свідомості, впливу на неї через добір інформації. Це стиль засобів масової інформації. Йому властиві мовні форми стандартизації та експресивності, залучення елементів розмовного, художнього стилів для досягнення публіцистичної експресії.

Розмовний функціональний стиль — стиль, який використовується в безпосередніх побутових ситуаціях спілкування, в ньому переважають форми усного діалогічного мовлення з активним використанням емоційної інтонації, жестів, міміки. Характеризується вживанням розмовно-побутової, часом просторічної некодифікованої лексики. Розмовний функціональний стиль є сферою функціонування емоційно-експресивних засобів мови (часток, вигуків, форм суб'єктивної оцінки). Розмовний функціональний стиль протиставляється офіційно-діловому та науковому функціональному стилям, які мають найбільш книжний характер. Одиниці розмовного функціонального стилю використовуються в художньому функціональному стилі як стилістичні засоби.

Художній функціональний стиль — той, що реалізує естетичний вплив мови через конкретно-чуттєвий зміст художніх образів. Комунікативна, інформативно-пізнавальна функції мови підпорядковуються в художньому функціональному стилі естетичній функції. В ньому використовуються мовні засоби всіх інших функціональних стилів; значну роль виконують індивідуально-авторські засоби мовної виразності, переносно-образне вживання

слів, експресивні одиниці всіх мовних рівнів, що забезпечують емоційно-образний вплив на читача. Функціональні стилі взаємодіють між собою, зокрема художній, публіцистичний і розмовний. Більш замкненими, стійкими виявляються офіційно-діловий, науковий, конфесійний. Проте публіцистичний функціональний стиль використовує в своїх підстилях (жанрах) одиниці офіційно-ділового, наукового функціонального стилю. Виділяють також ораторський та епістолярний стилі. На систему мовних засобів функціональних стилів впливають експресивні стилі. (*С.Єрмоленко*)

5.4.2.2. Термінологія (сукупність термінів) є найдинамічнішою частиною сучасного словника, джерелом поповнення словникового складу мови. Американський учений Маріо Пей стверджує, що не менше як половина словництва всіх цивілізованих мов складається з наукових і технічних термінів.

Термін, на відміну від загальновживаних слів, має зв'язок з науковими концепціями, у ньому відображаються факти, спостережені дослідниками, та їхнє теоретичне осмислення. У широкому розумінні термін — це слово чи словосполучення, що позначає поняття певної галузі науки, техніки, мистецтва, основними ознаками якого є системність, відповідність позначуваному поняттю, наявність дефініції, тенденція до однозначності в межах свого термінологічного поля, тобто термінології певної галузі знань, стислість, стилістична нейтральність, точність, висока інформативність. Системність, як одна з основних ознак термінології, передбачає системність поняттєвого змісту термінів, системність словесного вираження (словотвірний, правописний аспекти), системність відповідності між змістом і вираженням.

Виходячи з того, що терміни виникають у професійному середовищі і вживаються у строго термі-

нологічній функції тільки в спеціальній літературі та професійному вживанні, В.П.Даниленко звертає увагу на усвідомленість термінологічного словотворення, що дає можливість штучно запроваджувати в галузеві термінології спеціалізовані за значенням словотворчі морфеми, які, будучи в певних терміносистемах виразниками конкретних значень, виконують разом із тим класифікаційну функцію, зокрема суфікс **-ом(а)** в медичній термінології вказує на наявність пухлини: *гематома, фіброма*, суфікс **-ит** — на запальні процеси в організмі, хворобу: *гепатит, отит, бронхіт* тощо; у біологічній терміносистемі за допомогою суфіксів **-ов, -ев** визначають родину рослин та тварин: *вересові, ропухові* та ін. Отже, для термінології, на відміну від загальнонавчаної лексики, характерний принцип аналогічності.

Науково-технічний прогрес сприяє не лише бурхливому розвитку науки й техніки, а й вносить істотні зміни в лінгвістичну модель світу появою як окремих термінів, так і цілих терміносистем. Це зумовлює перегляд, систематизацію та кодифікацію наявної в мові термінології. Робота в цьому напрямку проводиться в 2-ох аспектах: теоретичному і практичному. Перший передбачає вивчення і поглиблення теорії терміна, закономірностей творення термінологічної лексики та шляхи її поповнення. Другий — практичний аспект — полягає в унормуванні та стандартизації наукової термінології, яка регулюється фахівцями і лінгвістами у таких напрямках: видання галузевих словників, створення державних стандартів на терміни та визначення, видання правових кодексів тощо. Цей аспект покликаний забезпечити державотворення, навчальний процес, пресу, видавництва, радіо, телебачення нормативною термінологією.

На позначення поняття приведення чого-небудь до єдиної форми, системи в науковій літературі існує кілька термінів: *систематизація, унормування,*

уніфікація, кодифікація, стандартизація. Спробуємо проаналізувати, чи всі наведені терміни однаковою мірою відбивають назване поняття і в яких семантичних відношеннях вони перебувають. Більшість із названих термінів має прозору етимологію, зокрема, слово систематизація утворилося від дієслова *систематизувати* “приводити в систему” [СУМ], “розподіляти у визначеному порядку і зв’язку частини чого-небудь”, “правильне розташування частин у встановленому порядку” [СІС]. Одним із значень слова *унормування* є визначення, запровадження норми в чому-небудь [СУМ]; *уніфікація* (лат. *Unus (uni)* — один і *facere* — робити) — приведення чого-небудь до єдиної форми, системи; *кодифікація* — процес вироблення загальноприйнятих норм літературної мови; *стандартизація (стандартування)*: 1) процес установлення і застосування стандартів; 2) зведення багатьох видів виробів до невеликої кількості типових для раціональнішої організації виробництва [СІС]. І. Встановлення єдиних норм і вимог на готову продукцію, напівфабрикати, сировину й матеріали; II. Дотримання єдиних стабільних граматико-стилістичних норм у національній мові (переважно в науково-технічному та офіційно-діловому її стилях) [СУМ].

У наведеному ланцюжку термінів спостерігається певна ієрархічна підпорядкованість. Для того, щоб унормувати ту чи іншу терміносистему, потрібно провести її уніфікацію на поняттевому, логічному та мовному (лексичному, фонетичному, граматичному, словотвірному) рівнях. Названі терміни потребують чіткого розмежування у роботі над термінологією. На думку В. П. Даниленко і Л. І. Скворцова, принципова різниця між уніфікацією і стандартизацією полягає в тому, що уніфікація стосується окремих груп термінів, а стандартизація — всієї терміносистеми. Із названих вище термінів найзагальнішим є

унормування, тобто приведення термінології до певної норми.

Метою внормування лексичної системи мови є приведення її у відповідність з тими мовленнєвими або лексичними варіантами та моделями, які найкращим чином сприяють здійсненню її комунікативної функції. Унормування терміносистем української мови безпосередньо залежить від вирішення низки проблем: порушення лексичної загальнолітературної норми, неточне лексичне позначення наукових понять, уживання слів, невластивих українській мові, наявність термінологічної полісемії, омонімії, синонімії, словотвірних варіантів тощо.

Уніфікація терміносистем відбувається на поняттєвому; лексико-семантичному, словотвірному, морфологічному та правописному рівнях, що передбачає приведення термінології до існуючих у мові лексичних норм та словотвірних типів, де, в першу чергу, орієнтуються на вимоги, які висуваються до наукового терміна, — відповідність його змісту позначуваному науковому поняттю.

Нормативність термінології полягає не лише у співвідношенні терміна і поняття, в наявності у терміна відповідного значення, що фіксується на рівні визначення поняття, а й у подоланні полісемії та синонімії. На думку вчених, невід’ємною властивістю термінології має бути однозначність. На жаль, на практиці цю однозначність зберегти не вдається. Не сприяє внормуванню терміносистем і синонімія. Наявність синонімічних рядів створює певний дисбаланс між системою термінів і системою понять, якими оперує та чи інша наука. Усунути цей дисбаланс допомагає термінологічна лексикографія, першочерговим завданням якої є приведення у відповідність системи термінів системі понять.

Заключним етапом у “приведенні термінології до єдиної системи” є *стандартизація*. Стандарт у широкому розумінні слова — взірець, еталон. Як науково-

технічний документ він становить комплекс норм, правил, вимог щодо об'єкта стандартизації. В Україні вперше за багаторічну історію створюються загальноприйняті визначення.

Термінологічне стандартування в Україні відбувається у стисненому часовому режимі. Зусиллями провідних академічних і вузівських висококваліфікованих фахівців та експертів-філологів упродовж 1992–1996 рр. в Україні видано понад 600 Державних стандартів (ДСТУ) на терміни та визначення. У процесі роботи набуто великий практичний досвід щодо розроблення термінологічних стандартів, який знайшов втілення у створеному Технічним комітетом стандартизації науково-технічної термінології банку даних унормованої української наукової термінології.

Кожен унормований термін повинен мати поняттєве значення. Невід'ємною частиною нормативної термінології має бути однозначність. Мовна норма в термінології повинна враховувати особливості термінів як знаків спеціальних понять і лексики мови науки зі своїми функціями і особливостями (*за Л. Симоненко*).

5.4.2.3. Наукова лексика охоплює кілька сотень терміноелементів, в основі яких лежать греко-латинські корені. Уперше список міжнародних терміноелементів, що використовуються для створення російських наукових термінів, подав М. Юшманов (1933 р.).

Міжнародні терміноелементи відіграють важливу роль у мові науки та техніки, бо полегшують розвиток науково-технічних зв'язків між країнами. Крім того, з них легко побудувати термін у тих випадках, коли з національних терміноелементів побудувати короткий і точний термін не вдається. Міжнародні терміноелементи легко поєднуються між собою і сприяють подальшому термінотворенню.

В українській мові такі компоненти виділені у тлумачному словнику української мови, у словниках

іншомовних слів, знаходимо їх і в інверсійному словнику, у кореневому гніздовому словнику тощо. Однак у терміносистемах і термінах вони конкретизуються, стають терміноелементами з певним значенням і функцією.

Однією із спроб словника міжнародних терміноелементів в українській мові є невеличка праця І. М. Гнатишеної та Т. Р. Кияка “Словник інтернаціональних терміноелементів грецького та латинського походження в сучасній термінології”, виданий у Києві 1996 року. З огляду на збільшення кількості інтернаціоналізмів у сучасній науці та техніці упорядники словника, вбачаючи у цьому не лише користь, але й шкоду, вважають, що спеціалістові важливо знати походження та зміст запозиченого терміна чи його елемента. Як зазначає І. М. Гнатишена, масив подібних терміноелементів може слугувати вельми-корисним матеріалом для спеціаліста з метою фіксації, нормування наявних термінів та правильної побудови нових термінологічних одиниць. До словника увійшло 750 латинських та 650 грецьких терміноелементів (у класичному значенні цього слова), тобто окремі слова, частини слів, у тому числі деякі поширені афікси й афіксоїди.

На сучасному етапі міжнародні терміноелементи є одним із продуктивних способів творення термінів, бо короткі грецькі та латинські основи, виконуючи функцію терміноелементів, нерідко позначають ознаки, які в українській мові вимагають громіздких конструкцій складних слів та словосполучень. Деякі інтернаціональні запозичення здебільшого не перекладаються на національну мову однослівними формами. Тому у перекладі завжди є небезпека неточності, невідповідності поняттю. Непрозорість основи, уникнення завдяки цьому асоціацій, двозначного трактування також сприяє перевазі міжнародних слів. Лише деякі запозичення з такими терміноелементами мають у мові свої

точні відповідники, напр. *біографія* — *життєпис*, *бібліотека* — *книгозбірня*, однак уживання їх нерідко обмежується певними стилями (за І. Кочан).

5.4.2.4. Глобалізація й інформатизація як провідні риси ХХІ століття стимулюють різнопараметральні та фундаментальні дослідження такого багатовимірного феномену, яким є комунікація — процес активного й прискореного обміну інформацією. Саме на комунікацію кожна людина витрачає близько 70% свого часу. Комунікація забезпечує існування соціальної пам'яті, зберігання й трансляцію інформації як між генераціями, так і в межах однієї з них. Комунікація відповідає на ті завдання, які ставить перед нею суспільство, і набуває в теоретичному й практичному аспектах особливої ваги як комунікація з масами, з великими соціальними групами.

Однією з найхарактерніших прикмет нового часу є зростання комунікативних потреб членів соціуму, у зв'язку з чим на ринку праці спостерігається швидке збільшення кількості спеціальностей, що передбачають сучасну та якісну комунікативну підготовку. Цим обумовлено і введення до навчальних планів університетів України нових дисциплін, безпосередньо скерованих на формування теоретичних засад мовної комунікації.

Комунікативна компетентність у системі сучасних гуманітарних знань являє собою тип лінгвокультурологічного світогляду фахівця і є чинником комунікативної культури як окремої особистості, так і суспільства в цілому.

Напрацьований у світі досвід вивчення теорії мовної комунікації дозволяє практично втілювати його у переговорах і при розв'язанні конфліктів, в освітнянській і науковій діяльності, в політичній та бізнесовій сферах, в рекламі, public relation, управлінських та судових процесах, сфері мас-медіа тощо. Прикладний аспект теорії мовної комунікації виявляється і в тому,

що видатні оратори всіх часів і народів, пригадаємо, наприклад неперевершених Арістотеля й Цицерона, були і визначними теоретиками цього важливого в соціумі напрямку. З'явилася й нова професія — спічрайтер, яка розмежувала діяльність з підготовки промови і саме виголошення промови.

“Теорія мовної комунікації” є новою інтегративною лінгвістичною навчальною дисципліною в університетській освіті, зокрема для спеціальності “Переклад”, і акумулює найважливіші теоретичні здобутки цілого блоку гуманітарних наук та галузей: структурної і прикладної лінгвістики, риторики, комунікативістики, термінознавства, перекладознавства, соціолінгвістики, семіотики, логіки, теорії пізнання, теорії інформації, лінгвокультурології, лінгвістичної прагматики, психолінгвістики, філософії, етики, які в діалектичній єдності орієнтовані на гармонізацію міжособистісних стосунків через піднесення рівня комунікативної компетентності у розв'язанні професійних завдань. Відтак, мовна комунікація в межах цієї навчальної дисципліни розглядається на стику лінгвістичних, риторичних, когнітивних, соціальних та культурологічних засад в умовах контексту і дискурсу.

Комплексна мета вивчення цієї навчальної дисципліни передбачає:

- висвітлення теоретичних засад мовної комунікації з позицій сучасної лінгвістичної науки та найновіших гіпотез, що сформувалися в межах комунікативної лінгвістики, риторики, теорії дискурсу, психолінгвістики, прагмалінгвістики;
- обґрунтування ролі, функцій і місця мовної комунікації в системі сучасних лінгвістичних наук;
- формування знань про комунікативний процес, його складники та форми, рух інформації в сучасній комунікації;
- вдосконалення комунікативної компетентності студентів;

— навчання ефективних правил кооперативної комунікації як в одному мовному середовищі, так і в міжкультурному просторі.

В лінгвістичних студіях кінця XX- початку XXI століття наукову увагу зосереджено на діяльнісному аспекті комунікації — на аналізі мовної/мовленнєвої діяльності людини в площині соціально-культурних процесів. Продуктом цієї діяльності і стає вербальне мовлення як цілеспрямована соціальна дія або дискурс.

В європейській науковій парадигмі цю інтерлінгвістичну галузь названо *Theory of Communication* і відмежовано від інших дисциплін, які також вивчають мову й мовлення (традиційна лінгвістика, комунікативна лінгвістика, когнітивна лінгвістика, лінгвокультурологія).

Отже, теорія мовної комунікації як міждисциплінарна галузь сучасної гуманітарної сфери знань й нова університетська навчальна інтерлінгвістична дисципліна своїм змістом та комплексною метою (всесбічно проаналізувати комунікативний процес і його складники) відповідає новим пріоритетам освітньої діяльності в Україні та завданням її модернізації у контексті ключових ідей і вимог Болонського процесу. Автором до цієї дисципліни розроблено навчальну програму, підготовлено термінологічний тлумачний словник і посібник “Риторика” (Г. Онуфрієнко).

5.5. Завдання з усного мовлення і спілкування за актуальною науково-навчальною проблематикою

- 5.5.1. Обміркуйте концепції запропонованих рольових ігор актуальної тематики, оберіть свою роль і з’ясуйте цілі та сутність соціально-рольових взаємин у цих іграх. Візьміть активну участь у мікро- та макроетюдах, передбачивши комунікативні та мовні девіації (невдачі).

Тема 1: Науково-навчальна література з обраної спеціальності

Мета гри: Поглибити знання про сучасну бібліотеку, її фонди та специфіку роботи у бібліографічному відділі, усвідомити алгоритмічний припис ефективного пошуку літератури за каталогами та комп'ютером; засвоїти основні види опрацювання науково-навчальної літератури; здійснити контроль мовних і комунікативних умінь та навичок.

Ситуація: Бесіда бібліографа з першокурсниками (макроеюд тривалістю до 30 хвилин).

Ролі (учасники): Черговий бібліограф університетської бібліотеки, студенти першого курсу, викладач.

Завдання: Бібліографу — поінформувати студентів про основні види каталогів, науково-довідковий апарат книги, типи довідників і словників, прийоми роботи зі спеціальною літературою та ґрунтовно відповісти на запитання студентів; студентам — чітко сформулювати запитання до бібліографа про специфіку роботи з каталогами, про шляхи ефективного пошуку необхідної науково-навчальної літератури; викладачу — підбити підсумки, актуалізувати алгоритмічний припис ефективного пошуку науково-навчальної літератури, уточнити сутність анотування, реферування, рецензування наукових джерел.

Ключові поняття теми:

- ✓ Бібліограф — працівник бібліотеки, який відповідно до чинних стандартів здійснює опис друкованих творів, складає їх покажчики та огляди для наукового й практичного застосування, надає консультативну допомогу читачам у пошуку літератури.
- ✓ Каталог (від. грец. “список”) — 1) систематизований перелік книг, картин, музейних експонатів та інших предметів, складений для полегшення їх пошуку; 2) перелік зірок у галактиці.
- ✓ Анотація (лат. *annotatio* — “зауваження, примітка”) — коротка, стисла характеристика змісту книги, статті, рукопису, проєкту тощо.
- ✓ Реферат (лат. *refero* — “доповідаю”) — короткий виклад наукової праці, вчення, змісту джерела із збереженням його мовностилістичних особливостей.

- ✓ Рецензія (лат. *recensio* — “розгляд”) — відзив, висновок з оцінкою певного наукового джерела та виклад зауважень, рекомендацій, пропозицій.
- ✓ Бібліографія — 1) наука, що розробляє методи опису друкованих творів; 2) перелік книг, журналів і статей з певної галузі із зазначенням вихідних даних (місце і рік видання, видавництво тощо); показчик літератури.
- ✓ Алгоритмічний припис — інструкція (пам’ятка, вказівка), що являє собою сукупність послідовних прийомів (методів, “кроків”) розв’язання широкого класу завдань, тобто своєрідна програма мисленнєво-мовленнєвих дій.

Тема 2: Гуманізація науки

Мета гри: Розкрити сутність поняття *гуманізація науки*, виявити зв’язок науки з мистецтвом, проілюструвати практичне застосування наукових досліджень в обраних студентами спеціальностях, здійснити контроль мовних і комунікативних навичок та вмінь.

Ситуація: Зустріч з науковцями, які працюють у навчальних закладах і дослідних установах України та інших країн Європи (макроеюд тривалістю до 40 хвилин).

Ролі (учасники): Організатор зустрічі, запрошені (науковці, викладачі, студенти, представники засобів масової комунікації).

Завдання: Організатору зустрічі — розподілити ролі і скласти перелік основних запитань до запрошених науковців, підбити підсумки; запрошеним науковцям — переконливо відповісти на запитання організатора зустрічі та інших запрошених; представнику засобів масової комунікації — підготувати лаконічну інформацію про хід та результати зустрічі; студентам — сформулювати запитання до учасників зустрічі, викласти власну точку зору.

Ключові поняття і тези теми:

- ✓ Гуманний (лат. *humanus* — “людський”) — людяний у своїх діях і ставленні до інших людей.
- ✓ Гуманітарний (від. лат. *humanitas* — “людство, людяність”) — який стосується людини та її культури, звернений до людської особистості, її прав та інтересів.
- ✓ Гуманітарні науки — це суспільні науки (історія, філологія, філософія, соціологія, право, мистецтвознавство та ін.).
- ✓ Наука є найактивнішою силою в світі. (М. Горький)

- ✓ Роль наук є службовою, вони утворюють засіб для досягнення блага. (*Д. Менделєєв*)
- ✓ Наука єдина і за всієї її схильності до поділу на дисципліни залишається єдиною за суттю.
- ✓ Наукові дисципліни утворюють безперервний ланцюг.
- ✓ Все більше усвідомлюється роль гуманітарних наукових галузей для науки в цілому.
- ✓ Мистецтво сприяє вихованню у вченого інтуїції.
- ✓ Мета всіх наук — скерування розуму людини до кращого. (*Коперник*)
- ✓ Справа науки — служити людям. (*Л. Толстой*)

Тема 3: Alma mater

Мета гри: Сфокусувати увагу на ключових проблемах обраної професії і спеціальності та системі навчання у ВНЗ, шляхах творчого розвитку особистості; здійснити контроль комунікативних навичок і вмінь.

Ситуація: “День відкритих дверей” у рідному університеті, на факультеті, де здобувається вища освіта (макроепох тривалістю до 50 хвилин).

Ролі (учасники): Організатор “Дня відкритих дверей”, декан факультету, завідувачі кафедр і лабораторій, випускники ВНЗ різних років, студенти першого і старших курсів, магістри, аспіранти, абітурієнти та їх батьки і рідні, представник приймальної комісії, голова студентського профкому, староста студентського гуртожитку, керівник СТЕМ, тренер збірної команди університету з аеробіки, переможець обласного конкурсу для обдарованої студентської молоді.

Завдання: Організатору зустрічі — розподілити ролі та відповідно до них функції й обов’язки, підбити підсумки; абітурієнтам — підготувати чіткі запитання до кожного з представників університету та факультету, декану, завідувачам кафедр; студентам — підготувати коротку, але ґрунтовну інформацію про керовану ділянку роботи, розповіді про власний досвід навчання в університеті.

Деякі орієнтовні запитання:

- За якими спеціальностями і для яких галузей готує університет (факультет)?
- Які умови навчання на бакалавра і магістра?
- Які нові спеціальності введено на факультеті з цього року?

- Чи є можливість здобувати другу вищу освіту? Який діє механізм?
- Яких якостей характеру вимагає від людини ця професія?
- Які функціонують спортивні секції та наукові гуртки?
- Де мають можливість відпочивати студенти на канікулах?
- У який спосіб відбувається самостійна робота студентів?
- У чому полягає сутність кредитно-модульної системи навчання?

Ключові поняття теми:

- ✓ Альма-матер (лат. *alma mater*, букв. “мати-годувальниця”) — 1) старовинна студентська назва університету (який дає “поживу для розуму”); 2) переносно — місце, де хтось навчався, виховувався, набував професійних навичок.
- ✓ Професія (від. лат. *professio* — “офіційно зазначене поняття, фах”) — рід трудової діяльності, що вимагає певних знань та трудових навичок і є джерелом існування.
- ✓ Спеціалізація (від лат. *specialis* — “особливий”) — 1) оволодіння спеціальними знаннями в певній галузі; 2) зосередження діяльності на певному занятті, спеціальності; 3) поділ праці на окремі операції.
- ✓ Абітурієнт (від лат. *abituriens* — “той, хто збирається йти”) — 1) випускник середнього навчального закладу; 2) вступник до вищого навчального закладу.
- ✓ Бакалавр (від лат. *baccalaurens* — “увінчаний лаврами”) — освітній або освітньо-кваліфікаційний рівень вищої базової освіти з терміном навчання у три-чотири роки, що дає право на продовження освіти в магістратурі.
- ✓ Магістр (від лат. *magister* — “начальник, учитель”) — освітній або освітньо-кваліфікаційний рівень повної вищої освіти з терміном навчання в один-два роки, що дає право на продовження освіти в аспірантурі.
- ✓ Аспірант (від лат. *aspirans* — “який до чогось прагне”) — особа, яка впродовж трьох-чотирьох років готується до педагогічної або наукової діяльності при ВНЗ або науково-дослідних інститутах.

- 5.5.2.** Спрогнозуйте за кожною темою рольової гри та її ключовими тезами, як мінімум, двох найвірогідніших її учасників (їх вік, освіта, стать, професія, досвід, посада, сфера діяльності, характер, темперамент), завдання яких у кожній грі є такими: для одного — розпитувати про тему та її проблеми, виявляти сумнів; для іншого — відповідати на запитання, розтлумачувати поняття, обґрунтовувати думки, аргументовувати та деталізовувати інформацію, аби вербально переконати співрозмовника.
- Визначте у контексті завдань зміст обраних ролей (перший учасник, другий учасник), особливості соціально-рольових взаємин та запропонуйте з кожної теми діалоги тривалістю до 10 хвилин.**

Тема 1: Освіта й мова

Ключові тези:

- ✓ Вся молодь мусить добре усвідомити собі, що її найперший обов'язок перед народом — навчитися літературної мови. (*І. Огієнко*)
- ✓ Слово стоїть на початку культури і завершує її, виражає її. (*Д. Лихачов*)
- ✓ Наука чужою мовою не пускає в людині глибокого коріння. (*І. Огієнко*)
- ✓ Всі інші народи, які дійшли добробуту, освіти, доброго ладу, дійшли тільки завдяки тому, що мали просвіту на своїй рідній мові. (*М. Грушевський*)
- ✓ Яка головонька, така й розмовонька (присл.).

Тема 2: Освіта й виховання

Ключові тези:

- ✓ Навчаючи інших, також навчаєшся. (*М. Гоголь*)
- ✓ І виховання, й освіта нероздільні. Не можна виховувати, не передаючи знань, усяке ж знання виховує. (*Л. Толстой*)
- ✓ Люди не народжуються, а стають тими, ким вони є. (*К. Гельвецій*)
- ✓ Людина характеризується не тільки природними якостями, але й набутими. (*Й. Гете*)

- ✓ Які думки в душі людини, такою вона і є (*Притчі 23:7*).
- ✓ Освіта надає людині гідності (*Д. Дідро*).
- ✓ Освіта — обличчя розуму (*Кабус*).

Тема 3: Наука й науковці

Ключові тези:

- ✓ Сучасні великі вчені — це справжні поети. (*Р. Ролан*)
- ✓ Учений має шукати істину, цінувати її дорожче за свої особисті бажання чи ставлення. (*М. Чернишевський*)
- ✓ Прогрес науки визначається працями її вчених та цінністю їх відчуттів. (*Л. Пастер*)
- ✓ За своєю суттю наука — це пошук істини. (*Дж. Томсон*)
- ✓ Наука — це організоване знання. (*Спенсер*)
- ✓ Наука вимагає від людини всього її життя. (*І. Павлов*)
- ✓ Тільки наука змінить світ. (*М. Амосов*)

5.5.3. Придумайте рольові ігри в жанрах діалогу та/або полілогу за наведеною дискусійною тематикою. Спрогнозуйте суперечливі твердження і доберіть переконливі аргументи, скориставшись лексичними засобами організації наукової інформації.

- Науковий пошук: труд чи талант?
- Наукові гіпотези: реальність чи фантазії?
- Наукові відкриття: випадковість чи закономірність?
- Молоді науки і молоді в науці.
- Наука і мораль: гармонія чи конфлікт?
- Гуманізація науки: сучасне і майбутнє.
- Наукові досягнення і практика їх застосування.
- Етикет науковця: ілюзія чи реальність?
- Культура мови і культура мовлення студента.
- Інтернет-матеріали чи бібліотечна література?
- Університетська освіта: сучасне і майбутнє.

КЛЮЧІ ДО ЗАВДАНЬ (🔑)

2.1.3.

Специфічні риси наукового стилю сучасної української літературної мови. Активний і пасивний словники мовця. Суспільна цінність держави і права.

2.1.11.

Теорія і практика перекладу. Країнознавство. Вступ до міжнародних відносин. Міжнародна безпека.

3.1.4.

А) Російсько-український словник наукової термінології. Суспільні науки.

Б) Наукова стаття “Про методичне забезпечення самостійної роботи студентів”. Адресат — викладачі, аспіранти, керівні працівники ВНЗ.

В) Курс лекцій (підручник) з теорії права.

Г) Наукова стаття “Схеми навчального змісту — ефективний засіб організації самостійної роботи студентів”.

Адресат — викладачі, аспіранти, керівні працівники ВНЗ.

Д) Збірник “Конституції нових держав Європи та Азії”.

Е) Наукова стаття “Організаційні питання державного забезпечення безпеки суб’єктів кримінального судочинства”.

Адресат — аспіранти, викладачі, науковці, юристи-практики.

Є) Наукова монографія “Українська національна ідея”.

Адресат — викладачі ВНЗ, студенти, аспіранти, всі, хто цікавиться історією України та процесом українського державотворення.

Ж) Науково-популярна стаття “Система вищої освіти в Україні”.

З) Науково-практична стаття “Правове регулювання майнових прав та обов’язків неповнолітніх”.

И) Науково-практична стаття “Проблема гармонізації українського законодавства з європейським (на прикладі права людини на життя)”.

І) Монографія “Словотвірні категорії суфіксальних іменників”.

Ї) Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції “Лексико-граматичні інновації в сучасних слов’янських мовах”.

Й) Підручник “Сучасна українська мова”.

К) Колективна монографія “Історія української культури”.

Адресат — культурологи, мистецтвознавці, викладачі, студенти всіх спеціальностей, усі, хто цікавиться самотутньою українською культурою.

Л) Навчальний посібник “Історія української мови: Хрестоматія”.

М) Наукова стаття “Оцінка ефективності наукової праці”.

Адресат — науковці, аспіранти, викладачі.

Н) Наукова стаття “Міжмовні гібриди в інноваційному вимірі”.

Адресат — науковці, викладачі, аспіранти та студенти гуманітарних факультетів.

О) Українсько-російський словник наукової термінології.

3.1.8. I — 2 → IV — 3 → II — 4 → III — 5 → V — 1.

3.1.9.

Науково-популярне видання “Письменники Запорізького краю” (2002 р.).

4.3.11.

Автореф., анот., бібліогр., бібл., дипл., дис., д.ф.-м. н., д. філос. н., доц., екол., ек., зб. наук. пр., інформ., іст., к. е. н., к. філ. н., к. ю. н., каф., МОН, н.-пр. конф., наук., НАН України, НДР, проф., ред., редкол., соціол., с., ун-т, УРЖ, фін., ЦКУ, ЦПКУ, юр.

5.2.6.

Litterae thesaurus sunt. Scientia vinces. Perfice te! Ne discere cessa! Quod discis, tibi discis. Cogito, ergo sum. Disce libens: quid dulcius est quam discere multa? Universi generic humani vinculum est ratio et oratio. Vita sine litteris tate, nihil. Hominis mens discendo alitur congitandoque.

ЛІТЕРАТУРА

- *Арыдин В. М., Атанов Г. С.* Учебная деятельность студентов / Справочное пособие для абитуриентов, студентов, молодых преподавателей. — Донецк, 2000.
- *Бонев В. П., Онуфриенко Г. С. и др.* Памятки-инструкции в системе вспомогательных средств педагогического управления процессом овладения иностранным языком // Болгарская русистика. — 1991. — № 4.
- *Бородина В. А.* Динамическое чтение. — Л., 1974.
- *Вормсбехер В. Ф., Кабин В. А.* 100 страниц в час. Теория и практика динамического чтения и рациональной работы с книгой. — 2-е изд., перераб. и доп. — Кемерово, 1980.
- *Горпинич В. О.* Російсько-український професійно-технічний словник. — Дніпропетровськ, 1997.
- Дидактичні матеріали з мовних та культурологічних дисциплін для студентів/ За заг. ред. *Г. С. Онуфрієнко*. — Запоріжжя, 2000.
- *Дубичинский В. В.* Теоретическая и практическая лексикография: Учебное пособие. — Вена — Харьков, 1998.
- *Ермакова В. Н., Красан Т. Н., Онуфриенко Г. С.* Учись учитись. Учимся читать // Лингва. — Таллинн. — 1990. — № 5.
- *Ермакова В. Н., Онуфриенко Г. С., Красан Т. Н.* Алгоритмические предписания в управлении самостоятельной работой иностранных студентов // Проблемы высшей школы: Республиканский научно-методический сборник. — 1991. — № 75.
- *Ермакова В. Н., Онуфриенко Г. С., Красан Т. Н.* Алгоритмические предписания (памятки, инструкции, указания) как фактор повышения эффективности самостоятельной работы

- иностранных студентов // Лингвистика и методика: Сб. научных трудов. — К., 1990.
- *Жинкин Н. И.* Речь как проводник информации. — М., 1982.
 - *Зарицький М. С.* Стилїстика сучасної української мови: Навч. посібник. — К., 2001.
 - *Иенъш Е. В.* Библиографический поиск в научной работе. — М., 1982.
 - *Коваль А. П.* Науковий стиль сучасної української літературної мови. Структура наукового тексту. — К., 1970.
 - *Мильтчин А. Е.* Методика редактирования текста. — М., 1980.
 - Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови / За ред. *В. М. Русанівського*. — К., 1977.
 - Мова юридичного фаху в науково-дослідній діяльності: Програма спеціального курсу для слухачів магістратури / Укл. *Онуфрієнко Г. С.* — Запоріжжя, 2002.
 - Мова юридичного фаху в управлінській діяльності: Програма спеціального курсу для слухачів магістратури / Укл. *Онуфрієнко Г. С.* — Запоріжжя, 2002.
 - Науковий стиль української літературної мови: Програма спеціального курсу для аспірантів та здобувачів / За заг. ред. *Г. С. Онуфрієнко*. — Запоріжжя, 2001.
 - *Онуфрієнко Г. С.* Алгоритмізація мовної освіти у ВНЗ України як лінгводидактична стратегія в умовах Болонського процесу // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали II Міжн. конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). — К., 2007.
 - *Онуфрієнко Г. С.* Алгоритмические предписания в обучении языку специальности / Теоретические и методические проблемы русского языка как иностранного в начале XXI века: Сб. докладов и сообщений VIII Международного симпозиума. — Велико Тырново, 2002.
 - *Онуфрієнко Г. С.* Мисленнєво-мовленнєва навчальна діяльність у контексті завдань національної відомчої вищої освіти // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Мовленнєва культура у професійних навчальних закладах”. — Львів, 1998.
 - *Онуфрієнко Г. С.* Мовна компетенція як обов’язкова умова якісної підготовки національних кадрів у галузі права // Матеріали Всеукраїнської конференції “Лінгводидактичні осно-

ви вивчення української мови студентами неспеціальних факультетів”. — Донецьк, 2000.

- *Онуфрієнко Г. С.* Мовно-риторична компетентність як невід’ємна ознака освіченості і чинник професіоналізму // Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. “Мова як чинник формування громадянина України” (м. Запоріжжя, 16–17 травня 2008 р.) / За заг. ред. проф. К. Л. Крутій, проф. А. І. Павленка. — Запоріжжя, 2008.
- *Онуфрієнко Г. С.* Риторика: Навч. посібник. — К., 2008.
- *Онуфрієнко Г. С.* Риторика у практичних завданнях для юристів: Навчальний посібник. — Запоріжжя, 2002.
- *Онуфрієнко Г. С.* Риторика у тренінгових та кваліфікаційних комплексних завданнях для студентів економіко-гуманітарних спеціальностей. — Запоріжжя, 2007.
- *Онуфрієнко Г. С.* Термінологічний простір мови спеціальності як невід’ємний об’єкт навчання фаху у закладах вищої освіти України // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Зб. наук. праць Всеукр. наук.-практ. конф. 4–5 жовтня 2001 р. — Запоріжжя, 2001.
- *Онуфрієнко Г. С.* Сравнительно-сопоставительные алгоритмические предписания в контексте деятельностного подхода в обучении // Современные проблемы дидактики высшей школы. — Донецк, 1997.
- *Онуфрієнко Г. С.* Термінологічний потенціал мови спеціальності як потужний чинник професійної підготовки правника // Українське право. — 2002. — № 1.
- *Онуфрієнко Г. С.* Українська мова у кваліфікаційних комплексних завданнях для студентів гуманітарних спеціальностей. — Запоріжжя, 2007.
- *Онуфрієнко Г. С.* Філологічна парадигма сучасної юридичної освіти в Україні // Право і лінгвістика: Матеріали II Міжн. наук.-практ. конф.: У 2-х ч., 23–26 вересня 2004 р. — Ч. 1. — Сімферополь, 2004.
- *Онуфрієнко Г. С., Ермакова В. Н. и др.* Регламентированные схемы учебных действий как вспомогательное средство педагогического управления речевой деятельностью иностранных студентов-нефилологов в сфере говорения / Лінгводидактика

- слов'янських мов як феномен культури: Темат. збірник наук. праць. — К., 1993.
- *Онуфрієнко Г. С., Осипенко З. М.* Методические указания по обучению научному стилю речи. — Запорожье, 1986.
 - *Онуфрієнко Г. С., Осипенко З. М.* Методические указания по обучению реферативному чтению текстов (на материале научного стиля речи). — Запорожье, 1985.
 - *Онуфрієнко Г. С., Полежаєва Н. А. та ін.* Навчальний російсько-український словник фахової термінології для правників (понад 2200 терміноодиниць) / За ред. *Онуфрієнко Г. С.* — 2-е вид., доп. — Запоріжжя, 2001.
 - *Онуфрієнко Г. С., Руколяньська Н. В.* Українська мова в комплексних завданнях: Навч. посібник / За заг. ред. *Г. С. Онуфрієнко*. — Запоріжжя, 1998.
 - *Пономарів О. Д.* Стилістика сучасної української мови: Підручник. — К., 1993.
 - *Пристайко Т. С.* Лексико-номинативная организация специального текста. — Днепропетровск, 1996.
 - Російсько-український словник наукової термінології (математика, фізика, техніка, науки про Землю та Космос) / Відп. ред. *Ю. О. Митропольський*. — К., 1998.
 - Російсько-український словник наукової термінології. Суспільні науки / Відп. ред. *В. М. Русанівський*. — К., 1994.
 - Словник термінів і понять, що вживаються у чинних нормативно-правових актах України / Упорядники: Богачова О. В., Винокуров К. С. та ін. Відп. ред.: *Сіренко В. Ф., Станік С. Р.* — К., 1999.
 - Сучасна українська мова: Програма навчальної дисципліни для студентів гуманітарного факультету / Укл. *Г. С. Онуфрієнко* — Запоріжжя, 2005.
 - Українсько-російський словник наукової термінології / За заг. ред. *Л. О. Симоненко*. — К. — Ірпінь, 2004.
 - *Усачева И. В., Ильясов И. И.* Формирование учебной исследовательской деятельности. — М., 1986.
 - *Штерн І. Б.* Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики. — К., 1998.
 - *Штернберт Л. Ф.* Скоростное конспектирование. — М., 1988.

ФАХОВІ ДЖЕРЕЛА

1. Вища школа: Науково-практичне видання. — 2001. — № 6.
2. Вісник Академії правових наук. — 2001. — № 1.
3. Держава та регіони: Науково-виробничий журнал. Серія: Економіка та підприємництво. — 2005. — № 1.
4. Дні науки: Зб. тез доповідей: У 3-х т. / Гуманітарний університет “ЗІДМУ”. — Запоріжжя, 2005.
5. Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Єрмоленко. — К., 2001.
6. Загальна теорія держави і права / За заг. ред. В. В. Копейчикова. — К., 1998.
7. Залевская А. А., Медведева И. Л. Психолінгвістические проблемы учебного двуязычия: Учебное пособие. — Тверь, 2002.
8. Зарицький М. С. Актуальні проблеми українського термінознавства: Підручник. — К., 2004.
9. Ивин А. А. Искусство правильно мыслить. — М., 1990.
10. Історія української Конституції / Упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. — К., 1997.
11. Історія української культури / За заг. ред. І. Крип'якевича. — К., 1994.
12. Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодици. — К., 1999.
13. Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій. Навч. посібник. — К., 1996.
14. Кохтев Н. Н. Риторика: Учеб. пособие. — М., 1994.
15. Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: Матеріали II Міжн. наук. конф. / Дніпропетровськ, 14–15 квітня 2005 р. // Упорядник: Т. С. Пристайко. — Дніпропетровськ, 2005.

16. Мова і культура: Науковий щорічний журнал. — 2004. — Вип. VII. — Т. 6.
17. Мовознавство: Науково-теоретичний журнал. — К., 2000. — № 2–3; 2002. — № 1.
18. Науково-дослідна робота студентів: Аспект формування особистості майбутнього вченого, фахівця високої кваліфікації: Зб. матеріалів Першої міжнародної науково-практичної конференції. — Запоріжжя, 2002.
19. Науково-технічне слово: Бюлетень видавничо-термінологічної комісії Львівського політехнічного інституту. — 1992. — № 1.
20. Проблеми української термінології: Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. — 2004. — № 503.
21. Світова економіка і міжнародні відносини: Вісник Дніпропетровського національного університету. — 2003. — Вип. № 2.
22. Склад і структура термінологічної лексики української мови / Відп. ред. А. В. Крижанівська. — К., 1984.
23. Слово о науке. Афоризмы. Изречения. Литературные цитаты / Сост., автор предисловия и введений к главам Е. С. Лихтенштейн. — Изд. 2-е., испр. и доп. — М., 1978.
24. Толочко П. Київська Русь. — К., 1996.
25. Українська мова і сучасність: Зб. наук. праць. — К., 1991.
26. Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали II Міжн. конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). — К., 2007. — Кн.1.
27. Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць / Відп. ред. Л. О. Симоненко. — К. — 1998; 2001; 2005 рр.
28. Українське право: Науково-практичний часопис. — 2003. — Число 1.
29. Український реферативний журнал “Джерело”. Серія 3. Соціальні та гуманітарні науки. Мистецтво. — 2001. — № 3; — 2005. — № 3.
30. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — К., 1990.
31. Язык. Культура. Гуманитарное знание. Научное наследие Г. О. Винокура и современность. — М., 1999.

ЗМІСТ

УЧІМОСЯ ВЧИТИСЯ!	3
-------------------------------	---

РОЗДІЛ 1. АЛГОРИТМІЧНІ ПРИПИСИ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНІСНОЇ ТЕОРІЇ НАВЧАННЯ НАУКОВОЇ МОВИ	7
---	---

1.1. Мовна/мовленнєва компетентність як невід’ємна складова й обов’язкова ознака освіченості та професіоналізму	7
1.2. Наукова література як основне джерело фахових знань	18
1.3. Алгоритмічні приписи як ефективний засіб керування процесом здобуття професійних знань	23
1.4. Інтегральний алгоритм (золоті правила) швидкого читання	26
<i>Завдання для само- та взаємоконтролю до розділу 1</i>	27

РОЗДІЛ 2. АЛГОРИТМІЧНІ ПРИПИСИ ЯК РЕГЛАМЕНТОВАНІ СХЕМИ НАВЧАЛЬНИХ ДІЙ ПРИ КОМПОЗИЦІЙНО- ЗМІСТОВОМУ АНАЛІЗІ НАУКОВОГО ДЖЕРЕЛА	31
---	----

2.1. Узагальнення та “згортання” інформації наукового джерела до рівня плану (питального, тезового, номінативного).	32
2.2. Конспектування друкованого джерела наукової інформації	92
2.3. Конспектування наукової інформації, що сприймається на слух	123
<i>Завдання для само- та взаємоконтролю до розділу 2</i>	126

РОЗДІЛ 3. АЛГОРИТМІЧНІ ПРИПИСИ ЯК РЕГЛАМЕНТОВАНІ СХЕМИ НАВЧАЛЬНИХ ДІЙ ПРИ АНАЛІТИЧНОМУ ОПРАЦЮВАННІ ІНФОРМАЦІЇ НАУКОВОГО ДЖЕРЕЛА	130
--	-----

3.1. Анотування наукового джерела	130
3.2. Реферування наукового джерела	183
3.3. Рецензування наукового джерела	254
<i>Завдання для само- та взаємоконтролю до розділу 3</i>	272

РОЗДІЛ 4. АЛГОРИТМІЧНІ ПРИПИСИ В ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ НАУКОВОЇ РОБОТИ.....	276
4.1. Підготовка і написання наукової доповіді	277
4.2. Підготовка до участі у науковій дискусії, полеміці.....	286
4.3. Підготовка і написання наукової статті	292
<i>Завдання для само- і взаємоконтролю до розділу 4</i>	<i>332</i>
РОЗДІЛ 5. ПІДСУМКОВИЙ КОНТРОЛЬ.....	336
5.1. Тестові завдання для модульного контролю.....	336
5.2. Репродуктивні завдання креативного спрямування.....	341
5.3. Завдання з перекладу українською мовою науково-популярних текстів.....	346
5.4. Завдання з аналітичного опрацювання інформації наукових джерел ..	354
5.5. Завдання з усного мовлення і спілкування за актуальною науково-навчальною проблематикою	375
КЛЮЧІ ДО ЗАВДАНЬ (Р)	382
ЛІТЕРАТУРА.....	384
ФАХОВІ ДЖЕРЕЛА.....	388

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Галина Сергіївна ОНУФРІЄНКО

НАУКОВИЙ СТИЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

2-ге видання
перероблене та доповнене

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
З АЛГОРИТМІЧНИМИ ПРИПИСАМИ

Керівник видавничих проектів – *Б. А. Сладкевич*
Дизайн обкладинки – *Б. В. Борисов*
Коректор — *С. С. Савченко*

Підписано до друку 12.06.2009. Формат 60х84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgС.
Умовн. друк. арк. 22,78.
Наклад 1000 прим.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК № 2458 від 30.03.2006